

RAPPORT

Aanvullende indicatoren naast het bbp

Februari 2016

.be

**Federaal
Planbureau**

**Instituut
voor de nationale
rekeningen**

Aanvullende indicatoren naast het bbp

Februari 2016

Kunstlaan 47-49
1000 Brussel

e-mail: contact@plan.be
www.plan.be

Federaal Planbureau

Het Federaal Planbureau (FPB) is een instelling van openbaar nut.

Het FPB maakt studies en vooruitzichten over economische, sociaaleconomische en milieubeleidsvraagstukken en de integratie daarvan in een context van duurzame ontwikkeling. Hiertoe verzamelt en analyseert het FPB gegevens, onderzoekt het aanneembare toekomstscenario's, identificeert het alternatieven, beoordeelt het de gevolgen van beleidsbeslissingen en formuleert het voorstellen.

Het stelt zijn wetenschappelijke expertise onder meer ter beschikking van de regering, het Parlement, de sociale gesprekspartners, nationale en internationale instellingen. Het FPB zorgt voor een ruime verspreiding van zijn werkzaamheden. De resultaten van zijn onderzoek worden ter kennis gebracht van de gemeenschap en dragen zo bij tot het democratisch debat.

Het Federaal Planbureau is EMAS en Ecodynamische onderneming (drie sterren) gecertificeerd voor zijn milieubeheer.

Overname wordt toegestaan, behalve voor handelsdoeleinden, mits bronvermelding.

Verantwoordelijke uitgever: Philippe Donnay

Wettelijk Depot: D/2016/7433/5

Federaal Planbureau

Kunstlaan 47-49, 1000 Brussel

tel.: +32-2-5077311

fax: +32-2-5077373

e-mail: contact@plan.be

www.plan.be

Woord vooraf

De *wet van 14 maart 2014 tot aanvulling van de wet van 21 december 1994 houdende sociale en diverse bepalingen met een set aanvullende indicatoren voor het meten van levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, de sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie* geeft het Instituut voor de Nationale Rekeningen (INR) de opdracht een set indicatoren over die vier aspecten uit te werken, die indicatoren te berekenen en jaarlijks te publiceren. Diezelfde wet van 14 maart 2014 vertrouwt de uitwerking van die set indicatoren toe aan het Federaal Planbureau.

Het INR presenteert in deze publicatie voor het eerst een set aanvullende indicatoren die, naargelang van de beschikbaarheid van de gegevens, betrekking heeft op de periode 1990-2014.

De voorzitter van de Raad van bestuur
van het Instituut voor de Nationale Rekeningen

Jean-Marc Delporte

Brussel, februari 2016

Inhoudstafel

1. Reikwijdte van het rapport.....	1
2. Overzicht van recente internationale werkzaamheden	4
2.1. <i>Bbp en verder</i> , Europese Commissie	5
2.2. Rapport van de Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie	5
2.3. <i>Final report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development</i> , ESSC	7
2.4. <i>How's Life? Measuring Well-being</i> , OECD	7
2.5. <i>Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development</i> , UNECE	8
2.6. <i>Quality of life - Facts and views</i> , Eurostat	10
2.7. Besluit	11
3. Selectie van thema's en indicatoren.....	13
3.1. Selectie van thema's	13
3.2. Selectie van aanvullende indicatoren naast het bbp	20
3.3. Samenvatting	45
4. Evolutie van de indicatoren	48
4.1. Subjectief welzijn	49
4.2. Levensstandaard en armoede	53
4.3. Werk en vrije tijd	75
4.4. Gezondheid	89
4.5. Opleiding en vorming	102
4.6. Samenleving	108
4.7. Milieu	119
4.8. Klimaat en energie	124
4.9. Natuurlijke hulpbronnen	131
4.10. Land en ecosystemen	138
4.11. Economisch kapitaal	143
4.12. Mobiliteit en vervoer	152

5. Samenvatting en besluiten	156
5.1. Nut en beperkingen van deze set aanvullende indicatoren naast het bbp	156
5.2. Trends van de indicatoren	158
5.3. Opsplitsing van de indicatoren	160
5.4. Pistes voor toekomstige werkzaamheden	162
6. Bijlagen	163
6.1. Bibliografie	163
6.2. Lijst van afkortingen	168

Bijbehorende publicaties

Twee bijbehorende publicaties verschijnen tegelijk met dit rapport over aanvullende indicatoren naast het bbp:

- een databank met alle gegevens van de indicatoren uit hoofdstuk 4 (INR/FPB, 2016);
- een document over de raadpleging van de bevoegde overheidsdiensten en het maatschappelijk middenveld bij de voorbereiding van dit rapport (FPB, 2016).

Beide publicaties zijn beschikbaar op de website van het Federaal Planbureau (www.plan.be).

1. Reikwijdte van het rapport

De wet van 14 maart 2014 (zie kader 1) vraagt een set aanvullende indicatoren uit te werken "voor het meten van levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, de sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie". Het gaat dus om de meting van het welzijn van mensen en van de ontwikkeling van de samenleving, evenals de mogelijkheid van de toekomstige generaties om dat welzijn en die ontwikkeling te behouden en te doen vooruitgaan.

De meting van het welzijn en van de ontwikkeling is sinds verscheidene decennia het voorwerp van debat. Het onderzoek daarover is in de voorbije jaren sterk toegenomen. De concepten zelf van welzijn en ontwikkeling zijn moeilijk te definiëren. Erkend wordt in ieder geval dat het bruto binnenlands product (bbp) tekortschiet om de ontwikkeling van de samenleving of het welzijn van personen te meten. De correlatie tussen het bbp en het welzijn wordt besproken en is het onderwerp van talrijke werkzaamheden sinds die van Easterlin in 1974 (zie bijvoorbeeld Stevenson en Wolfers, 2013). De meting van het welzijn en de ontwikkeling moet dus andere indicatoren omvatten (UNDP, 1990). Net zoals andere werkzaamheden (UNECE, 2014; OECD, 2013a; Eurostat, 2015a), en zoals voorgesteld in het Stiglitz-rapport (Stiglitz *et al.*, 2009), identificeert en meet dit rapport een geheel van factoren die welzijn en ontwikkeling bepalen.

Het bbp is niettemin een nuttige en noodzakelijke indicator die wordt berekend op basis van een rekeningenstelsel, het zogenaamde systeem van nationale rekeningen. Dat systeem werd en wordt nog steeds verder ontwikkeld binnen de Verenigde Naties en ook binnen de Europese Unie (EU, 2013). Een dergelijk systeem levert een duidelijke methodologie, zorgt voor samenhang tussen gegevens en maakt door de harmonisering van procedures onder meer vergelijkingen tussen landen en in de tijd mogelijk. Het bbp en andere gegevens uit de nationale rekeningen worden door beleidsmakers veelvuldig gebruikt als indicatoren die informeren over de economische toestand en ontwikkeling.

Aangezien het bbp enkel de totale economische stromen meet, is het geen geschikte indicator om het welzijn van mensen en de ontwikkeling van de samenleving in al hun sociale, milieu- en economische dimensies te meten en daarvoor werd hij trouwens ook niet ontworpen. Om de situatie en de ontwikkeling van de samenleving in kaart te brengen, moeten de evoluties in domeinen zoals gezondheid, werkgelegenheid en kwaliteit van het milieu ook gemeten worden. Die metingen moeten als gemiddelden uitgevoerd worden, maar ook als verschillen ten opzichte van dat gemiddelde voor verschillende bevolkingscategorieën. Daarom moeten andere indicatoren het bbp aanvullen.

In België kondigde het regeerakkoord van 1 december 2011 aan dat de regering "*werkzaamheden [zou] ondersteunen om relevante indicatoren te ontwikkelen in aanvulling op het bbp*" (Federale Regering, 2011, p. 125). De *Commissie voor de Financiën en voor de Economische Aangelegenheden* van de Belgische Senaat richtte de werkgroep *Nieuwe indicatoren voor economische prestaties, sociale vooruitgang, levenskwaliteit en geluk* op. Die werkgroep organiseerde in 2012 onder meer een symposium over *Voorbij het bbp. Wetenschappelijke inzichten en beleidsmogelijkheden in België* op basis van de vaststelling dat het bbp tekortschiet als indicator om de vooruitgang van een samenleving te meten en dat er nood is aan de opstelling van een set van aanvullende indicatoren (Belgische Senaat, 2013a en b). De parlementaire werkzaamheden die hierop volgden, leidden tot de goedkeuring van de wet van 14 maart 2014 inzake aanvullende indi-

catoren (BS, 2014a), die het Instituut voor de Nationale Rekeningen (INR) de opdracht geeft die indicatoren uit te werken en op te volgen (zie kader 1). Volgens die wet vertrouwt het INR de berekening van die aanvullende indicatoren toe aan het Federaal Planbureau (FPB).

Het FPB vervult twee andere opdrachten met betrekking tot de uitwerking en de opvolging van indicatoren die de ontwikkeling van de samenleving meten. Het betreft:

- het regelmatig bijwerken van een set van 75 indicatoren van duurzame ontwikkeling, die ontwikkeld werd om de evaluatieopdracht te volbrengen die werd toebedeeld aan het FPB door de wet van 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling (BS, 2014b);
- de rapportering over de indicatoren om de *federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling* op te volgen (BS, 2013, Verslag aan de Koning).

Een groot aantal indicatoren is gemeenschappelijk voor die drie opdrachten. Om de beschikbare middelen optimaal te benutten, zal het FPB zoveel mogelijk synergieën ontwikkelen tussen die drie opdrachten en instaan voor de coherentie van de werkzaamheden om die opdrachten te volbrengen. In de toekomst zullen deze werkzaamheden over indicatoren, evenals andere uitgevoerd op federaal of gewestelijk niveau, kunnen bijdragen aan de opstelling van een set indicatoren ter opvolging van de mondiale duurzame-ontwikkelingsdoelen die door de Algemene Vergadering van de VN aangenomen werden in september 2015 (UN, 2015).

Dit rapport presenteert de resultaten van de werkzaamheden van het FPB om die aanvullende indicatoren uit te werken. Deze set indicatoren zal jaarlijks bijgewerkt worden en zal naargelang van de evolutie van de kennis en van het maatschappelijk debat kunnen evolueren. Bepaalde indicatoren zouden aangepast, geschrapt of toegevoegd kunnen worden. De volgende edities zouden eveneens bijkomende informatie kunnen geven zoals internationale vergelijkingen.

Tijdens de voorbereiding van dit rapport werden de bevoegde overheidsdiensten en het maatschappelijk middenveld geraadpleegd over een ontwerprapport via respectievelijk de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO) en de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO). De raadpleging heeft geleid tot verscheidene verbeteringen en een validering van de gekozen thema's en indicatoren. Een document dat de raadpleging samenvat, is beschikbaar op de website van het FPB (www.plan.be; FPB, 2016).

De wet van 14 maart 2014 vermeldt verscheidene referentiewerkzaamheden (zie kader 1). Hoofdstuk 2 behandelt die werkzaamheden, alsook andere in dit domein relevante werkzaamheden. Dat hoofdstuk analyseert in het bijzonder de methodologie die werd ontwikkeld in het rapport *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development* (UNECE, 2014), vooral op basis van de in de wet vermelde werkzaamheden. Dat hoofdstuk besluit met het voorstel om die methodologie te gebruiken om een set van aanvullende indicatoren voor België uit te werken. Hoofdstuk 3 past die methodologie toe om een concrete lijst van aanvullende indicatoren voor te stellen. Hoofdstuk 4 presenteert de evoluties van die indicatoren. Hoofdstuk 5 sluit het rapport af met een synthese van de evoluties van de indicatoren.

Kader 1

De wet van 14 maart 2014 tot aanvulling van de wet van 21 december 1994 houdende sociale en diverse bepalingen met een set aanvullende indicatoren voor het meten van **levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, de sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie** (BS, 2014a) geeft aan het Federaal Planbureau de opdracht een set indicatoren over die vier aspecten uit te werken, die indicatoren te berekenen en jaarlijks te publiceren.

De wet stelt dat "deze set aanvullende indicatoren moet voldoen aan de volgende principes:

- de aanvullende indicatoren worden ingedeeld in een zo beperkt mogelijk aantal categorieën of hoofdindicatoren;
- de indeling van de aanvullende indicatoren wordt gebaseerd op de indeling gehanteerd in het finale rapport Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development van het European Statistical System Committee;
- de selectie van indicatoren wordt in het bijzonder gebaseerd op de werkzaamheden "GDP and beyond" in het kader van de Europese Unie (Eurostat; Quality of Life). Deze selectie kan eventueel worden aangevuld met indicatoren die specifiek nuttig zijn voor de Federale Staat, de gemeenschappen en de gewesten;
- de uitwerking van die aanvullende indicatoren gebeurt op basis van de participatie van de bevoegde overheidsdiensten en het Belgische middenveld en in overleg met de diensten van Eurostat en de OESO;
- voor elk van de geselecteerde indicatoren dient de set van indicatoren te worden weergegeven per inkomenscategorie van de bevolking. Hiertoe moet de bevolking onderverdeeld worden in voor de betreffende indicatoren relevante categorieën".

De wet bepaalt voorts dat "de publicaties van de resultaten jaarlijks in een publieke zitting van de Kamer van volksvertegenwoordigers besproken" worden, die daarbij de evolutie van de resultaten en de methodologie zal evalueren. Ten slotte schrijft de wet voor dat de aanvullende indicatoren geïntegreerd moeten worden "in de bestaande publicaties van de gebruikelijke economische indicatoren". In dat verband stelt de wet uitdrukkelijk dat een samenvatting van de resultaten moet gepubliceerd worden in het jaarverslag van de Nationale Bank van België over de financiële en economische ontwikkelingen in binnen- en buitenland.

2. Overzicht van recente internationale werkzaamheden

De vraag naar een beter statistisch kompas dan het bbp om de brede maatschappelijke ontwikkeling en vooruitgang te meten is niet nieuw. Hiervoor zijn reeds belangrijke initiatieven genomen. Ook de wet van 14 maart 2014 verwijst naar enkele van die initiatieven als referentiewerk om de Belgische aanvullende indicatoren uit te werken.

De *bbp en verder*-werkzaamheden van de Europese Commissie (EC, 2009) en het *Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport* (2009) tonen de limieten van het huidige (economische) meetsysteem en formuleren aanbevelingen om indicatoren te ontwikkelen die beter de brede maatschappelijke vooruitgang en de duurzaamheid ervan meten.

Om een antwoord te bieden op die aanbevelingen richtte het *European Statistical System Committee* (ESSC) de *Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development* op. In het *Final report of the Sponsorship Group* (ESSC, 2011) worden concrete acties geïdentificeerd die het ESSC kan nemen om indicatoren te ontwikkelen die beter beantwoorden aan de aanbevelingen van de Europese Commissie en het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport.

Een van de belangrijkste resultaten van deze geïdentificeerde acties zijn de *Quality of Life*-indicatoren van Eurostat (2015). Gebaseerd op de voorgaande werkzaamheden publiceert Eurostat een ruime set van indicatoren om de levenskwaliteit te meten. Ook de OESO (2011, 2013, 2015) heeft met de *How is life?*-indicatoren een eigen set van indicatoren gepubliceerd om de levenskwaliteit te meten.

Naast die internationale initiatieven worden ook op nationaal niveau sets van indicatoren ontwikkeld om de brede maatschappelijke vooruitgang en de duurzaamheid ervan te meten. De UNECE, Eurostat en de OESO stellen dat er grote verschillen bestaan tussen al die methodes en dat meer harmonisering de zichtbaarheid, bekendheid en vergelijkbaarheid van de meetsystemen zou vergroten. In het rapport *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development* (2014) stellen ze daarom een gezamenlijke structuur voor die alle landen kunnen gebruiken als startpunt om duurzame-ontwikkelingsindicatoren op te stellen (zie 2.5).

De rest van dit hoofdstuk bespreekt kort, in chronologische volgorde, de volgende internationale initiatieven. Ook in België werden er op gewestelijk niveau werkzaamheden uitgevoerd (bijvoorbeeld SVR, 2012; Bertrand *et al.*, 2015). Om het accent te leggen op de internationale vergelijkbaarheid van de indicatoren werden in dit rapport de internationale werkzaamheden bevoorreed.

- *Bbp en verder*-werkzaamheden (Europese Commissie, 2009);
- *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, ook Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport geheten (2009);
- *Final report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development* (European Statistical System Committee, 2011);
- *How is life? Measuring well-being* (OECD, 2013a);
- *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development* (United Nations Economic Commission for Europe; UNECE, 2014);
- *Quality of life* (Eurostat, 2015a).

2.1. Bbp en verder, Europese Commissie

2.1.1. Context

In 2007 organiseerde de Europese Commissie (EC), samen met andere organisaties, de *Beyond GDP*-conferentie. Die conferentie maakte duidelijk dat er een sterke vraag is naar indicatoren naast het bbp om de brede ontwikkeling van de maatschappij te meten en om beleidsbeslissingen te ondersteunen. Om aan die vraag te beantwoorden publiceerde de EC in 2009 de mededeling *Het bbp en verder. Meting van de vooruitgang in een veranderende wereld*. Daarin stelt ze concrete acties voor om het bbp aan te vullen met indicatoren die beter de sociale en milieuontwikkeling opvolgen.

2.1.2. Belangrijkste resultaten

De concrete acties gaan onder meer over het sneller beschikbaar maken en het aanpassen van bestaande indicatoren, het ontwikkelen van nieuwe indicatoren en het belichten van de verdelingsaspecten van bestaande indicatoren. Deze concrete acties worden onderverdeeld in vijf actiepunten:

- *het bbp aanvullen met sterk geaggregeerde milieu- en sociale indicatoren;*
- *bijna real time-informatie voor de besluitvorming;*
- *nauwkeurigere rapportage over verdeling en ongelijkheid;*
- *ontwikkeling van een Europees scorebord voor duurzame ontwikkeling;*
- *uitbreiding van de nationale rekeningen tot milieu- en sociale aspecten.*

2.2. Rapport van de Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie

2.2.1. Context

In februari 2008 richtte de Franse president Sarkozy de *Commissie over de meting van economische prestaties en sociale vooruitgang* op. Die commissie staat ook bekend als Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie, met de namen van haar voorzitter Joseph Stiglitz, adviseur van de voorzitter Amartya Sen en coördinator Jean-Paul Fitoussi.

Het doel van de commissie was:

- het identificeren van de limieten van het bbp als indicator voor economische prestatie en maatschappelijke vooruitgang;
- nagaan welke aanvullende informatie nodig is om relevante indicatoren van sociale vooruitgang uit te werken;
- de haalbaarheid nagaan van alternatieve meetinstrumenten;
- discussiëren over hoe deze statistische informatie best gepresenteerd wordt.

2.2.2. Belangrijkste resultaten

De commissie publiceerde een rapport (2009) met twaalf concrete aanbevelingen. Deze aanbevelingen worden onderverdeeld in drie hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk gaat de commissie na, vooraleer te zoeken naar aanvullende indicatoren, waar de huidige economische indicatoren verbeterd kunnen worden. De commissie stelt voor om het huidige (economisch) meetsysteem beter aan te passen aan de structurele veranderingen die de moderne economieën hebben ondergaan. Zo hebben deze economieën bijvoorbeeld een groot aandeel diensten en overheidsdiensten.

Verder stelt de commissie dat de focus moet verschuiven van het meten van de economische productie naar het meten van het menselijk welzijn (*people's well-being*). De commissie stelt dat er een groeiende kloof is tussen de informatie die vervat zit in het bbp en het menselijk welzijn. Om het menselijk welzijn te meten is er een systeem met meerdere indicatoren nodig waarbij de huidige economische indicatoren aangevuld worden met andere indicatoren die belangrijk zijn voor het menselijk welzijn.

Het menselijk welzijn omvat verschillende dimensies. Een goed startpunt is om de materiële leefomstandigheden te meten. Hiervoor kunnen andere indicatoren uit de nationale rekeningen dan het bbp benadrukt worden. Zo meet het *netto nationaal inkomen*, het *reële huishoudinkomen* of de *reële huishoudconsumptie* beter de materiële levensstandaard. Ook gebeurt het meten van de levensstandaard beter vanuit het perspectief van de huishoudens. Cijfers tonen immers aan dat voor een aantal landen het huishoudinkomen een andere evolutie kent dan het bbp per inwoner. Naast het inkomen en de consumptie van huishoudens is ook hun vermogen belangrijk bij het meten van de levensstandaard. Tot slot moet ook aandacht worden besteed aan de verdeling van het inkomen, van de consumptie en van het vermogen.

In het tweede hoofdstuk gaat de commissie na welke aspecten, naast materiële levensomstandigheden, er belangrijk zijn bij het meten van welzijn. De commissie identificeert de volgende aspecten: gezondheid, educatie, persoonlijke activiteiten en tijdsbesteding, politieke participatie en governance, sociale relaties, leefmilieu en persoonlijke en economische veiligheid. Om al deze aspecten te meten moeten de huidige meetsystemen verbeterd worden. De commissie benadrukt ook dat om het menselijk welzijn te meten er zowel objectieve als subjectieve indicatoren nodig zijn.

In het derde hoofdstuk besteedt de commissie ruime aandacht aan het meten van duurzaamheid (*sustainability*). Ze stelt dat het meten van duurzaamheid duidelijk gescheiden moet worden van het meten van het menselijk welzijn. Dit geldt ook voor de indicatoren. "*Both pieces of information are critical and need to be displayed in distinct, clearly visible areas of the dashboard*" (p.17). Duurzaamheid gaat na of het huidige welzijn voortgezet kan worden doorheen de tijd. Indicatoren van duurzaamheid moeten nagaan of kapitalen – die zorgen voor het toekomstige welzijn – behouden blijven.

2.3. Final report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development, ESSC

2.3.1. Context

De *Sponsorship Group* was een initiatief van het *European Statistical System Committee* (ESSC). Het doel van de *Sponsorship Group* was om concrete acties te identificeren die het ESS kan nemen om tegemoet te komen aan de aanbeveling van de *bbp en verder-werkzaamheden* (EC) en de *Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie*.

2.3.2. Belangrijkste resultaten

De *Sponsorship Group* (ESSC, 2011) stelt vijftig acties voor om tegemoet te komen aan de aanbevelingen van de *bbp en verder-werkzaamheden* (EC) en van de *Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie*. Deze acties worden in drie thema's onderverdeeld:

- *huishoudperspectief en verdelingsaspecten van inkomen, consumptie en vermogen versterken;*
- *multidimensionale meting van levenskwaliteit, ook met subjectieve maatstaven;*
- *milieuduurzaamheid.*

2.4. How's Life? Measuring Well-being, OECD

2.4.1. Context

Ook de OESO (OECD, 2011a, 2013a en 2015) stelt vast dat de klassieke macro-economische indicatoren (zoals het bbp) tekortschieten als maatstaf van het menselijk welzijn en de leefomstandigheden. De OESO presenteert daarom het *How's Life?*-initiatief. Dat is een eerste poging om een grote set van vergelijkbare welzijnsindicatoren voor te stellen voor de OESO-landen.

2.4.2. Belangrijkste resultaten

Hoewel de limieten van het bbp als welvaartsindicator gekend zijn, wordt het bbp toch vaak gebruikt als proxy-indicator van welzijn. De OESO stelt dat alle alternatieve benaderingen om welzijn te meten, voorstellen om het meetsysteem uit te breiden naar een bredere waaier van componenten van welzijn (OECD, 2011a, p.16). Het doel van het rapport is al deze componenten en indicatoren te structureren in een *framework*.

Het *framework* identificeert drie pijlers: materiële levensomstandigheden, levenskwaliteit en duurzaamheid. De eerste twee pijlers bevatten componenten die cruciaal zijn voor het huidige welzijn. De laatste pijler identificeert de voorwaarde om het welzijn te bewaren voor volgende generaties.

In de uitgave van 2013 van *How's Life?* nam de OESO omwille van onopgeloste conceptuele problemen op het moment van publicatie en een gebrek aan data geen indicatoren over duurzaamheid (de derde

pijler) op, maar ze plande dat wel te doen in de volgende uitgaven. Wel wees ze erop dat de methodologie om duurzaamheid te meten fundamenteel verschilt van die om het huidige welzijn te meten. In tegenstelling tot het huidige welzijn kan het toekomstige welzijn niet geobserveerd worden. Om het toekomstige welzijn te beoordelen, wordt daarom de evolutie van de kapitalen (menselijk, sociaal, natuurlijk en economisch kapitaal) gemeten. Die kapitalen vormen de basis van het welzijn van de volgende generaties. De uitgave van 2015 van *How's Life?* presenteert een eerste set indicatoren over de evolutie van de kapitalen.

De pijler *materiële levensomstandigheden* wordt verder onderverdeeld in de volgende thema's: inkomen en vermogen, jobs en bezoldiging, huisvesting. *Levenskwaliteit* wordt verder onderverdeeld in de volgende thema's: gezondheid, evenwicht tussen werk en privéleven, onderwijs, maatschappelijk engagement en governance, sociaal netwerk, milieukwaliteit, persoonlijke veiligheid, subjectief welzijn.

Voor elk van die thema's werden, na overleg met experts, een aantal indicatoren geselecteerd. Die indicatoren voldoen, in de mate van het mogelijke, aan internationale wetenschappelijke standaarden.

2.5. Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development, UNECE

2.5.1. Context

De UNECE stelt een meetsysteem (*measurement framework*) en een set van indicatoren voor om duurzame ontwikkeling te meten (UNECE, 2014). Deze structuur kan een startpunt zijn voor individuele landen bij het opstellen van een indicatorenset van duurzame ontwikkeling. De UNECE hoopt hierdoor tot een grotere harmonisering te komen in het meten van duurzame ontwikkeling. Deze structuur werd opgebouwd door een gezamenlijke taskforce met deelname van de UNECE, Eurostat en de OESO.

Het meetsysteem en de geselecteerde indicatoren zijn gebaseerd op de Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling (1987), de economische en sociale wetenschap, vorige werkzaamheden (zoals de *bbp en verder*-werkzaamheden van de EC, de Sponsorship Group, het rapport van de Stiglitz-Sen-Fitoussi-commissie) en reeds bestaande sets van duurzame-ontwikkelingsindicatoren.

2.5.2. Belangrijkste resultaten

Gebaseerd op de Brundtland-definitie (WCED, 1987) identificeert de UNECE drie dimensies van duurzame ontwikkeling: het welzijn van de huidige generatie binnen een specifiek land (*hier en nu*), het welzijn van de toekomstige generatie (*later*) en het welzijn van mensen in andere landen (*elders*). In een volgende stap wordt gekeken welke specifieke thema's gemeten moeten worden om de dimensies correct weer te geven.

a. Drie conceptuele dimensies

Hier en nu

Er bestaat momenteel geen consensus over hoe het welzijn van de huidige generatie te meten. De UNECE baseert zich daarom op vier belangrijke empirische initiatieven om welzijn van de huidige generatie te meten: de *Human Development Index*, het onderzoek naar subjectief welzijn (Layard, 2011), *Quality of life*-indicatoren (Eurostat, 2010) en *How is life?* (OECD, 2011a). De UNECE, die twintig relevante thema's voorstelde om de ontwikkeling te meten, identificeerde veertien thema's voor de dimensie *hier en nu*: subjectief welzijn, consumptie en inkomen, voeding, gezondheid, werk, opleiding, huisvesting, vrije tijd, fysieke veiligheid, land en ecosystemen, water, luchtkwaliteit, vertrouwen, instituties. Zoals aanbevolen in het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport (2009) stelt de UNECE voor om zowel objectieve als subjectieve indicatoren te gebruiken.

Later

Om het welzijn van toekomstige generaties te meten stelt de UNECE voor om de totale kapitaalvoorraad te meten. De UNECE identificeert vier types kapitalen: menselijk, sociaal, natuurlijk en economisch kapitaal. Het welzijn van de toekomstige generatie hangt immers af van de kapitalen die de huidige generatie achterlaat. Van de twintig UNECE-thema's, stemmen er veertien met deze dimensie overeen: gezondheid, werk, opleiding, land en ecosystemen, water, luchtkwaliteit, klimaat, energiebronnen, niet-energiebronnen, vertrouwen, instituties, fysiek kapitaal, kenniskapitaal en financieel kapitaal.

Elders

De *elders*-dimensie gaat na hoe de ontwikkeling binnen een land het welzijn in de rest van de wereld beïnvloedt. Een land kan het welzijn in de rest van de wereld op verschillende manieren beïnvloeden, bijvoorbeeld via ontwikkelingshulp, import van natuurlijke hulpbronnen... De UNECE identificeert elf thema's voor deze dimensie: consumptie en inkomen, energiebronnen, niet-energiebronnen, land en ecosystemen, water, klimaat, werk, fysiek kapitaal, kenniskapitaal, financieel kapitaal, instituties.

b. Thematische structuur

Naast de conceptuele structuur (indeling in drie dimensies: *hier en nu*, *later* en *elders*) presenteert de UNECE ook een thematische structuur. In deze structuur wordt er niet langer een opdeling gemaakt volgens de drie dimensies maar wordt er een structuur voorgesteld op basis van beleidsthema's. In totaal stelt de UNECE twintig thema's voor die relevant zijn voor de beleidsbeslissingen (zie tabel 1). Een beleidsthema kan betrekking hebben op meerdere dimensies. Het beleidsthema opleiding (nummer 6 in tabel 1) bijvoorbeeld heeft zowel betrekking op het welzijn van de huidige generatie (*hier en nu*) als op een onderdeel van het menselijk kapitaal (*later*).

Tabel 1 Thematische indeling (UNECE, 2014)

1. Subjectief welzijn	11. Water
2. Consumptie en inkomen	12. Luchtkwaliteit
3. Voeding	13. Klimaat
4. Gezondheid	14. Energiebronnen
5. Werk	15. Niet-energiebronnen
6. Opleiding	16. Vertrouwen
7. Huisvesting	17. Instituties
8. Vrije tijd	18. Fysiek kapitaal
9. Fysieke veiligheid	19. Kenniskapitaal
10. Land en ecosystemen	20. Financieel kapitaal

Bron: UNECE, 2014

c. Indicatoren

De UNECE stelt drie sets van indicatoren voor. Een eerste set van 60 indicatoren wordt gestructureerd volgens de conceptuele methode. De indicatoren worden dus ingedeeld volgens de drie dimensies: *hier en nu, later en elders*. De tweede set is gestructureerd volgens de thematische methode en verdeelt de indicatoren over de 20 geselecteerde thema's (zie tabel 1). Voor de tweede indicatorenset worden aan de 60 indicatoren van de eerste set nog 30 beleidsrelevante indicatoren toegevoegd. Deze beleidsrelevante indicatoren tonen hoe beleidsmakers de 60 hoofdindicatoren kunnen beïnvloeden. Tot slot wordt ook nog een kleine set van 24 indicatoren voorgesteld die gekozen worden uit de set van 90 indicatoren. Hiervoor wordt één indicator per thema gekozen. Aan deze 20 indicatoren worden dan twee verdeelingsindicatoren en twee *elders*-indicatoren toegevoegd.

De selectie van indicatoren gebeurt via drie hiërarchische criteria. Ten eerste worden vanuit theoretisch oogpunt ideale indicatoren geïdentificeerd. Dit zijn de beste indicatoren om een bepaald thema te meten. Ten tweede wordt de aanwezigheid van indicatoren in bestaande sets van duurzame-ontwikkelingsindicatoren onderzocht (VN, Eurostat, Wereldbank en de indicatorenset van zeven landen). Ten derde wordt de beschikbaarheid van data in internationale databases nagegaan (VN, OESO en Eurostat).

De UNECE benadrukt dat deze voorgestelde sets van indicatoren enkel dienen als startpunt voor het maken van indicatorensets voor specifieke landen. De voorgestelde thema's en indicatoren kunnen aangepast worden aan de specifieke kenmerken van een land. Door echter een gezamenlijke structuur voor te stellen hoopt de UNECE tot een grotere harmonisering te komen tussen de indicatorensets van specifieke landen.

2.6. Quality of life - Facts and views, Eurostat

2.6.1. Context

Eurostat presenteert een set van indicatoren om de levenskwaliteit of het welzijn van de huidige generatie te meten (Eurostat, 2015a). Deze set van indicatoren is gebaseerd op de aanbevelingen uit de mededeling *Het bbp en verder*, het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport en het eindrapport van de Sponsorship

Group. Die initiatieven stellen dat het welzijn of de levenskwaliteit een multidimensionaal concept is dat gemeten moet worden met een set van indicatoren die betrekking hebben op deze verschillende concepten. Bovendien moet deze set zowel subjectieve als objectieve indicatoren bevatten en moet meer aandacht gaan naar verdeling en ongelijkheden.

2.6.2. Belangrijkste resultaten

Eurostat organiseert de indicatoren volgens negen dimensies: materiële levensomstandigheden, productieve of hoofdactiviteit, gezondheid, opleiding, vrije tijd en sociale interacties, economische en fysieke veiligheid, governance en basisrechten, natuurlijke en leefomgeving, en algemeen subjectief welzijn.

Voor elk thema worden zowel objectieve als subjectieve indicatoren geselecteerd. De subjectieve indicatoren worden verzameld door een ad-hocmodule over subjectieve levenskwaliteit op te nemen in de EU-SILC van 2013. Deze gegevens worden aangevuld met data uit de *EU Labour Force Survey* (EU-LFS).

De publicatie presenteert voor alle EU-landen een set van indicatoren om de levenskwaliteit te meten. De nadruk ligt vooral op de recent ontwikkelde subjectieve indicatoren uit de EU-SILC. Daarnaast wordt ook de relatie tussen deze indicatoren en de objectieve indicatoren bestudeerd.

2.7. Besluit

De in hoofdstuk 2 gepresenteerde werkzaamheden zijn het erover eens dat aanvullende indicatoren naast het bbp nodig zijn om het welzijn en de ontwikkeling te meten.

Het welzijn en de ontwikkeling zijn multidimensionaal. Ze zijn inderdaad afhankelijk van factoren zoals gezondheid, opleidingsniveau, cultuur, beschikken over een job, inkomens, toegang tot bepaalde goederen en diensten, kwaliteit van het milieu en de verdeling van die factoren over de bevolking. De in dit hoofdstuk gepresenteerde werkzaamheden bevelen aan om tabellen, lijsten of sets van indicatoren te gebruiken, en geen compositie indicatoren. Het gebruik van compositie indicatoren heeft een aantal nadelen. Zo onderstreept de UNECE (2014, p.17, vertaling FPB) bijvoorbeeld dat "*vanuit het standpunt van de officiële statistieken, zijn er geen betrouwbare gewichten [...] om de verschillende indicatoren tot één compositie indicator te aggregeren*". Het gebruik van een compositie indicator veronderstelt ook een zekere substitueerbaarheid van de componenten ervan, terwijl de huidige kennis in het algemeen niet toelaat om die substitueerbaarheid te bepalen. Bovendien beoordeelt iedere persoon zijn welzijn en de ontwikkeling van de samenleving volgens zijn eigen waarden. Met dat feit kan rekening worden gehouden door een set van indicatoren te gebruiken. Iedere persoon kan dan de verschillende indicatoren wegen naargelang van de eigen prioriteiten. Een compositie indicator legt daarentegen hetzelfde wegingssysteem op aan alle individuen. Het FPB zal de evolutie van het onderzoek over compositie indicatoren opvolgen en zal in functie van dit onderzoek de mogelijkheid om deze indicatoren te gebruiken, herevalueren.

Bovendien maakt het gebruik van sets van indicatoren het mogelijk indicatoren op te nemen over de verdeling van bepaalde kenmerken (zoals inkomen, gezondheid, toegang tot werk) tussen verschillende

bevolkingscategorieën. Ook kunnen indicatoren over de percepties van individuen, zogenaamde subjectieve indicatoren, opgenomen worden.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde werkzaamheden structureren de indicatorensets op twee manieren. Het merendeel van die werkzaamheden structureert die indicatoren door ze op te delen in een aantal thema's, zoals gezondheid, onderwijs en energie. Die thema's stemmen overeen met de factoren waarvan het welzijn van individuen afhangt. De lijsten van thema's verschillen, maar liggen dicht genoeg bij elkaar om er een aan de situatie van België aangepaste synthese van te kunnen maken.

Andere werkzaamheden gebruiken een conceptueel kader om de indicatorensets te structureren. Stiglitz, Sen en Fitoussi (2009) maken een temporeel onderscheid tussen het welzijn van de huidige generaties en de houdbaarheid van dat welzijn voor de toekomstige generaties. De UNECE (2014) voegt, aan de hand van de definitie van duurzame ontwikkeling van het Brundtland-rapport, aan deze temporele dimensie een geografische dimensie toe door rekening te houden met de invloed van de ontwikkeling van een land op het welzijn van de bewoners van de hele planeet.

Dit rapport stelt voor om de voordelen van de thematische en conceptuele benaderingen te combineren. De thematische benadering maakt het mogelijk om indicatoren te hebben die nauw aanleunen bij de variabelen die beïnvloed kunnen worden door de politieke besluitvorming. De conceptuele benadering maakt het mogelijk om het bestudeerde systeem vollediger te omvatten en vermindert het arbitraire karakter van de keuze van de thema's en indicatoren. De UNECE (2014) heeft die keuze gemaakt en heeft bovendien zijn werkzaamheden gebaseerd op vorige werkzaamheden, onder meer die waarnaar de wet van 14 maart 2014 verwijst. Dit rapport stelt dus voor om uit te gaan van de methodologie ontwikkeld door de UNECE, die in hoofdstuk 3 wordt toegelicht.

Door de thematische en conceptuele benaderingen te combineren, kan er voldaan worden aan de vraag van de wet om vier concepten te meten: "*levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie*". Enerzijds maken de indicatoren in de drie voorgestelde dimensies (*hier en nu, later, elders*), die afkomstig zijn van de definitie van duurzame ontwikkeling, het inderdaad mogelijk om de houdbaarheid of de duurzaamheid van de ontwikkeling van de samenleving te meten. Anderzijds kunnen de lijsten van thema's, die in de in dit hoofdstuk geanalyseerde werkzaamheden worden gebruikt, nuttige informatie geven om die vier concepten te meten.

3. Selectie van thema's en indicatoren

De uitwerking van een set aanvullende indicatoren naast het bbp in dit rapport steunt op de methodologie uit het rapport *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development* (UNECE, 2014). Die methodologie stelt een referentiekader voor om indicatorenlijsten te ontwikkelen rond drie conceptuele dimensies en een lijst van thema's.

De drie dimensies gedefinieerd door de UNECE steunen op de definitie van een duurzame ontwikkeling (WCED, 1987) en onderscheiden het welzijn van de personen van de huidige generatie in een gegeven land (de dimensie *hier en nu*), het welzijn van toekomstige generaties (de dimensie *later*) en het welzijn van personen die in de andere landen wonen (de dimensie *elders*). De voorgestelde thema's omvatten de menselijke, milieu- en economische componenten van de ontwikkeling en voor elk van die thema's worden indicatoren voorgesteld. Elk van die thema's en indicatoren geeft informatie over een of meer van de drie dimensies. De UNECE geeft elk land de mogelijkheid om de lijst van thema's en indicatoren aan te passen aan de lokale omstandigheden.

De eerste paragraaf van dit hoofdstuk (3.1) presenteert een lijst van thema's aangepast aan de specifieke kenmerken van België op basis van de door de UNECE en van de door andere werkzaamheden voorgestelde thema's. De tweede paragraaf (3.2) selecteert voor elk thema indicatoren. De derde paragraaf (3.3) geeft een samenvatting onder de vorm van tabellen. Hoofdstuk 4 presenteert de evolutie van de geselecteerde indicatoren.

3.1. Selectie van thema's

Het welzijn van personen en de ontwikkeling van de samenleving hangen van talrijke factoren af. Die factoren zijn gegroepeerd in thema's die het mogelijk maken er de menselijke, milieu- en economische componenten van te meten. Deze paragraaf beschrijft het selectieproces van de thema's en definieert elk van die thema's.

3.1.1. Selectieproces van de thema's

De selectie van thema's voor België steunt op een vergelijking van de door de UNECE voorgestelde thema's (UNECE, 2014), de thema's van de *federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling* (BS, 2013) goedgekeurd door de regering in 2013 en de thema's van de indicatoren van duurzame ontwikkeling van het Federaal Planbureau (TFDO, 2015a). De voorgestelde thema's in het rapport *Monitor Duurzaam Nederland* (CBS, 2014) worden ook gebruikt in deze vergelijking, aangezien dat rapport de UNECE-methodologie toepast op de situatie van een buurland van België, dat geconfronteerd wordt met vaak gelijkaardige problemen. Die vier lijsten van thema's, voorgesteld in een volgorde die eigen is aan elk van de werkzaamheden, zijn weergegeven in tabel 2.

Tabel 2 Lijst van thema's voorgesteld in de referentiewerkzaamheden

Recommendations on Measuring SD (UNECE)	Monitor Duurzaam Nederland (CBS)	Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV)	Indicatoren van duurzame ontwikkeling van het FPB (TFDO)
Subjectief welzijn	Welzijn	Sociale cohesie en kansarmoedebestrijding	Demografische veranderingen
Consumptie en inkomen	Klimaat	Gezondheid	Consumptie- en productiepatronen
Voeding	Energie	Werkgelegenheid	Energie
Gezondheid	Bodemkwaliteit	Consumptie- en productiepatronen	Vervoer
Werk	Waterkwaliteit	Energie	Voeding
Opleiding	Luchtkwaliteit	Mobiliteit en vervoer	Werk
Huisvesting	Natuur	Voeding	Onderwijs en vaardigheden
Vrije tijd	Land	Klimaatverandering	Onderzoek en ontwikkeling
Fysieke veiligheid	Gezondheid	Natuurlijke hulpbronnen	Volksgezondheid
Land en ecosystemen	Wonen	Buiten- en binnenlucht	Sociale insluiting
Water	Mobiliteit	Biodiversiteit	Klimaatverandering
Luchtkwaliteit	Veiligheid	Overheden	Natuurlijke hulpbronnen
Klimaat	Sociale participatie en vertrouwen	Overheidsfinanciën	Biologische diversiteit
Energiebronnen	Instituties	Wetenschapsbeleid	Openbaar bestuur
Niet-energetische hulpbronnen	Vrije tijd	Ontwikkelingssamenwerking	Economisch beheer
Vertrouwen	Opleiding		Wereldwijd partnerschap
Instituties	Kennis		
Fysiek kapitaal	Materiële welvaart		
Kenniskapitaal	Bestaanszekerheid		
Financieel kapitaal	Arbeid		
	Fysiek kapitaal		
	Pensioenen		
	Schuld		
	Hulp		
	Handel		
	Grondstoffen		
	Ongelijkheid		

Om te beantwoorden aan de vraag van de wet om een beperkt aantal categorieën of hoofdindicatoren te definiëren, werd ervoor geopteerd het aantal thema's te beperken. Per thema zou dan een hoofdindicator gekozen kunnen worden. De keuze van een enkele indicator per thema houdt echter in dat een specifieke problematiek naar voren wordt geschoven en dat het belang van andere problematieken geminimaliseerd wordt. Zoals benadrukt werd tijdens de raadpleging van de Interdepartementale Commissie voor Duurzame Ontwikkeling en de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling is die keuze niet politiek neutraal. Er werd dan ook besloten om in dit rapport geen lijst met hoofdindicatoren voor te stellen, maar om voorstellen te doen tijdens het door de wet bepaalde parlementaire debat, zodat die keuze aan de politieke overheid gelaten wordt. De in dit rapport gebruikte methodologie (UNECE, 2014) definieert drie conceptuele dimensies. De analyse van de evolutie van de indicatoren in elk van

deze drie dimensies (zie hoofdstuk 5) beantwoordt eveneens deels aan de vraag van de wet om een beperkt aantal categorieën of hoofdindicatoren te bepalen.

Sommige thema's uit tabel 2, meer bepaald ongelijkheid en ontwikkelingshulp (of wereldwijd partnerschap), zijn niet als dusdanig overgenomen. Wat de ongelijkheid betreft, kan elk thema indicatoren bevatten over de verdeling tussen verschillende bevolkingscategorieën (opgesplitst wanneer het relevant is per geslacht, leeftijd, inkomenscategorie enz.). De ongelijkheid komt dus op transversale wijze aan bod in verschillende thema's. Wat de ontwikkelingssamenwerking betreft, omvatten verschillende thema's indicatoren die informatie geven over de dimensie *elders*. De betrekkingen met de andere landen worden dus ook op transversale wijze behandeld.

3.1.2. Lijst van thema's

De gekozen thema's worden hieronder beschreven en gedefinieerd.

a. Subjectief welzijn

Subjectief welzijn is "een overkoepelende term voor de verschillende waarderingen die mensen ervaren t.o.v. hun leven, de gebeurtenissen rondom hen, hun lichaam en geest, en de omstandigheden waarin zij leven" (Diener, 2006, vertaling FPB). Deze waarderingen zijn subjectief aangezien ze persoonlijk ervaren worden. Het idee achter subjectief welzijn is dat hoe mensen bepaalde omstandigheden ervaren net zo belangrijk is voor het welzijn als de omstandigheden zelf. *Subjectief welzijn* omvat ook het idee dat mensen zelf het best geplaatst zijn om te oordelen over hun welzijn (OECD, 2011a).

Een misvatting over subjectief welzijn is dat het gereduceerd kan worden tot het begrip 'geluk'. Subjectief welzijn omvat echter drie sub-dimensies (OECD, 2011a, 2013; Eurostat, 2015a):

- tevredenheid met het leven: een reflectieve beoordeling door het individu zelf over de kwaliteit van zijn leven;
- *affects*: de aanwezigheid van positieve gevoelens en de afwezigheid van negatieve gevoelens;
- *eudaimonics*: het gevoel hebben dat het leven zin heeft.

Dat thema stemt overeen met de thema's *subjectief welzijn* van de UNECE en *welzijn* van het CBS.

b. Levensstandaard en armoede

Levensstandaard is een maatstaf van materiële leefomstandigheden waarvan inkomen, consumptie en vermogen essentiële elementen zijn. Inkomen en vermogen geven mensen toegang tot goederen en diensten om te voldoen aan basisbehoeften en om andere doelen na te streven. Economische middelen geven individuen meer vrijheid en beschermen hen tegen economische en persoonlijke risico's. Op nationaal niveau laat de levensstandaard een land toe om te investeren in opleiding, gezondheid, veiligheid... (OECD, 2011b).

Dit rapport gaat ervan uit dat een persoon in een situatie van armoede leeft indien de middelen waarover hij beschikt zo beperkt zijn dat hij uitgesloten is van de minimaal aanvaarde manier van leven van

het land waarin hij leeft¹. De minimaal aanvaarde manier van leven zoals in deze formulering gebruikt, heeft betrekking op de verschillende goederen en diensten die noodzakelijk worden geacht om deel te kunnen nemen aan het maatschappelijk leven. Armoede is dus multidimensioneel. In onze samenleving is een ontoereikend inkomen – aangeduid met de term inkomensarmoede – een belangrijke indicatie van dit multidimensioneel sociaal probleem omdat een toereikend inkomen het mogelijk maakt de goederen en diensten aan te kopen die overeenkomen met de gangbare minimaal aanvaardbare manier van leven van het land.

Het niveau van inkomensongelijkheid van een land is een indicatie van de sociale cohesie van dat land, dat wil zeggen de mate waarin de samenleving in staat is het welzijn van iedereen te garanderen, verschillen te beperken en marginalisatie te vermijden (Council of Europe, 2008). Een bepaald niveau van inkomensongelijkheid vormt een probleem als die bevolking dat als onrechtvaardig beschouwt. Dit kan de legitimiteit van het economisch productieproces en van het overheidsoptreden – die beide de inkomensongelijkheid beïnvloeden – aantasten, wat nefast kan zijn voor de economische en sociale stabiliteit en vooruitgang (Wilkinson en Picket, 2010; OECD, 2012a; Stiglitz, 2012).

Dit thema omvat de informatie over de thema's *consumptie en inkomen* (UNECE), *huisvesting* (UNECE), evenals de thema's *wonen, bestaanszekerheid en materiële welvaart* (CBS). Het bevat ook informatie over het thema *consumptie- en productiepatronen* (LTV, TFDO), voor wat betreft het deel consumptiepatronen, en de thema's *sociale insluiting* (TFDO) en *sociale cohesie en kansarmoedebestrijding* (LTV).

c. Werk en vrije tijd

Tijd kan worden onderverdeeld in verplichte tijd, dat wil zeggen opgelegd door dagelijkse bezigheden (werk, huishoudelijke activiteiten, opvoeding van de kinderen...) of de eruit voortvloeiende verplichtingen (bijvoorbeeld transport) en in vrije tijd. Om het belang van werk en vrije tijd in het dagelijks leven te onderstrepen, komen ze in dit thema aan bod.

Werk is het zich beschikbaar stellen om doelgericht iets te verrichten of tot stand te brengen, ten behoeve van zichzelf of ten behoeve van anderen (Langen, 2007). Werk kan worden onderverdeeld in betaald en niet-betaald werk. Betaald werk levert vooral materiële opbrengsten op, met name een loon. Met dat inkomen kunnen goederen en diensten worden geconsumeerd. Niet-betaald werk wordt beloond met niet-materiële opbrengsten, met name sociale contacten, zelfontplooiing en het structureren van het dagelijks leven.

Dit thema bevat informatie over de thema's *werk en vrije tijd* van de UNECE en het CBS, over het thema *werkgelegenheid* van de LTV en over het thema *werk* van de TFDO. Vrijtijdsbesteding, of vrije tijd, maakt deel uit van de tijd buiten de werkuren. Beide thema's vullen elkaar aan en werden dus samengevoegd.

¹ Deze omschrijving is afgeleid van de begripsbepaling zoals overeengekomen in de Europese Unie en van de armoededefinitie die in België gangbaar is. De armoededefinitie gebruikt in de EU is de volgende: "personen die in armoede verkeren: personen of gezinnen wier middelen zo ontoereikend zijn dat zij uitgesloten zijn van de minimaal aanvaardbare leefpatronen in de Lid-Staat waarin zij leven" (Raad van de Europese Gemeenschappen, 1975). In België is de volgende armoededefinitie gangbaar: "Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen" (Lahaye et al., 2015).

d. Gezondheid

"Gezondheid is een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk welzijn en niet slechts de afwezigheid van ziekte of andere lichamelijk gebreken" (WHO, 1946, vertaling FPB). Het thema *gezondheid* bevat informatie over de algemene gezondheidstoestand van de bevolking en de determinanten ervan, gekoppeld aan het gezond of ongezond gedrag van individuen, of aan het gezondheidssysteem. De vragen over sociaal welzijn worden aangesneden in het thema *subjectief welzijn* (thema a). Gezondheid is een onderdeel van het menselijk kapitaal. In goede gezondheid verkeren, geeft de mogelijkheid tot opleiding (of een onderwijstraject te volgen), een baan te hebben en/of andere activiteiten in de maatschappij uit te oefenen.

Dit thema is aanwezig in de lijsten van de UNECE, het CBS, de LTV en de TFDO. Het omvat onder andere informatie over de impact van voeding op de gezondheid (thema *voeding* van de UNECE, de LTV en de TFDO).

e. Opleiding en vorming

Opleiding, en daarna vorming, zijn methodes die gebruikt worden voor het verwerven van vaardigheden in een formeel kader of in een informeel kader voor een deel van de vormingen. "*Opleiding verwijst naar verworven competenties en vaardigheden, naar de voortdurende deelname aan opleiding en vorming, en naar de toegang tot opleiding. [...] Levenslang leren heeft betrekking op het deel van de bevolking dat deelneemt aan bijkomende vorming*" (Eurostat, 2015b; vertaling FPB). Het opleidingsniveau van de bevolking en de inspanningen om het te verbeteren geven informatie over de kans om een baan te vinden. Het opleidings- en vormingsniveau van de bevolking maakt deel uit van het menselijk kapitaal.

Dit thema is aanwezig in alle beschouwde lijsten, behalve die van de LTV, omdat opleiding in België een bevoegdheid is van de gemeenschappen.

f. Samenleving

Het thema *samenleving* bevat drie onderdelen: sociaal kapitaal, kwaliteit van instellingen/governance en fysieke veiligheid.

Sociaal kapitaal verwijst naar de kwaliteit en de kwantiteit van sociale relaties. Herhaaldelijk sociaal contact leidt tot vertrouwen tussen mensen en tot het ontwikkelen van normen en waarden die onmisbaar zijn voor het goed functioneren van de samenleving (UNECE, 2014). Algemeen vertrouwen en gezamenlijke waarden en normen zijn een kapitaal van de samenleving. De aanwezigheid van sociaal kapitaal wordt in verband gebracht met een beter functionerende democratie, een sterke economische groei... (OECD, 2011a). Naast bijdragen tot de ontwikkeling van sociaal kapitaal hebben sociale relaties ook een intrinsieke waarde. Sociaal contact en kwaliteitsvolle persoonlijke relaties zijn een belangrijke factor in het welzijn van mensen (OECD, 2011a).

Sommige auteurs zien de kwaliteit van publieke instellingen als een onderdeel van sociaal kapitaal. Andere auteurs vinden dan weer dat dit een apart fenomeen is (UNECE, 2014). De kwaliteit van instellingen heeft in elk geval een grote impact op het welzijn van mensen. De kwaliteit van instellingen

wordt onder andere beïnvloed door de politieke betrokkenheid van individuen. Door deel te nemen aan het politieke proces maken individuen hun voorkeuren kenbaar waardoor het beleid beter afgestemd kan worden op deze voorkeuren. Politieke participatie van individuen is ook een vorm van controle op het politieke proces wat de kwaliteit van het publieke beleid ten goede komt (OECD, 2011a). Naast de invloed op de kwaliteit van instellingen heeft politieke participatie ook een intrinsieke waarde. De mogelijkheid om te participeren in het politieke proces en om zijn mening over het beleid te uiten is een van de basisvrijheden en -rechten (Stiglitz *et al.*, 2009).

Fysieke veiligheid omvat "twee belangrijke aspecten. Ten eerste betekent het bescherming t.o.v. chronische bedreigingen zoals honger, ziekte en onderdrukking, en ten tweede betekent het bescherming t.o.v. plotselinge en pijnlijke verstoringen in de patronen van het dagelijkse leven, zowel thuis als op het werk of binnen gemeenschappen" (UNDP, 1994, p.23, vertaling FPB). Hier wordt de nadruk gelegd op de bedreigingen die inherent zijn aan criminaliteit.

Dit thema groepeerde de thema's *vertrouwen* (UNECE) en *sociale participatie en vertrouwen* (CBS), de thema's gelinkt aan overheden en governance, aanwezig in de vier lijsten, en het thema *veiligheid* (UNECE en CBS).

g. Milieu

Het milieu omvat de toestand van de natuurlijke kapitalen lucht, water en bodem. Het omvat ook de toestand van de stratosferische ozonlaag. Dit thema geeft informatie over deze natuurlijke kapitalen, alsook over de verschillende soorten druk die erop wordt uitgeoefend, zoals de uitstoot van luchtverontreinigende stoffen. Dit thema bevat geen informatie over de natuurlijke kapitalen gelinkt aan het leefmilieu (thema j: *land en ecosystemen*) noch over het klimaat (thema h: *klimaat en energie*), noch over de natuurlijke kapitalen gelinkt aan de bruikbare hulpbronnen in de consumptie en in de productieprocessen (thema h: *klimaat en energie* voor de energetische hulpbronnen en thema i: *natuurlijke hulpbronnen* voor de niet-energetische hulpbronnen).

Dit thema beantwoordt aan de thema's over de milieukwaliteit. Het betreft, voor de UNECE, het thema *luchtkwaliteit* en een deel van de thema's *land en ecosystemen* en *water*. Voor het CBS gaat het om de thema's *luchtkwaliteit*, *waterkwaliteit* en *bodemkwaliteit*. De LTV bevat het thema *buiten- en binnenlucht*. In TFDO bevindt de informatie over de milieukwaliteit zich in het thema *natuurlijke hulpbronnen*.

h. Klimaat en energie

Het klimaat "is het geheel van weersomstandigheden [...] die een bepaalde plaats [...] karakteriseren", beschouwd in hun evoluties op lange termijn (FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2015a). Het klimaat is in hoofdzaak gelinkt aan de toestand van de atmosfeer en van de oceanen.

Energie omvat de productiewijzen van energie. De energiebronnen kunnen niet-hernieuwbaar zijn, zoals fossiele brandstoffen; of hernieuwbaar, zoals wind, zonnestraling of getijdenenergie. Dit thema omvat eveneens informatie over het gebruik van energie, zoals het energieverbruik.

Dit thema beantwoordt enerzijds aan de klimaatgebonden thema's, aanwezig in de vier lijsten. Anderzijds bevat het informatie over het thema *energiebronnen* van UNECE en het thema *energie* van het CBS, de LTV en de TFDO.

i. Natuurlijke hulpbronnen

De natuurlijke hulpbronnen omvatten de grondstoffenvoorraden die bruikbaar zijn voor de consumptie en in de productieprocessen, met uitzondering van de energiebronnen. Die hulpbronnen kunnen niet-hernieuwbaar zijn, zoals erts en mineralen in de grond, afgezet op de oceanbodem of opgelost in het zeewater. Die bronnen kunnen ook – volledig of gedeeltelijk – hernieuwbaar zijn, zoals biomassa uit ecosystemen. Dit thema bevat ook informatie over het gebruik van die natuurlijke hulpbronnen.

Dit thema omvat de informatie van het thema *niet-energetische hulpbronnen* van de UNECE, het thema *grondstoffen* van het CBS en het thema *natuurlijke hulpbronnen* van de LTV. In TFDO stemt het overeen met een deel van het thema *consumptie- en productiepatronen*, wat betreft het grondstoffenverbruik.

j. Land en ecosystemen

Ecosystemen zijn systemen waar levende organismen (fauna, flora) interageren met hun fysieke omgeving, die zelf besproken wordt in de thema's *milieu en klimaat* (g) en *natuurlijke hulpbronnen en energie* (h). Die ecosystemen leveren zogenoemde ecosysteemdiensten die bijdragen tot het menselijk welzijn: toevordiensten zoals voedsel en water; regulerende diensten zoals de beheersing van overstromingen en ziekten; culturele diensten zoals spirituele, recreatie- en culturele voordelen; en ondersteunende diensten die de voorwaarden in stand houden voor het leven op aarde, zoals de cyclus van de voedingsstoffen (Millennium Ecosystem Assessment, 2005). Dit thema omvat tevens informatie over het grondgebruik.

Dit thema beantwoordt aan dat van de UNECE en aan de toevoeging van de thema's *land* en *natuur* van het CBS. Het beantwoordt deels aan het thema *biologische diversiteit* van de LTV en de TFDO; die twee bronnen bevatten geen indicator over land, dat een gewestbevoegdheid is.

k. Economisch kapitaal

Het economisch kapitaal is de som van alle economische activa van een land. "*Een economisch actief is een waardeobject waarvan het bezit of gebruik gedurende een bepaalde tijd de economische eigenaar baten oplevert. Het is een middel om waarde mee te nemen van de ene verslagperiode naar de volgende*" (EU, 2013, p. 201, nr. 7.15).

Aangezien economen en statistische agentschappen al enkele decennia werken rond indicatoren van economisch kapitaal zijn deze maatstaven het verst gevorderd van alle maatstaven van kapitaal. Definities en de methodologie voor het meten van economisch kapitaal worden beschreven binnen het *Europees systeem van nationale en regionale rekeningen* (Eurostat, 2013). Het economisch kapitaal wordt weer gegeven in vermogensrekeningen. Die balansen geven het nettovermogen voor de gehele economie of voor een institutionele sector op een bepaald tijdstip weer.

Dit thema omvat de thema's *fysiek kapitaal*, *kenniskapitaal* en *financieel kapitaal* van de UNECE. De corresponderende thema's van het CBS zijn *fysiek kapitaal*, *kennis*, *pensioenen* en *schuld*. De LTV omvat enkel het financieel kapitaal in het thema *overheidsfinanciën*. In TFDO omvat dit thema de informatie uit de thema's *onderzoek en ontwikkeling* en *economisch beheer*.

I. Mobiliteit en vervoer

Mobiliteit en vervoer omvatten alle verplaatsingen van personen en goederen, alsook concepten zoals het vermogen van de gebruikers om zich te verplaatsen en toegang te krijgen tot de verschillende vervoermiddelen.

Dit thema stemt overeen met het gelijknamige thema van het CBS, de LTV en de TFDO.

3.2. Selectie van aanvullende indicatoren naast het bbp

De lijst van aanvullende indicatoren naast het bbp wordt gepresenteerd in deze paragraaf. Punt 3.2.1 beschrijft de gehanteerde methodologie om die indicatoren te selecteren. In punt 3.2.2 worden voor elk thema indicatoren gekozen. De indicatoren voor België als geheel worden in een eerste tabel opgenomen. Sommige indicatoren kunnen opgesplitst worden volgens bevolkingscategorie (bijvoorbeeld volgens geslacht, leeftijd of inkomen). Wanneer het relevant is, worden die indicatoren opgesplitst en deze zijn opgenomen in een tweede tabel. Paragraaf 3.3 geeft een samenvatting van de selectie van indicatoren. Daarin toont tabel 21 de volledige lijst van thema's en indicatoren, met ook de band tussen de indicatoren en de drie dimensies van duurzame ontwikkeling. Tabel 22 toont de lijst van opgesplitste indicatoren.

3.2.1. Selectiemethode van de indicatoren

Voor elk thema worden er indicatoren geselecteerd op basis van bestaande indicatorenlijsten. De indicatoren worden ook gekozen op basis van verschillende kwaliteitscriteria die hieronder beschreven worden.

De bestaande indicatorenlijsten zijn in de eerste plaats afkomstig van drie referenties die reeds gebruikt werden om de themalist op te stellen (zie 3.1), namelijk de UNECE (2014), het CBS (2014) en de TFDO (2015a). De door de UNECE en het CBS geselecteerde indicatoren zijn echter niet altijd beschikbaar voor België. Die drie referenties worden dus aangevuld met andere indicatorenbronnen, zoals Eurostat of Belgische instellingen (Statistics Belgium, Belgisch Instituut voor de Verkeersveiligheid...).

Om nuttig te zijn moet een indicator zoveel mogelijk voldoen aan een aantal kwaliteitscriteria. Dergelijke criteria worden voorgesteld door het *European Statistical System Committee* (ESSC, 2011, p.15) en door de OESO (OECD, 2011a, p.22). Die criteria zijn de volgende.

- De indicatoren moeten geselecteerd worden met methodologische grondigheid: de selectie moet gebeuren op basis van wetenschappelijke standaarden (bijvoorbeeld de nationale rekeningen en de inventarissen van de uitstoot van broeikasgassen) en gerenommeerde literatuur of ten minste op

basis van een brede consensus tussen de stakeholders. Deze methodologie en de berekening en precisie van de indicator moeten transparant zijn.

- Ze moeten relevant zijn. De indicatoren moeten in staat zijn om het fenomeen op een betrouwbare manier te meten.
- De indicatoren moeten gevoelig zijn voor verandering in het fenomeen en voor beleidsbeslissing. Dat laatste is belangrijk wanneer de indicatoren gebruikt worden om beleidsbeslissingen te ondersteunen.
- De indicator moet vergelijkbaar zijn doorheen de tijd en moet internationale vergelijkingen mogelijk maken.
- Verandering in de indicator moet een duidelijke en ondubbelzinnige betekenis hebben.
- De termijnen om de indicatoren te verzamelen en te publiceren moeten zo kort mogelijk zijn (*timeliness*).

3.2.2. Selectie van indicatoren per thema

Dit punt geeft, voor elk van de twaalf gekozen thema's, en volgens de hierboven beschreven methode, een selectie van indicatoren.

a. Subjectief welzijn

Hoewel het meten van subjectief welzijn nog niet zo lang geleden ondenkbaar leek, is er vandaag een wetenschappelijke consensus dat het mogelijk is om geldige indicatoren over subjectief welzijn te maken (Stiglitz *et al.*, 2009; OECD, 2011a). Subjectief welzijn omvat drie subdimensies (tevredenheid met het leven, *affects* en *eudaimonics* – zie 3.1.2.a). Deze subdimensies moeten elk met geschikte indicatoren gemeten worden. Onderzoek heeft immers aangetoond dat er wel een positieve correlatie is tussen de subdimensies maar dat deze correlatie niet heel sterk is (Stiglitz *et al.*, 2009).

Hoewel de definitie van subjectief welzijn breed is, wordt subjectief welzijn niet gezien als een allesomvattende maatstaf van welzijn (OECD, 2013b). Het is immers mogelijk dat de factoren die het subjectief welzijn beïnvloeden ethisch onaanvaardbaar zijn of objectief slecht zijn maar dat het individu zich eraan heeft aangepast (OECD, 2011a). Het is daarom noodzakelijk om subjectieve indicatoren aan te vullen met objectieve indicatoren om een correct beeld te vormen over het welzijn van mensen (Stiglitz *et al.*, 2009).

De indicator *tevredenheid met het leven* is een persoonlijke evaluatie over de kwaliteit van het leven van de respondent. Het is eerder een beoordeling door het individu dan een beschrijving van een emotionele staat (OECD, 2013b). Indicatoren over de kwaliteit van het leven vragen de respondent hoe tevreden hij is met zijn leven (Stiglitz *et al.*, 2009). Voor deze indicator worden data van de *European Social Survey* (ESS) gebruikt. De ESS is een academische cross-nationale enquête die tweejaarlijks uitgevoerd wordt in Europa. De enquête meet de opvattingen, overtuigingen en het gedrag van diverse populaties in meer dan dertig landen. De indicator geeft de gemiddelde score op de vraag: "*Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?*". De respondenten kunnen antwoorden met

een score op een schaal van 0 ("uiterst ontevreden") tot 10 ("uiterst tevreden"). Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

De indicator *spreiding in de tevredenheid met het leven* geeft een indicatie over de verdeling van de tevredenheid met het leven. Deze indicator geeft het verschil in levenstevredenheidsscore van de persoon onderaan het meest tevreden deciel en de persoon bovenaan het minst tevreden deciel. De twee indicatoren geven informatie over *hier en nu*.

Indicatoren over *affects* en *eudaimonics* kennen een minder lange traditie dan de indicatoren over de tevredenheid met het leven (Stiglitz *et al.*, 2009). Deze indicatoren worden ook nog niet lang opgenomen in internationaal vergelijkbare enquêtes. Het rapport neemt daarom voorlopig geen indicatoren over *affects* en *eudaimonics* op. Ook de UNECE (2014) en het CBS (2014) nemen deze indicatoren niet op.

Tabel 3 Subjectief welzijn: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Tevredenheid met het leven	Gemiddelde score op de vraag: "Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?"; de respondenten kunnen antwoorden met een score op een schaal van 0 ("uiterst ontevreden") tot 10 ("uiterst tevreden") (in gemiddelde score op 10).	ESS
Spreiding in de tevredenheid met het leven	Vershil in levenstevredenheidsscore van de persoon onderaan het meest tevreden deciel en de persoon bovenaan het minst tevreden deciel.	ESS

Tabel 4 Subjectief welzijn: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Tevredenheid met het leven	Geslacht
Spreiding in de tevredenheid met het leven	Geslacht

b. Levensstandaard en armoede

Verscheidene indicatoren worden voor dit thema geselecteerd. Hier wordt de levensstandaard in België in het algemeen beschreven. Omdat de verdeling van die levensstandaard eveneens belangrijk is, worden ook indicatoren gepresenteerd over armoede en ongelijkheid. Zij geven een beeld van de mate waarin de levensstandaard van bepaalde bevolkingscategorieën onvoldoende is om aan te sluiten bij de gangbare leefpatronen of dat de verschillen in levensstandaard niet aansluiten bij wat als rechtvaardig wordt beschouwd.

Alle indicatoren beschrijven de toestand in België vandaag (*hier en nu*), met uitzondering van de indicator over ontwikkelingshulp, die betrekking heeft op de toestand *elders* in de wereld.

Levensstandaard

Stiglitz *et al.* (2009) stellen dat momenteel teveel de nadruk wordt gelegd op indicatoren van economische productie (zoals het bbp) als maatstaf van materiële levensstandaard. De auteurs benadrukken dat

andere indicatoren uit de nationale rekeningen, zoals het reëel inkomen of de consumptie, betere maatstaven zijn van materiële levensstandaard. Stiglitz *et al.* (2009) raden ook aan om specifiek naar de consumptie of het inkomen van huishoudens te kijken en niet naar indicatoren voor de gehele economie.

Gebaseerd op de aanbevelingen van Stiglitz *et al.* (2009) wordt de indicator *finale consumptie van de huishoudens* per inwoner gebruikt als maatstaf voor materiële levensstandaard. Deze indicator komt uit de nationale rekeningen. Naast indicatoren over consumptie en inkomen zijn er ook indicatoren over het vermogen nodig om een correct beeld van de materiële levensstandaard te geven. Momenteel zijn deze indicatoren over vermogen nog niet voldoende ontwikkeld om in de set van indicatoren op te nemen.

De indicator *officiële ontwikkelingshulp (overheidsuitgaven)* is een maatstaf van herverdeling van materiële welvaart van België naar ontwikkelingslanden. Het is een indicator over de impact van de ontwikkeling in België op de rest van de wereld (*elders*).

Armoede

In de context van de Europa 2020-strategie is een indicator over het aandeel van de bevolking met een *risico op armoede of sociale uitsluiting* aangenomen. Deze indicator wordt berekend op basis van Europees geharmoniseerde enquêtegegevens. De indicator is samengesteld uit drie subindicatoren die elk een dimensie van armoede meten: het armoederisico (monetair), huishoudens met een zeer lage werkintensiteit (werk) en ernstige materiële deprivatie. Het aantal personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting komt overeen met het aantal personen dat tot minstens een van de drie verschillende deelpopulaties behoort.

- Het aantal personen met een *armoederisico* komt overeen met het aantal personen met een equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen dat lager is dan 60% van het mediaan equivalent² netto beschikbaar huishoudinkomen van de bevolking. Eurostat beveelt aan deze indicator steeds te presenteren samen met het niveau van de inkomensdrempel, zodat duidelijk wordt onder welk inkomensniveau er een risico op armoede is.
- Het aantal personen dat leeft in een huishouden met een *zeer lage werkintensiteit* komt overeen met het aantal personen tussen 0 en 59 jaar dat leeft in een huishouden waarvan de werkintensiteit lager is dan of gelijk aan 20%. De werkintensiteit van een huishouden is gelijk aan de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door de gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar en niet studerend) en het totale aantal maanden dat die personen konden werken tijdens het desbetreffende jaar.
- Het aantal personen dat zich in een situatie van *ernstige materiële deprivatie* bevindt, is gelijk aan het aantal personen dat geconfronteerd wordt met minstens vier van negen problemen. Die problemen zijn:
 - onverwachte kosten niet kunnen opvangen;

² Bij de vergelijking van huishoudinkomens wordt er rekening gehouden met de samenstelling van het gezin en met de bijkomende schaalvoordelen, door het huishoudinkomen te delen door een equivalentiefactor die afhangt van de gezinsgrootte en -samenstelling. Aan de eerste volwassene van het huishouden wordt het equivalent 1 toegekend en aan de volgende het equivalent 0,5. Alle kinderen jonger dan 14 jaar krijgen het equivalent 0,3. Het equivalent huishoudinkomen is dan gelijk aan het huishoudinkomen gedeeld door de som van de equivalenten van het desbetreffende huishouden.

- niet om de andere dag een maaltijd met proteïnen kunnen eten;
- zijn huis niet adequaat kunnen verwarmen;
- zich niet één keer per jaar één week vakantie weg van thuis kunnen veroorloven;
- geen auto hebben (indien gewenst);
- geen televisie hebben (indien gewenst);
- geen telefoon hebben (indien gewenst);
- geen wasmachine hebben (indien gewenst);
- achterstallen hebben voor het aflossen van hypotheeklening, huur of facturen voor de diensten van openbaar nut.

De lijst van problemen in verband met ernstige materiële deprivatie zal vanaf 2016 worden geüpdatet om rekening te houden met maatschappelijke ontwikkelingen op het vlak van materiële deprivatie. De implicaties van deze update voor de monitoring van de globale indicator *risico op armoede of sociale uitsluiting* – waar ernstige materiële deprivatie dus deel van uitmaakt – moeten nog worden uitgeklaard. Deze update zou echter een evaluatie van het doelbereik van de globale indicator in 2018 niet in de weg moeten staan³.

Sinds 2012 maken de indicatoren van de Europa 2020-strategie deel uit van de *Social Protection Performance Monitor* (SPPM) van het *Sociaal Beschermingscomité*. Dat instrument streeft ernaar zorgwekkende sociale evoluties in de EU vroegtijdig op te sporen (SPC, 2012). De indicator over het armoederisico maakt sinds 2001 deel uit van de door de Europese Raad aangenomen set van armoede-indicatoren. Deze indicator wordt ook in het kader van het Frans voorstel over aanvullende indicatoren bij het bbp vermeld als één van de twee mogelijkheden om inkomensongelijkheden mee te meten. De andere mogelijkheid is de S90/S10-indicator, die in het punt ongelijkheid toegelicht wordt (France Stratégie, 2015).

Twee indicatoren die direct in verband staan met armoede en sociale ongelijkheid zijn gebaseerd op administratieve gegevens en zijn eigenlijk overheidsvoorzieningen bedoeld om personen een menswaardig leven te garanderen. Die indicatoren zijn het aantal *leefloners* en de *overmatige schuldenlast van de gezinnen*. De eerste indicator is een onderdeel van het residuele Belgische socialebijstandsstelsel dat personen met onvoldoende bestaansmiddelen o.m. een minimaal inkomen wil garanderen dat moet toelaten een leven te leiden dat overeenstemt met de menselijke waardigheid. De tweede indicator verwijst naar de gerechtelijke procedure die schuldenaars met een overmatige schuldenlast moet toelaten om minimaal in hun levensonderhoud te voorzien én hun schulden af te betalen.

Ongelijkheid

Als indicator van *inkomensongelijkheid* wordt hier de inkomenskwintielverhouding gebruikt. Het is de verhouding van het equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen van de 20 procent rijksten over dat van de 20 procent armsten (S80/S20). Deze indicator wordt berekend op basis van enquêtegegevens over het equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen.

Een andere veel gebruikte indicator over inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt. Deze indicator gebruikt hetzelfde inkomensconcept als de inkomenskwintielverhouding. De Gini-coëfficiënt is gelijk

³ Volgens het informatiepunt op de agenda van het Sociaal Beschermingscomité, 6 mei 2015.

aan 0 als iedereen hetzelfde inkomen heeft, dus bij een volkomen gelijke verdeling. Een waarde van 100 komt overeen met een volkomen ongelijke verdeling, waarbij één persoon al het inkomen en de rest geen inkomen heeft.

Het CBS stelt de inkomenskwintielverhouding voor, terwijl de TFDO de Gini-coëfficiënt gebruikt. UNECE stelt beide voor. Er is een bescheiden tendens om de inkomenskwintielverhouding meer te gebruiken omdat deze indicator gemakkelijker te communiceren is. Immers, de inkomenskwintielverhouding geeft aan hoeveel de 'rijksten' meer verdienen dan de 'armsten', bijvoorbeeld viermaal. Een dergelijke inkomensongelijkheid zou in termen van de Gini-coëfficiënt overeen kunnen stemmen met een waarde van 25, wat een abstractere voorstellingswijze is. Sinds 2012 maakt de inkomenskwintielverhouding (en niet de Gini-coëfficiënt) deel uit van de eerder vermelde *Social Protection Performance Monitor* (SPPM) van het *Sociaal Beschermingscomité*. Ook Frankrijk verkiest een inkomensongelijkheidsindicator die inkomensniveaus met elkaar vergelijkt om de vooruitgang van de samenleving te meten. In het geval van Frankrijk worden het hoogste en het laagste deciel met elkaar vergeleken wat de *S90/S10* geeft (France Stratégie, 2015). Dergelijke nauwe inkomensklassen worden hier niet verkozen omdat het hoogste deciel en dus ook de *S90/S10* zelf nogal volatiel kan zijn door extreem hoge inkomens. Deze volatiliteit wordt beperkt door de hoogste inkomensklasse breder te definiëren, zoals bij de inkomenskwintielverhouding het geval is.

Ongelijkheden in levensstandaard zijn niet genderneutraal. Om deze realiteit weer te geven wordt hier een indicator over de *loonkloof tussen mannen en vrouwen* opgenomen. De loonkloof drukt in procenten uit hoeveel vrouwen minder verdienen dan mannen. Deze indicator wordt berekend op basis van een bruto-inkomensconcept, dat afgeleid is van enquêtegegevens en statistische schattingen. De UNECE adviseert de loonkloof in maandlonen te gebruiken. CBS verkiest uurlonen. Hier wordt het advies van het *Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen* gevolgd om de loonkloof in *gemiddelde jaarlonen en uurlonen* samen te presenteren: "*omdat de ongelijke verdeling in arbeidsduur niet genderneutraal is. Het feit dat vrouwen vaker deeltijds werken dan mannen maakt juist een groot deel uit van de ongelijkheid op de arbeidsmarkt*" (Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, FOD Economie, Federaal Planbureau, 2015)⁴.

⁴ Merk hierbij op dat deze indicatoren zeker ook geïnterpreteerd kunnen worden in het kader van de indicatoren geselecteerd voor het thema *werk*.

Tabel 5 Levensstandaard en armoede: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Finale consumptie van de huishoudens	Totale consumptieve uitgaven van de huishoudsector (categorie P.4/S.14 van de nationale rekeningen) per inwoner (in duizenden kettingeuro's, referentiejaar 2013).	INR
Officiële ontwikkelingshulp	Giften en leningen (met een gift-element van minstens 25%) die de overheidssector verstrekt aan ontwikkelingslanden en die economische en sociale ontwikkeling als voornaamste doelstelling hebben (in % van bruto nationaal inkomen).	OESO
Risico op armoede of sociale uitsluiting	Som van personen die tot minstens een van de drie verschillende deelpopulaties hieronder behoren (in %)	Statistics Belgium; Eurostat
- Armoederisico	- aandeel personen met een equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen dat lager is dan 60% van het mediaan equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen van de bevolking (in %);	
- Zeer lage werkintensiteit	- aandeel personen tussen 0 en 59 jaar dat leeft in een huishouden waarvan de werkintensiteit lager is dan of gelijk aan 20%; de werkintensiteit van een huishouden is gelijk aan de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door de gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar en niet studierend) en het totale aantal maanden dat die personen konden werken tijdens het desbetreffende jaar (in %);	
- Ernstige materiële deprivatie	- aandeel personen dat geconfronteerd wordt met minstens vier van negen in de tekst hiervoor opgesomde problemen (in %).	
Leefloners	Begunstigden van het leefloon (in aantal personen).	POD Maatschappelijke Integratie
Overmatige schuldenlast van de gezinnen	Personen die met een collectieve schuldenregeling zijn gestart (in aantal personen).	NBB
Inkomensongelijkheid	Inkomenskwintielverhouding: verhouding van het equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen van de 20% rijksten over dat van de 20% armsten (S80/S20).	Statistics Belgium; Eurostat
Loonkloof tussen mannen en vrouwen	Drukt in procenten uit hoeveel vrouwen minder verdienen dan mannen, in bruto-inkomen, berekend voor jaar- en uurlonen (in %).	Statistics Belgium; Eurostat

Tabel 6 Levensstandaard en armoede: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Risico op armoede of sociale uitsluiting	Leeftijd en activiteitsstatus
Armoederisico	Huishoudentype en activiteitsstatus
Zeer lage werkintensiteit	Leeftijd en huishoudentype
Ernstige materiële deprivatie	Huishoudentype en activiteitsstatus

In de context van dit rapport zou het nuttig zijn de mogelijkheid te onderzoeken om indicatoren te ontwikkelen over huisvesting en andere ongelijkheden dan die in verband met inkomen, zoals over consumptie en vermogen.

c. Werk en vrije tijd

Hier komen indicatoren over het al dan niet hebben van een baan alsmede over de werkomstandigheden en vrije tijd aan bod. Zij geven vooral een beeld van de toestand *hier en nu* in België; m.u.v. het aandeel jongeren dat niet werkt en noch onderwijs noch opleiding volgt, dat ook betrekking heeft op de dimensie *later*.

Werk en werkloosheid

De *werkgelegenheidsgraad* (20-64-jarigen) wordt hier als indicator gekozen. Voor deze indicator is in de context van de Europa 2020-strategie een doelstelling aangenomen. De TFDO, de UNECE en het CBS selecteren die indicator ook. Om de arbeidsmarktparticipatieproblemen van ouderen, vrouwen, personen met een nationaliteit van buiten de EU en laaggeschoolden te beschrijven, wordt de werkgelegenheidsgraad hier opgesplitst naar leeftijd, geslacht, nationaliteit en opleidingsniveau. Op te merken valt dat de TFDO de werkgelegenheidsgraad voor ouderen eveneens presenteert en dat de UNECE bijkomend de werkgelegenheidsgraad van vrouwen en ook jongeren vermeldt.

Aanvullend wordt het aandeel *onvrijwillig deeltijds werkenden* gepresenteerd, dat kan wijzen op gendergerelateerde arbeidsmarktintegratieproblemen. Het aandeel *jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen* wordt eveneens geselecteerd, dit als een indicatie voor de arbeidsmarktintegratieproblemen van jongeren.

Vanzelfsprekend dient in dit verband de *werkloosheidsgraad* te worden opgenomen, zoals voorgesteld door het CBS en de TFDO, opgesplitst naar leeftijd, werkloosheidsduur en opleidingsniveau. Dit laatste laat toe te focussen op de problematiek van jeugdwerkloosheid (TFDO) en langdurige werkloosheid (TFDO en CBS).

Inzake arbeidsomstandigheden wordt de indicator over *stress op het werk* geselecteerd. Enkel de TFDO stelt deze indicator voor. Stress kan als volgt worden gedefinieerd: "*Een toestand van stress treedt op als er een gebrek aan evenwicht bestaat tussen de perceptie die een persoon heeft van de eisen die zijn omgeving hem oplegt en de perceptie van zijn eigen middelen om daaraan te voldoen. Hoewel het beoordelingsproces van die eisen en middelen een psychologische aangelegenheid is, zijn de gevolgen van stress niet louter psychisch. Stress treft ook de lichamelijke gezondheid, het welzijn en de productiviteit van de gestreste persoon*" (Agence européenne pour la sécurité et la santé au travail, 2002; vertaling FPB). Hier wordt op basis van vijfjaarlijkse enquêtegegevens het aandeel werknemers dat verklaart te lijden aan stress op het werk gebruikt.

Vrije tijd

De enquête over het tijdsgebruik, waaronder de vrije tijd, die een deel is van de tijd zonder verplichte bezigheden, meet de gemiddelde tijd die tijdens een week besteed wordt aan ontspanning, berekend voor alle deelnemers aan de enquête (Belgen van twaalf jaar en ouder).

Tabel 7 Werk en vrije tijd: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Werkgelegenheidsgraad	Aandeel van de werkende beroepsbevolking in de bevolking op arbeidsleeftijd, dat wil zeggen van 20 tot 64 jaar (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Onvrijwillig deeltijds werkenden	Aandeel van de onvrijwillige deeltijdse arbeid in de totale deeltijdse arbeid (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Werkloosheidsgraad	Verhouding tussen het aantal werklozen en de beroepsbevolking (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen	Aandeel van de jongeren van 18 tot 24 jaar dat niet werkt en noch onderwijs noch opleiding volgt (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Stress op het werk	Aandeel van de werknemers dat de vraag “voelt u stress op het werk?” beantwoordt met “altijd” of “het grootste deel van de tijd” (in %).	Eurofound
Vrije tijd	Gemiddelde tijd besteed aan ontspanning tijdens een week, berekend voor alle deelnemers aan de enquête (Belgen van twaalf jaar en ouder) (in minuten).	Glorieux et al.; Statistics Belgium

Tabel 8 Werk en vrije tijd: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Werkgelegenheidsgraad	Leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, nationaliteit
Onvrijwillig deeltijds werkenden	Geslacht
Werkloosheidsgraad	Leeftijd, werkloosheidsduur, opleidingsniveau
Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen	Geslacht
Stress op het werk	Leeftijd, geslacht
Vrije tijd	Geslacht, opleidingsniveau

In de context van dit rapport zou het nuttig zijn de mogelijkheid te onderzoeken om indicatoren te ontwikkelen over de kwaliteit van jobs en arbeidsomstandigheden alsmede over de redenen waarom personen geen geschikte baan vinden.

d. Gezondheid

De indicatoren *levensverwachting bij de geboorte* en *levensverwachting in goede gezondheid* worden het vaakst gebruikt om de gezondheidstoestand van de bevolking te beschrijven (en zijn opgenomen in de geselecteerde bronnen voor dit werk), aangezien ze alle invloeden omvatten die op die toestand worden uitgeoefend (van genetica tot risicogedrag, van ongevallen tot zorgtoegankelijkheid). Ze beschrijven de dimensie *hier en nu*, maar ook de toestand van het menselijk kapitaal, dus het *later* door informatie te geven over de ouderdom van de bevolking en over de toekomstige gezondheidstoestand van ouderen. Het FPB, het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid en Statistics Belgium produceren die indicatoren, die jaarlijks voor de totale bevolking en volgens geslacht gepubliceerd worden door Eurostat (2014c). De opgesplitste gegevens volgens opleidingsniveau komen van het *European Health and Life Expectancy Information System* (EHLEIS).

Om de aan gezond of ongezond gedrag verbonden gezondheidsdeterminanten te beschrijven, worden de indicatoren *dagelijkse rokers* en *obesitas bij volwassenen* opgenomen door de bronnen die gebruikt worden voor dit werk. Ze meten twee hoofddeterminanten van gezondheid in de westerse landen: voeding en tabaksgebruik.

- De indicator *dagelijkse rokers* komt uit een vijfjaarlijkse enquête van het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (WIV, 2014a). Die indicator is gevoelig voor beleidsbeslissingen zoals de verhoging van de tabaksprijzen. Hij geeft informatie over het *later*: de toekomstige omvang van bepaalde kankers en andere ziekten.
- De indicator *obesitas bij volwassenen* komt uit de vijfjaarlijkse enquête van het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (vraag over het gewicht en vraag over de grootte; WIV, 2014b). Deze indicator meet de gevolgen van het voedingsgedrag en het niveau van lichamelijke activiteit. Hij geeft informatie over het *hier en nu* van de gezondheidstoestand van de bevolking en de ziekten die zouden kunnen optreden in de volgende jaren.

Een indicator over de band tussen de milieu-omstandigheden en de gezondheid zou ontwikkeld moeten worden. Werkzaamheden over luchtvervuiling zijn momenteel aan de gang en die zouden in de toekomst gebruikt moeten worden.

Een indicator die betrekking heeft op de mentale gezondheid is ook nuttig om de gezondheidstoestand van de bevolking te beschrijven. Het CBS en de UNECE hebben een indicator over het *Zelfmoordcijfer* gekozen. Die indicator geeft daadwerkelijk informatie over de mentale gezondheid van mensen die zelfmoord plegen ten gevolge van mentale gezondheidsproblemen, maar onder de ouderen bevindt zich wellicht een deel dat zelfmoord pleegt om andere redenen, gelinkt aan hun fysieke toestand die hun mentale gezondheid beïnvloedt. De hier gekozen indicator is het *Depressiecijfer*; die beschrijft het aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat verklaart de laatste twaalf maanden aan een depressie te hebben geleden. Deze indicator, afkomstig van de volksgezondheidsenquête (WIV, 2014), geeft preciezere informatie over de mentale gezondheidstoestand. Hij informeert over het *hier en nu* van de mentale gezondheidstoestand van de bevolking.

Om te meten in welke mate het gezondheidssysteem beantwoordt aan de noden van de burger inzake toegang tot gezondheidszorg, wordt de indicator *uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen* gekozen. Die geeft een beter idee over de toegang tot de gezondheidszorg dan de indicator *socialezekerheidsuitgaven* die wordt gebruikt door het CBS en de UNECE. De socialezekerheidsuitgaven evolueren immers niet enkel naargelang de gezondheidstoestand van de bevolking en geven geen informatie over de toegang tot de gezondheidszorg van de armsten, wat de indicator over het uitstel van zorg, die de niet-bevredigde behoeften beschrijft, wel doet. Die indicator geeft informatie over het *hier en nu* van de zorgtoegankelijkheid en de invloed ervan op de gezondheid.

Tabel 9 Gezondheid: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Levensverwachting	De levensverwachting berekend bij de geboorte wordt uitgedrukt in het aantal jaren dat een persoon zou leven indien hij/zij op elke leeftijd de op het ogenblik van zijn/haar geboorte geobserveerde mortaliteitskenmerken zou kennen (in jaren).	Statistics Belgium
Levensverwachting in goede gezondheid	De levensverwachting in goede gezondheid wordt geraamd op basis van enquêtes die het aandeel personen evalueren dat meent in goede of slechte gezondheid te verkeren op elke leeftijd of dat aan beperkingen in hun dagelijkse activiteiten lijdt (in jaren).	WIV; Eurostat
Dagelijkse rokers	Aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat verklaart op dit moment dagelijks te roken, berekend op basis van een meerjarenenquête van het WIV sinds 1997 (in %).	WIV
Obesitas bij volwassenen	Aandeel van de bevolking dat lijdt aan obesitas (in %). Obesitas stemt overeen met een <i>body mass index</i> (BMI) hoger dan 30; de BMI is de verhouding tussen het gewicht in kilogram en de lengte in meter in het kwadraat. De volwassen bevolking wordt gedefinieerd als de bevolking ouder dan 18 jaar.	WIV
Depressie	Aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder dat verklaart tijdens de voorbije twaalf maand aan een depressie te hebben geleden (in %).	WIV
Uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen	Aandeel van de bevolking dat leeft in een gezin waarin een van de leden tijdens het afgelopen jaar medische zorg heeft moeten uit- of afstellen om financiële redenen (in %).	WIV

Tabel 10 Gezondheid: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Levensverwachting	Geslacht, opleidingsniveau
Levensverwachting in goede gezondheid	Geslacht, opleidingsniveau
Dagelijkse rokers	Geslacht, opleidingsniveau
Obesitas bij volwassenen	Geslacht, opleidingsniveau
Depressie	Geslacht, opleidingsniveau
Uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen	Inkomensniveau

De gegevens over de opsplitsing volgens socio-economisch niveau voor de indicatoren *levensverwachting* en *levensverwachting in goede gezondheid* bestaan voor bepaalde jaren dankzij studies (buiten Eurostat), maar continue statistische reeksen ontbreken.

e. Opleiding en vorming

Om het opleidingsniveau van de bevolking te beschrijven, wordt de indicator *vroegtijdige schoolverlaters* opgenomen in de indicatorenlijsten van het CBS, de UNECE en de TFDO. Die indicator geeft informatie over het *hier en nu* en over het *later* aangezien die een idee geeft over de capaciteiten van individuen in de toekomst, zonder voortgezet onderwijs. Die wordt jaarlijks gepubliceerd door Eurostat (2015b). Die indicator dient om de vooruitgang te meten naar een van de doelstellingen van de Europa 2020-strategie: de daling van het aandeel vroegtijdige schoolverlaters tot minder dan 10% (EU, 2010); voor België is die doelstelling een vermindering tot 9,5% tegen 2020.

De indicator *gediplomeerden van het hoger onderwijs* meet het opleidingsniveau van de 30-34-jarigen, een leeftijd waarop bijna alle studenten hun studies beëindigd hebben. Die indicator wordt gepubliceerd door Eurostat (2015d) en geeft informatie over het *hier en nu* en het *later*. Die dient om de vooruitgang te meten naar een van de doelstellingen van de Europa 2020-strategie: een diploma hoger onderwijs voor minstens 40% van de bevolking tussen 30 en 34 jaar (EU, 2010).

Levenslang leren is een maatstaf voor de evolutie van de beroeps capaciteiten en wordt gekozen door het CBS en de UNECE. Eurostat publiceert jaarlijks de indicator *deelname aan opleiding en vorming tijdens de laatste vier weken* voor de Europese landen. Die indicator wordt opgesplitst volgens geslacht, leeftijd en behaald opleidingsniveau (Eurostat, 2015c). Hij geeft dus informatie over het *hier en nu* van het verloop van loopbanen in de onmiddellijk volgende jaren.

Tabel 11 Opleiding en vorming: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Vroegtijdige schoolverlaters	Aandeel jongeren tussen 18 en 24 jaar met hoogstens een diploma lager middelbaar onderwijs dat met alle studies of vormen gestopt is (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Gediplomeerden van het hoger onderwijs	Aandeel van de bevolking tussen 30 en 34 jaar met een diploma hoger onderwijs (in %).	Statistics Belgium; Eurostat
Levenslang leren	Aandeel van de bevolking van 18 tot 64 jaar dat heeft deelgenomen aan opleiding en formele of niet-formele vorming tijdens de vier weken voorafgaand aan het interview (in %).	Statistics Belgium; Eurostat

Tabel 12 Opleiding en vorming: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Vroegtijdige schoolverlaters	Geslacht
Gediplomeerden van het hoger onderwijs	Geslacht
Levenslang leren	Geslacht

f. Samenleving

Dit thema bevat de onderdelen sociaal kapitaal, kwaliteit van instellingen/governance en veiligheid.

Sociaal kapitaal

Een set van indicatoren over sociaal kapitaal moet zowel de kwaliteit als de kwantiteit van sociale relaties meten en de uitkomsten die voortvloeien uit deze sociale interacties (OECD, 2011a). *Gegeneraliseerd vertrouwen* is een van de hoofdaspecten van sociaal kapitaal. Paldam en Svendsen (2000) stellen sociaal kapitaal zelfs gelijk met gegeneraliseerd vertrouwen. Voor deze indicator wordt de volgende vraag uit de ESS-enquête gebruikt: "Denkt u, over het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat u niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?" De respondenten kunnen antwoorden met een score op een schaal van 0 ("je kunt niet voorzichtig genoeg zijn") tot 10 ("de meeste mensen zijn te vertrouwen"). De indicator geeft het aandeel van de respondenten dat ten minste 6 op 10 antwoordde op deze vraag. Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

Om de frequentie van sociale relaties te meten, wordt vaak gebruik gemaakt van indicatoren zoals lidmaatschap in clubs of aanwezigheid van organisaties in een gegeven gebied, die indirect sociale contacten meten. Stiglitz *et al.* (2009) raden echter aan om indicatoren te gebruiken die gebaseerd zijn op enquêtes die peilen naar het werkelijke gedrag van de respondenten. De indicator *contact vrienden/familie* wordt daarom gekozen om de frequentie van informele sociale contacten te meten. Deze indicator geeft het aandeel van de respondenten dat aangeeft minstens een keer per week sociaal contact te hebben met vrienden of familie. De exacte vraag is: "Geef aan hoe vaak u om sociale redenen (niet omwille van het werk of uit zuiver plichtsgevoel) vrienden, familieleden of collega's ontmoet"⁵. De data komen uit de ESS. Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

De indicatoren gerelateerd met sociaal kapitaal hebben zowel betrekking op de dimensie *hier en nu* als *later*.

Kwaliteit van instellingen/governance

Voor dit onderdeel moeten de indicatoren de kwaliteit van de instellingen meten en nagaan of het beleid effectief en transparant is. Het is moeilijk geschikte indicatoren te vinden aangezien de kwaliteit van instellingen van vele factoren afhangt. Als alternatief worden daarom indicatoren gebruikt die peilen naar het vertrouwen van de respondenten in de publieke instellingen. Internationale bronnen raden zulke indicatoren ook aan (UNECE, 2014; Stiglitz *et al.*, 2009). De indicator *vertrouwen in instellingen* gebruikt data van de ESS-enquête, namelijk van de volgende vraag: "Kunt u aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van volgende instellingen?". De enquête vroeg de respondenten onder meer naar hun vertrouwen in het Belgisch parlement en in het rechtssysteem. De respondenten kunnen antwoorden op een schaal van 0 ("helemaal geen vertrouwen") tot 10 ("volledig vertrouwen"). De indicator geeft het aandeel van de respondenten dat gemiddeld ten minste 6 op 10 antwoordde op deze twee vragen. Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

Een ideale indicator van politieke betrokkenheid van individuen meet de participatie in verschillende politieke activiteiten. Zulke indicatoren bestaan, maar ze worden meestal verzameld door niet-officiële enquêtes en zijn niet vergelijkbaar tussen landen en doorheen de tijd. Vaak wordt daarom de opkomst bij verkiezingen als proxy-indicator voor politieke participatie gebruikt. Hiervoor is geen enquête nodig en kunnen de data verzameld worden via administratieve gegevens. Een nadeel van deze indicator is dat door de kiesplicht in België deze indicator gekleurd is. De kiesplicht is echter theoretisch en wordt in de praktijk zelden afgedwongen. Opkomst van verkiezingen wordt dan ook in de Belgische context gebruikt als indicator van politieke betrokkenheid (zie bijvoorbeeld Coffé en Geys, 2005). In deze set van indicatoren wordt de indicator *opkomst bij verkiezingen* dan ook verkozen boven de andere indicatoren van politieke betrokkenheid. Er wordt wel rekening mee gehouden dat deze indicator niet geschikt is voor een vergelijking met andere landen (waar geen kiesplicht is).

Informatie over de instellingen bestaat ook uit gegevens over de samenstelling en de representativiteit van verschillende parlementen (of volksvertegenwoordigingen). In dat kader rijst de vraag van de pariteit tussen mannen en vrouwen onder de verkozenen. "Pariteit beoogt een evenwichtige verdeling van de

⁵ Dit komt overeen met de oorspronkelijke Europese vragenlijst en met de Nederlandstalige vragenlijst. De Franstalige vragenlijst preciseert enkel "niet omwille van het werk".

macht tussen de geslachten en dus een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in alle besluitvormingsorganen van het openbare leven. Men ijvert ervoor dat de vrouwen en mannen op een gelijke basis deelnemen aan het besluitvormingsproces, dit wil zeggen dat zij beiden over de mogelijkheid beschikken om beslissingen te treffen die het algemeen welzijn ten goede komen" (IGVM, 2014). De indicator *vrouwelijke parlementsleden*, die het aandeel vrouwen meet onder de federale, gewestelijke, gemeenschaps- en Europese parlementsleden, geeft een beschrijving van de pariteit op die politieke beleidsniveaus.

De indicatoren over de kwaliteit van instellingen informeren over de dimensie *hier en nu*.

Veiligheid

Ideale indicatoren van fysieke veiligheid informeren over de verschillende misdaden die tegen individuen gepleegd zijn. Daarnaast informeren deze indicatoren ook over onveiligheidsgevoelens. Deze gevoelens hebben een sterke impact op het welzijn en zijn niet altijd gecorreleerd met indicatoren over gepleegde misdaden.

Voor het opstellen van indicatoren over gepleegde misdaden kunnen zowel administratieve data over misdrijven gebruikt worden, als enquêtegegevens die peilen naar de victimisatiegraad van de respondenten. Beide methodes hebben voor- en nadelen. Zo worden bijvoorbeeld niet alle misdrijven officieel geregistreerd. In een enquête kan het misdrijf dan weer over- of onderschat worden door de respondent. In deze set van indicatoren wordt de indicator *slachtofferschap van misdaad* gebruikt. Deze indicator is gebaseerd op enquêtegegevens van de ESS en geeft aan of de respondent of iemand uit zijn/haar huishouden de afgelopen vijf jaar slachtoffer is geweest van een inbraak of van lichamelijk geweld. Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

De indicator over *onveiligheidsgevoelens* geeft het aandeel van de respondenten weer dat "*heel erg veilig*" of "*veilig*" antwoordde op de vraag uit de ESS-enquête: "*Als u in het donker in uw eentje door deze buurt loopt, hoe veilig voelt u zich dan?*". Momenteel zijn er zes observatiejaren beschikbaar voor België (tweejaarlijks van 2002 tot 2012).

De indicatoren over veiligheid informeren over de dimensie *hier en nu*.

Een indicator over partnergeweld zal opgenomen worden wanneer de gegevens gevraagd door het *Nationaal actieplan ter bestrijding van partnergeweld en andere vormen van intrafamiliaal geweld 2010-2014* beschikbaar zullen zijn.

Tabel 13 Samenleving: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Gegeneraliseerd vertrouwen	Aandeel van de respondenten dat ten minste 6 antwoordde op de volgende vraag: "Denkt u, over het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat u niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?" De respondenten kunnen antwoorden op een schaal van 0 ("je kunt niet voorzichtig genoeg zijn") tot 10 ("de meeste mensen zijn te vertrouwen") (in %).	ESS
Contact met vrienden en familie	Aandeel van de respondenten dat aangeeft minstens één keer per week sociaal contact te hebben met vrienden of familie (in %).	ESS
Vertrouwen in instellingen	Aandeel van de respondenten dat gemiddeld ten minste 6 antwoordde op de volgende vragen: "Kunt u aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van volgende instellingen? Ten eerste in het Belgisch parlement en ten tweede in het rechtssysteem". De respondenten kunnen antwoorden op een schaal van 0 ("helemaal geen vertrouwen") tot 10 ("volledig vertrouwen") (in %).	ESS
Opkomst bij verkiezingen	Aandeel van de geregistreerde kiezers dat effectief stemde bij de parlementaire verkiezingen (in %).	IDEA
Vrouwelijke parlementsleden	Aandeel vrouwen in de (federale) kamer en de (federale) senaat, in de parlementen van de gewesten en de gemeenschappen en onder de Belgische Europese parlementsleden (in %).	IGVM
Slachtofferschap	Aandeel van de respondenten dat "ja" antwoordde op de volgende vraag: "Bent u of iemand van uw huishouden in de afgelopen 5 jaar slachtoffer geweest van een inbraak of van lichamelijk geweld?" (in %).	ESS
Onveiligheidsgevoelens	Aandeel van de respondenten dat "heel erg veilig" of "veilig" antwoordde op de vraag: "Als u in het donker in uw eentje door deze buurt loopt, hoe veilig voelt u zich dan?" (in %).	ESS

Tabel 14 Samenleving: opsplitsing van de indicatoren

Naam van de indicator	Opsplitsing
Gegeneraliseerd vertrouwen	Geslacht
Contact met vrienden en familie	Geslacht
Vertrouwen in instellingen	Geslacht
Onveiligheidsgevoelens	Geslacht

g. Milieu

In de referentiewerken omvat dit thema indicatoren over de lucht-, water- en bodemvervuiling, de stratosferische ozonlaag, overeenkomstig de bovengenoemde definitie, maar ook over het afval. In dit rapport zijn de indicatoren met betrekking tot afvalproductie en -recyclage opgenomen in het thema *natuurlijke hulpbronnen*. Wat afval betreft, zijn er enkel indicatoren over de uitstoot van vervuilende stoffen door afvalbeheersprocessen opgenomen in dit thema. Wat de stratosferische ozonlaag betreft, produceert en verbruikt België nagenoeg geen stoffen meer die de ozonlaag vernietigen (EEA, 2012). Er is dus geen indicator over dit onderwerp.

Voor de luchtkwaliteit zijn er zowel voor de uitstoot van een reeks vervuilende stoffen als voor hun atmosferische concentratie en de blootstelling van de bevolking aan die vervuilende stoffen indicatoren voorhanden.

Het Europees Milieuagentschap (EEA, 2015c, *Air pollution-fiche*) stelt dat troposferische ozon (O₃), fijnstofdeeltjes (PM) en stikstofoxiden (NO_x) de drie vervuilende stoffen zijn met het grootste effect op de gezondheid.

- Ozon: die indicatoren meten de blootstelling van de bevolking in de steden aan ozon (Eurostat), de gemiddelde ozonconcentraties in de lucht (IRCEL) en het aantal dagen waarop bepaalde drempels worden overschreden (IRCEL). De indicatoren van de blootstelling en de overschrijding van de drempels zijn relevant, aangezien ze rechtstreeks gekoppeld zijn aan de impact op de gezondheid en het milieu, maar ze zijn zeer variabel van jaar tot jaar naargelang de weersomstandigheden. De indicatoren van de gemiddelde concentraties zijn stabiel, maar zijn niet gecorreleerd aan de impact op de gezondheid. Die indicatoren worden dus niet opgenomen.
- PM en NO_x: voor die twee vervuilende stoffen bestaan er uitstoot-indicatoren (LRTAP en NEC voor NO_x), concentratie-indicatoren (EMA, IRCEL) en indicatoren over de blootstelling van de bevolking in de steden (EMA, en Eurostat voor de PM). De uitstootgegevens staan het dichtst bij de politieke besluitvorming. De gegevens over de concentratie en de blootstelling worden daarentegen beïnvloed door factoren waar de overheden weinig of geen vat op hebben, zoals het weer en de uitstoot die uit andere landen overwaait.

De uitstoot-indicatoren van PM (PM₁₀ en PM_{2,5}) en NO_x beantwoorden het best aan de selectiecriteria van de indicatoren. Aangezien de problematiek van de fijnstofdeeltjes, in het bijzonder de PM_{2,5}, die schadelijker zijn dan de PM₁₀ (MIRA, 2011) het meest recent is op het vlak van verzamelde gegevens en politieke doelstellingen (de emissieplafonds voor de PM werden pas ingevoerd bij de herziening in 2012 van het Protocol van Göteborg, dat sinds 1999 emissieplafonds bevatte voor andere vervuilende stoffen zoals NO_x), werd de indicator van de *PM_{2,5}-uitstoot* (fijnstofdeeltjes met een diameter kleiner dan 2,5 µm) opgenomen voor de luchtkwaliteit. De *NO_x-uitstoot* is de tweede indicator geselecteerd voor atmosferische emissies. Die indicatoren geven informatie over de dimensie *hier en nu*.

Voor de waterkwaliteit worden er meerdere indicatoren gepubliceerd door het Europees Milieuagentschap. De *nitraatconcentratie in rivierwater* wordt geselecteerd als indicator. Met die indicator kan de impact van de beleidsmaatregelen rechtstreeks worden gemeten dan met meer geaggregeerde indicatoren, zoals het biochemisch zuurstofverbruik. De fosfaatconcentratie had ook gekozen kunnen worden, maar de nitraatconcentratie wordt het vaakst gebruikt als indicator. Die indicator geeft informatie over de dimensie *later*.

De *consumptie van landbouwpesticiden per hectare* wordt geselecteerd als indicator voor de bodemkwaliteit. De verkoop van pesticiden dient als benadering voor de gebruikte hoeveelheid omwille van de lagere kwaliteit van de beschikbare gegevens over de werkelijk gebruikte hoeveelheid en over het toxisch niveau van de actieve bestanddelen voor de mens, de fauna en de flora. Momenteel is er wel onderzoek aan de gang om indicatoren te ontwikkelen die niet enkel rekening houden met de verkochte hoeveelheid maar ook met de schadelijkheid van de gebruikte producten. Die indicator geeft eerst informatie over de toestand van het milieukapitaal, in het bijzonder de toestand van de bodem en van het grondwater, en dus over de dimensie *later*.

Tabel 15 Milieu: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Uitstoot van fijnstof-deeltjes (PM _{2,5})	Totale uitstoot van fijnstofdeeltjes (PM _{2,5}) op het Belgische grondgebied (in kt).	EEA
Uitstoot van stikstof-oxiden (NO _x)	Totale uitstoot van stikstofoxiden (NO _x) op het Belgische grondgebied (in kt NO ₂).	EEA
Nitraat in rivierwater	Gemiddelde nitraatconcentratie in rivierwater, berekend voor de periode 2000-2012 met 36 meetpunten. Uitgedrukt aan de hand van het gewicht stikstof in deze nitraten per liter water (mg NO ₃ -N/l), waarbij 1 mg NO ₃ -N/l overeenstemt met 4,4 mg NO ₃ /l (in mg NO ₃ -N/l).	EEA
Landbouwpesticiden	Verhouding tussen de totale hoeveelheid verkochte landbouw-pesticiden en de totale landbouwoppervlakte (in kg/hectare).	Eurostat, FOD Volksgezondheid en FOD Economie, Statistics Belgium

h. Klimaat en energie

De indicatoren over klimaatverandering en energie zijn samengenomen in een enkel thema. Op dit moment ligt energie in België inderdaad aan de oorsprong van meer dan 75% van de uitstoot van broeikasgassen (BKG) (Nationale klimaatcommissie, 2015).

Voor de klimaatverandering wordt de totale netto-uitstoot van broeikasgassen in België gebruikt als indicator. Het betreft de totale netto-uitstoot, d.w.z. met inbegrip van de aan de LULUCF-sector (*grondgebruik, veranderingen in grondgebruik en bosbouw*) verbonden uitstoot en absorptie. Die indicator meet meer bepaald de bijdrage van België aan de toename van de broeikasgasconcentratie in de atmosfeer, wat de belangrijkste oorzaak is van de klimaatverandering. De indicator van de uitstoot van broeikasgassen niet-ETS, namelijk de uitstoot die niet valt onder de regeling voor de handel in broeikasgasemissierechten van de Gemeenschap (ETS in het Engels) wordt ook aangehouden, aangezien de reductiedoelstelling van België betrekking heeft op die emissies. De emissiereductiedoelstelling van de ETS-sector wordt daarentegen op Europees niveau beheerd. Die twee indicatoren geven informatie over de dimensies *later* en *elders*, aangezien de impact van de klimaatverandering, die nu al in België wordt gevoeld, vooral een globaal karakter heeft en in de toekomst zal toenemen. Het zou eveneens nuttig zijn om een indicator op te nemen over de aanpassing aan klimaatverandering, maar er bestaan op Belgisch niveau nog geen bruikbare gegevens in dit domein.

Wat de energie betreft, wordt de indicator van het *primaire energieverbruik* geselecteerd, eerder dan de energie-intensiteit, onder andere omdat de Europese energie-efficiëntiedoelstelling (Europa 2020) betrekking heeft op het consumptieniveau en niet op de energie-intensiteit. Voor de energie wordt eveneens het aandeel *hernieuwbare energie* in het bruto energie-eindverbruik (ook een Europa 2020-indicator) geselecteerd als indicator. Die twee indicatoren geven informatie over de dimensie *later*, vermits het verbruik van niet-hernieuwbare energie rechtstreeks verband houdt met de evolutie van de natuurlijke energiebronnen. Aangezien het energieverbruik voor een groot deel wordt ingevoerd, geeft de indicator van het primaire energieverbruik ook informatie over de dimensie *elders*.

Een indicator *energieafhankelijkheid* wordt eveneens geselecteerd. De energieafhankelijkheid wordt berekend als de verhouding tussen de netto-invoer van energie (de invoer minus de uitvoer) en het energieverbruik in België. Deze indicator geeft informatie over de dimensie *hier en nu*. Een betere indicator van

energieafhankelijkheid zou eveneens rekening houden met de diversiteit aan energiebronnen, aan landen van oorsprong voor de invoer en aan de gebruikte wegen voor het transport van deze invoer. Een dergelijke indicator moet nog ontwikkeld worden.

Tabel 16 Klimaat en energie: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbronnen
Uitstoot van broeikasgasen	BKG-uitstoot op het Belgische grondgebied (met inbegrip van de aan de LULUCF-sector verbonden uitstoot en absorptie - Grondgebruik, veranderingen in grondgebruik en bosbouw) (in Mt CO ₂ -equivalent).	Nationale Klimaatcommissie
Uitstoot van broeikasgasen niet-ETS	Totale BKG-uitstoot van de sectoren die niet vallen onder het Europese emissiehandelssysteem (niet-ETS-sectoren) (in Mt CO ₂ -equivalent).	Eurostat
Primair energieverbruik	De in België ingevoerde of geproduceerde energie vóór verwerking (vooral olieraffinage en elektriciteitsproductie), uitgezonderd de uitvoer, de zeebunkers en het niet-energetisch verbruik (in Terajoules).	Eurostat
Hernieuwbare energie	Verbruik van energie uit hernieuwbare bronnen gedeeld door het bruto energie-eindverbruik (in %).	Eurostat
Energieafhankelijkheid	Verhouding tussen de netto-invoer van energie (de invoer minus de uitvoer) en het energieverbruik in België. Dat verbruik is de som van het bruto binnenlands energieverbruik (hoofdzakelijk samengesteld uit de energieproductie in België en de invoer, minus de uitvoer) en de zeebunkers (de brandstof die geleverd wordt aan schepen voor hun internationale trajecten) (in %).	Eurostat

i. Natuurlijke hulpbronnen

In de statistieken over het materiaalverbruik, zoals de materiaalstroomrekeningen van Eurostat (Eurostat, 2001) wordt het verbruik in vier grote categorieën verdeeld: de biomassa, de mineralen (metaalerts en niet-metaalhoudende mineralen), de fossiele brandstoffen (fossiele energetische stoffen/vectoren) en het afval (enkel het met het internationale niveau uitgewisseld afval). De indicatoren van dat thema geven dus informatie over die vier categorieën. Daar moeten nog indicatoren over de andere energiebronnen dan fossiele brandstoffen aan toegevoegd worden, en zoals bij de UNECE (2014) en het CBS (2014), indicatoren over de watervoorraden.

Dit thema omvat de indicator over het binnenlands materiaalverbruik voor alle grondstoffen. Het *binnenlands materiaalverbruik* stemt overeen met de binnenlandse onttrekking, waarbij de invoer wordt opgeteld en waarvan de uitvoer wordt afgetrokken. Het binnenlands materiaalverbruik houdt rekening met de grondstoffen vervat in de afgewerkte en halfafgewerkte goederen die in België worden ingevoerd of door België worden uitgevoerd, maar deze grondstoffen worden enkel meegerekend in de grondstoffencategorie waaruit het product in hoofdzaak bestaat. Helaas bestaan er nog geen betrouwbare gegevens voor de indicator van de totale behoefte aan grondstoffen (*total material requirement*) die op meer precieze wijze de indirecte uitvoer en invoer zou meerekenen. De indicator binnenlands materiaalverbruik geniet de voorkeur boven de materiaalintensiteit van de economie (binnenlands materiaalverbruik/bbp), aangezien het materiaalverbruik rechtstreeks verband houdt met de evolutie van de voorraad natuurlijke hulpbronnen. Die indicator geeft informatie over de impact van België op de evolutie van de grondstoffenvoorraden (milieukapitaal) en dus op de dimensie *later*. Aangezien dat materiaalverbruik grotendeels ingevoerd wordt, geeft die indicator ook informatie over de dimensie *elders*.

Het binnenlands materiaalverbruik wordt opgesplitst volgens de belangrijkste componenten ervan: *biomassa, metalen, ertsen en fossiele brandstoffen*. Het totaal van die componenten verschilt meestal met maximum 1 tot 2% van het door Eurostat gepubliceerde totaal, aangezien er twee restcategorieën (Afval voor definitieve verwerking of verwijdering en Overige producten) bestaan. Wat het binnenlands materiaalverbruik van biomassa betreft, dient die indicator geanalyseerd te worden in lijn met de indicatoren betreffende de ecosystemen (thema *land en ecosystemen*). Deze indicatoren informeren over de dimensies *later en elders*.

Voor het water wordt het *waterverbruik* geselecteerd als indicator. Net zoals voor het materiaalverbruik geniet die indicator de voorkeur boven de waterintensiteit van de economie (waterverbruik/bbp) of boven het verbruik per inwoner, aangezien die nauwer aansluit bij de evolutie van de beschikbare grondstoffen. Er moet evenwel op gewezen worden dat, aangezien de Belgische bevolking relatief constant blijft, het verbruik per persoon en het totale verbruik relatief gelijklopend evolueren. Die indicator geeft informatie over de dimensie *later*, aangezien een deel van de watervoorraden, het grondwater, zich maar traag hernieuwt.

Voor het afval worden twee indicatoren geselecteerd. De indicator *gemeentelijk afval*, voor de afvalproductie, en de indicator *gerecycleerd afval*, voor de recyclage van gemeentelijk afval (via recyclage, compostering en fermentatie). Indicatoren over de totale afvalproductie, met inbegrip van afval komende van de landbouw, de industrie en de bouwsector zouden beter zijn. Maar de methodologieën voor het verzamelen van de gegevens voor deze afvalstromen bevat nog te veel onzekerheden en deze gegevens zijn weinig vergelijkbaar in de tijd. Die indicatoren geven informatie over de dimensie *later*, aangezien de grondstoffen die worden geëlimineerd in de vorm van niet-gerecycleerd afval moeten worden gecompenseerd door extractie en productie van nog niet eerder gebruikte grondstoffen.

Tabel 17 Natuurlijke hulpbronnen: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbronnen
Binnenlands materiaalverbruik: totaal	Binnenlandse onttrekking van grondstoffen, waarbij de invoer wordt opgeteld en de uitvoer wordt afgetrokken (in kiloton).	Eurostat
Binnenlands materiaalverbruik: biomassa	Binnenlandse productie van biomassa, waarbij de invoer wordt opgeteld en de uitvoer wordt afgetrokken (in kiloton).	Eurostat
Binnenlands materiaalverbruik: metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen	Binnenlandse onttrekking van metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen, waarbij de invoer wordt opgeteld en de uitvoer wordt afgetrokken (in kiloton).	Eurostat
Binnenlands materiaalverbruik: fossiele brandstoffen	Binnenlandse productie van fossiele brandstoffen, waarbij de invoer wordt opgeteld en de uitvoer wordt afgetrokken (in kiloton).	Eurostat
Waterverbruik	Hoeveelheid drinkwater geleverd door de waterleidingbedrijven die wordt verbruikt in de huishoudens, de handelszaken, de openbare gebouwen, de industrie, met inbegrip van koelwater, en de landbouw (in miljoen m ³).	Statistics Belgium
Gemeentelijk afval	Alle afval verzameld door de gemeentelijke ophaaldiensten en containerparken, uitgezonderd bouwmaterialen (in ton).	Statistics Belgium
Gerecycleerd afval	Aandeel gerecycleerd gemeentelijk afval: recyclage, compostering en fermentatie (in %).	Statistics Belgium

j. Land en ecosystemen

Dit thema dekt de biologische diversiteit en de ecosystemen, met inbegrip van het land dat ze beslaan.

Om de toestand van de ecosystemen in kaart te brengen, stellen de UNECE en het CBS indicatoren voor die gebruik maken van gegevens met betrekking tot de bedreigde soorten, maar gezien het gebrek aan regelmatige gegevens werd die indicator niet gekozen.

Die werkzaamheden gebruiken ook de index van de *populatie weidevogels* als benadering om de gehele biodiversiteit voor te stellen. "*Vogelsoorten worden immers beschouwd als een goede indicator voor de integriteit van de ecosystemen en de biologische diversiteit. Aangezien ze aan de top, of dicht bij de top, van de trofische keten staan, geven ze over het algemeen sneller informatie over de wijziging van de ecosystemen dan andere soorten*" (OECD, 2012b, p.94; vertaling FPB). Die index wordt jaarlijks berekend in het kader van een Europees netwerk (*European Bird Census Council*), hoewel in België enkel het Waals Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deel uitmaken van dit netwerk en gegevens leveren, zodat Eurostat die indicator voor België kan publiceren. Het Vlaams Gewest heeft zijn eigen opvolgingsmethode en indicator. Die indicator wordt niettemin gebruikt op dit moment, aangezien die België vertegenwoordigt op internationaal niveau. Die indicator geeft informatie over het *later* door informatie te geven over het verdwijnen van de soorten. Voorts valt op te merken dat de *winter- en seizoenssterfte van de Belgische honing- en wilde bijen* een betere indicator zou zijn aangezien de bijen, gezien hun link met de ecosysteemdiensten (pollinatie) een betere wachter zijn voor de biologische diversiteit dan de weidevogels. Daarbij zou deze indicator een nationaal gegeven aanbieden. Deze indicator bestaat voor de honingbijen en werd twee keer gemeten (winters 2012-2013 en 2013-2014) in het kader van een specifiek project (EPILOBEE, 2015). Dit project is gedaan, maar de discussies zijn gaande om deze indicator te blijven volgen en uit te breiden naar de wilde bijen.

Het aandeel *vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden* is een indicator met betrekking tot het duurzaam beheer van de visbestanden (van de zeevisserij). Die visbestanden spelen een essentiële rol in de menselijke voeding en de waterecosystemen (OECD, 2012b, p.86). Die indicator wordt gebruikt door het CBS en staat dicht bij de politieke besluitvorming, aangezien die afkomstig is van de gegevens uit de adviezen van de *International Council for the Exploration of the Sea* die gebruikt worden om de Europese visquota te bepalen. Voor de Noordzee wordt die indicator jaarlijks berekend door het FPB in het kader van de indicatoren van duurzame ontwikkeling. Op Europees niveau is het aandeel vissoorten binnen veilige opbrengstwaarden momenteel beschikbaar, aangezien er nog geen rekening is gehouden met de wijziging die is uitgevoerd in het kader van het gemeenschappelijk visserijbeleid in 2011 om van 'veilige' naar 'duurzame' opbrengstwaarden over te stappen. Die indicator geeft informatie over het *later* en, meer bepaald, over de duurzaamheid van een onontbeerlijke voedingsbron. Voorts valt op te merken dat in het kader van de kaderrichtlijn *Strategie voor het mariene milieu*, die als doelstelling heeft dat het geheel aan marien water in de EU een goede milieutoestand bereikt tegen 2020, 11 indicatoren van goede milieutoestand van de Europese zeeën in ontwikkeling zijn. Bij deze 11 indicatoren zal er waarschijnlijk een indicator zijn die beter dan het *aandeel vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden* de toestand van het Belgisch marien milieu zal voorstellen en in een ruimer perspectief dan als voedingsbron (FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2015b).

De UNECE en het CBS maken allebei gebruik van een indicator over beschermde oppervlakte. Voor België wordt het aandeel *landoppervlakte in het Natura 2000-gebied* gebruikt als indicator. Die indicator geeft informatie over de beschermde oppervlakte in het kader van het Natura 2000-netwerk. Dit netwerk heeft tot doel bij te dragen aan het behoud of het herstel in gunstige staat van instandhouding van de habitats om de soorten die er wonen te beschermen. Om het uit te drukken als aandeel van de oppervlakte van België en een vergelijking op internationaal niveau mogelijk te maken, worden enkel de gebieden op het land in rekening genomen, maar er bestaan ook Natura 2000-gebieden op zee. Die indicator wordt opgevolgd door het Europees Milieuagentschap en wordt jaarlijks bijgewerkt. Hij geeft informatie over het *later*, aangezien de beschermde oppervlakten het behoud van de betrokken ecosystemen verzekeren. Voorts valt op te merken dat het Natura 2000-gebied maar een deel is van het beschermde gebied in België. Een indicator over het aandeel van het beschermde gebied "*aan de hand van representatieve en onderling goed gelinkte ecologische netwerken van zones die efficiënt en rechtvaardig evenals met andere efficiënte maatregelen per zone beschermd worden*" (CBD, 2010; vertaling FPB) werd voor een eerste keer in België berekend om een basisniveau te bepalen in het kader van de doelstelling voor 2020, maar de opvolging is nog niet georganiseerd (FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 2015b). Een regelmatige opvolging zou georganiseerd moeten worden.

Het aandeel *bebouwde oppervlakte* staat voor het omzetten van grond in bebouwde oppervlakten en omvat gebouwen, vervoersinfrastructuur en tuinen, alle infrastructuren die bijdragen tot het welzijn van mensen. Maar, de toename van die bebouwde oppervlakten gaat ook hand in hand met een versnippering van de habitats, wat een nadelig effect heeft op het voortbestaan van de soorten. Dit leidt ook tot bodemafdekking, waardoor het risico op overstromingen wordt verhoogd. Bovendien kan die grond niet meer gebruikt worden voor andere doeleinden, zoals landbouw. Die indicator wordt gebruikt door de UNECE en het CBS en wordt in België gepubliceerd door *Statistics Belgium* op basis van een nomenclatuur die overeenstemt met een internationale standaard, volgens een niet-aangegeven frequentie. De laatste gegevens dateren van 2012. Die indicator geeft informatie over het *later*, aangezien hij informatie geeft over het grondgebruik op lange termijn. Voorts valt op te merken dat de indicator fragmentatie van het landschap (aantal mazen per hectare) een betere indicator zou zijn om de link tussen de bebouwde oppervlakte en de ecosystemen te maken. Deze indicator bestaat en werd in het kader van een specifiek project een keer gemeten, in 2009 (Eurostat, 2015e). Dit zal niet meer het geval zijn aangezien dat project afgelopen is. Een jaarlijkse opvolging zou georganiseerd moeten worden.

Het aandeel *oppervlakte biologische landbouw* is een indicator over het duurzaam beheer van de landbouwoppervlakte. "*De biologische productie is een alomvattend systeem van landbouwbeheer en levensmiddelenproductie waarbij de beste praktijken op milieugebied (o.a. geen pesticiden) worden gecombineerd met een hoog niveau van biodiversiteit, de instandhouding van natuurlijke hulpbronnen, de toepassing van strenge normen op het gebied van dierenwelzijn en een productie die is afgestemd op de voorkeur van bepaalde consumenten voor producten die worden vervaardigd met natuurlijke stoffen en procedés.*" (EC, 2007). Deze indicator, die noch door de UNECE noch door het CBS opgenomen wordt, maar gevraagd werd tijdens de raadpleging, wordt in België door *Statistics Belgium* berekend en jaarlijks bijgewerkt. Die indicator geeft informatie over het *later* aangezien hij informatie geeft over de bodem- en de waterkwaliteit op lange termijn.

Meerdere indicatoren waarvoor de opvolging georganiseerd moet worden in het kader van dit thema werden reeds aangehaald als betere alternatieven voor de op dit moment geselecteerde indicatoren. Om

deze aan te vullen zou een andere indicator, over de invasieve soorten, eveneens ontwikkeld kunnen worden. Daarnaast zou de pertinentie en de manier waarop de biologische diversiteit in de nationale rekeningen opgenomen zou kunnen worden eveneens geanalyseerd moeten worden om een antwoord te bieden aan doelstelling 5.11 van de Nationale strategie biodiversiteit: "*Integratie van biodiversiteitswaarden in nationaal (federaal en regionaal) beleid, in programma's, planningsprocessen en rapportagesystemen, en indien nodig een aanpak ontwikkelen om deze biodiversiteitswaarden op te nemen in de nationale boekhouding*" (Belgisch Nationaal Knooppunt voor het Verdrag inzake biologische diversiteit, 2013).

Tabel 18 Land en ecosystemen: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Populatie weidevogels	De index van de populatie weidevogels combineert gegevens over de diversiteit en de populatiedichtheid van 15 soorten weidevogels (index: 1992 = 100).	Eurostat, European Bird Census Council en Aves
Vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden	Aandeel commerciële vissoorten in de Noordzee en aangrenzende wateren waarvan de voorraad zich binnen de duurzame opbrengstwaarden bevindt in het aantal vissoorten waarvoor die waarden worden berekend. Het concept van 'maximale duurzame opbrengstwaarden' (maximum sustainable yield) wordt zodanig gedefinieerd dat de naleving ervan duurzame exploitatie van de visbestanden garandeert (in %).	Berekeningen FPB op basis van de aanbevelingen van de International Council for the Exploration of the Sea
Landoppervlakte in het Natura 2000-gebied	Aandeel van de landoppervlakten van de Natura 2000-gebieden (onder de habitatrichtlijn 92/43/EEG en/of de vogelrichtlijn 79/409/EEG) ten opzichte van de totale oppervlakte van het Belgisch grondgebied (in %).	EEA
Bebouwde oppervlakte	Aandeel van de bebouwde oppervlakte ten opzichte van de totale oppervlakte van het Belgisch grondgebied (in %).	Statistics Belgium
Oppervlakte biologische landbouw	Aandeel van de landbouwoppervlakte beheerd volgens de criteria van de biologische landbouw ten opzichte van de totale landbouwoppervlakte in België (in %).	Statistics Belgium

k. Economisch kapitaal

Voor het selecteren van indicatoren over het economisch kapitaal worden de aanbevelingen van de UNECE (2014) zo veel mogelijk gevolgd. De UNECE groepeerde de indicatoren over het economisch kapitaal in drie groepen: fysiek kapitaal, kenniskapitaal en financieel kapitaal. Definities en de methodologie voor het meten van economisch kapitaal worden beschreven binnen het *Europees systeem van nationale en regionale rekeningen* (Eurostat, 2013). De indicatoren over het economisch kapitaal informeren over de dimensie *later*.

Fysiek kapitaal

Als indicator voor fysiek kapitaal wordt de sectie *vaste kapitaalgoederenvoorraad* (AN.11) zonder de *intellectuele eigendommen* (AN.117), die in de indicator *Kenniskapitaalgoederenvoorraad* opgenomen zijn, uit de

nationale rekeningen gebruikt⁶. De vaste kapitaalgoederenvoorraad is een onderdeel van de geproduceerde niet-financiële activa (AN.1). De vaste kapitaalgoederen zijn alle activa die meer dan een jaar herhaaldelijk of continu gebruikt worden in het productieproces. De indicator meet de *netto* kapitaalgoederenvoorraad, dat wil zeggen verminderd met de waarde van de afschrijvingen, ook vervangingswaarde genoemd. Deze netto voorraad komt beter overeen met het kapitaal dat aan de toekomstige generaties overgedragen wordt dan de bruto voorraad die enkel berekend wordt op basis van de aankoopprijs zonder vermindering voor afschrijvingen.

Naast een indicator over de kapitaalvoorraad wordt ook een indicator over de *bruto investeringen in de vaste kapitaalgoederenvoorraad* (uitgezonderd de investeringen in de *intellectuele eigendommen*) opgenomen. Het concept bruto investering wordt gebruikt omdat de hypothesen nodig voor de berekening van de netto investering te veel onzekerheden introduceren.

Kenniskapitaal

In de nieuwe ESR 2010-richtlijnen (Eurostat, 2013) bevat het economisch kapitaal nu ook een sectie over de *intellectuele eigendommen* (AN.117). De netto kapitaalvoorraad van die sectie wordt gebruikt als een indicator van *kenniskapitaalgoederenvoorraad*. De kenniskapitaalgoederenvoorraad heeft een speciale rol in het productieproces aangezien het een factor is van technologische ontwikkeling die een toename in productiviteit mogelijk maakt (UNECE, 2014, p.32). Door deze speciale rol beschouwt de UNECE de kenniskapitaalgoederenvoorraad als een apart thema binnen het economisch kapitaal. De kenniskapitaalgoederenvoorraad is eveneens een factor van menselijke ontwikkeling aangezien kennis, voor wie erover beschikt, het mogelijk maakt om hun levensomstandigheden te verbeteren.

Naast de indicator over de kapitaalvoorraad wordt ook een indicator over de *bruto-investeringen in de kenniskapitaalgoederenvoorraad* opgenomen. De UNECE benadrukt ook dat verschillende auteurs⁷ stellen dat er nog andere types van immateriële activa zijn die momenteel nog niet in de nationale rekeningen worden opgenomen. Momenteel zijn deze onderzoekssporen nog niet ver genoeg gevorderd om een dergelijke indicator op te nemen in de indicatoren van dit rapport.

Financieel kapitaal

“Financiële activa zijn economische activa; hiertoe behoren financiële aanspraken en de component ongemunt goud van monetair goud. [...] Financiële passiva komen tot stand wanneer debiteuren verplicht zijn hun crediteuren betalingen of reeksen betalingen te doen” (EU, 2013, p. 218).

Voor een gesloten economie en op wereldniveau is het totale netto financieel vermogen gelijk aan nul. Voor alle passiva bestaan er immers even grote activa (UNECE, 2014, p.32). Binnen een land of binnen

⁶ Het betreft de nomenclatuur van niet-financiële activa (AN) van het Europees systeem van nationale en regionale rekeningen, het ESR 2010 (Eurostat, 2013). Voor het fysiek kapitaal wordt met de volgende categorieën rekening gehouden: Woongebouwen (AN.11100), Niet-residentiële gebouwen en overige bouwwerken (AN.11210 + AN.11220), Vervoermiddelen (AN.11310), Informatica-apparatuur (AN.11321), Telecommunicatie-apparatuur (AN.11322), Overige machines en werktuigen en wapensystemen (AN.11390 + AN.11400) en In cultuur gebrachte biologische hulpbronnen (AN.11500).

⁷ Bijvoorbeeld Corrado *et al.* (2012) stelt een *knowledge based capital* voor bestaande uit drie categorieën activa: geïnformateerde informatie, innoverende kenmerken en economische vaardigheden.

een institutionele sector kan het netto vermogen uiteraard wel positief of negatief zijn. De recente financiële en economische crisis heeft aangetoond dat de verdeling van de financiële activa en passiva belangrijk zijn voor de stabiliteit van een land en de duurzaamheid van zijn ontwikkeling.

De aanbevelingen van de UNECE (2014, p.31) worden gevolgd. Die stellen dat voor de economische stabiliteit van een land zowel de netto financiële positie ten opzichte van de rest van wereld als de verdeling van het financieel kapitaal tussen de institutionele sectoren van een land belangrijk zijn.

Om de financiële stabiliteit te meten worden twee indicatoren geselecteerd: de *internationale investeringspositie* en de *overheidsschuld*. De eerste van deze indicatoren informeert over de capaciteit van het geheel van de economische actoren (huishoudens, ondernemingen, overheid) om hun toekomstige acties te financieren. De tweede informeert over de capaciteit van de overheid alleen om haar toekomstig beleid te financieren.

Tabel 19 Economisch kapitaal: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbron
Vaste kapitaalgoederenvoorraad	Som van alle economische activa die meer dan een jaar herhaaldelijk of continu gebruikt worden in het productieproces (sectie AN.11 uitgezonderd sectie AN.117 uit de nationale rekeningen). Het betreft de netto kapitaalvoorraad (in miljarden kettineuro's, referentiejaar 2013).	INR
Investerings (bruto) in de vaste kapitaalgoederenvoorraad	Investerings (bruto) in vaste activa in procent van het bbp (in %).	INR
Kenniskapitaalgoederenvoorraad	Som van alle vaste activa die gecategoriseerd staan onder de sectie Intellectuele eigendommen (AN.117) in de nationale rekeningen. Het betreft de netto kapitaalvoorraad (in miljarden kettineuro's, referentiejaar 2013).	INR
Investerings (bruto) in de kenniskapitaalgoederenvoorraad	Investerings (bruto) in de kenniskapitaalgoederenvoorraad als percentage van het bbp (in %).	INR
Internationale investeringspositie	Netto vorderingen op het buitenland in procent van het bbp (in %).	INR
Overheidsschuld	De geconsolideerde brutoschuld van de overheid in procent van het bbp (in %).	INR

I. Mobiliteit en vervoer

De door het CBS (2014) geselecteerde indicatoren voor dit thema hebben betrekking op het totale vervoer, het aandeel van elke vervoerswijze in het totale vervoer, de verkeersongevallen, het bezit van voertuigen (wagens en fietsen), de geluidsoverlast en de spoorweginfrastructuur. De indicatoren van door het verkeer veroorzaakte luchtverontreiniging zijn opgenomen in een ander thema: *luchtkwaliteit* in CBS (2014), *Milieu en klimaat* in dit rapport.

De gegevens over het totale vervoer zijn voorhanden en worden voor zowel het reizigersvervoer als het goederenvervoer regelmatig bijgewerkt. Die indicator is echter hoogstens een contextindicator, aangezien de verplaatsingen geen intrinsiek nut hebben. Ze zijn enkel nuttig voor de goederen en diensten waartoe ze toegang bieden. Die indicatoren worden niet opgenomen.

Twee indicatoren, *vervoer van personen met de wagen* en *vervoer van goederen over de weg* geven informatie over de *modale aandelen*, d.w.z. het aandeel van elke vervoerswijze in het totale vervoer. Bepaalde vervoerswijzen (auto, vrachtwagen) veroorzaken inderdaad hogere externe kosten (congestie, verontreiniging) dan andere vervoerswijzen (collectief vervoer, de fiets, te voet). Die gegevens zijn beschikbaar in de transportgegevensbank van het FPB, die gegevens samenbrengt van verschillende instellingen. Die twee indicatoren geven hoofdzakelijk informatie over de impact, die lager is voor het collectief vervoer dan voor het individueel vervoer, van onze verplaatsingen op het milieu (uitstoot van luchtvervuilende stoffen en broeikasgassen, impact op de biologische diversiteit door onder andere de versnippering van het grondgebied). Deze twee indicatoren betreffen dus de dimensie *later*, aangezien de impact op het klimaat en de biologische diversiteit op lange termijn merkbaar zijn.

Het zou nuttig zijn om een indicator over congestie van het verkeer, in het bijzonder het wegverkeer, te hebben. Niettemin bestaat er geen indicator over congestie voor heel België, die gepubliceerd wordt door een openbare instelling. Een dergelijke indicator moet nog ontwikkeld worden.

Voor de *verkeersongevallen* stellen zowel het CBS (2014) als de TFDO (2015) het *aantal doden* voor als indicator. Die indicator wordt regelmatig opgevolgd door *Statistics Belgium* en geeft informatie over de dimensie *hier en nu*.

Toegang tot vervoer is een onderwerp waarvoor het interessant zou zijn om een indicator te hebben. Het bezit van een voertuig en de spoorweginfrastructuur zijn indicatoren die gedeeltelijk de toegang tot het vervoer meten. De gegevens over het aantal gezinnen dat over minstens één wagen of fiets beschikt, zijn enkel beschikbaar voor specifieke jaren en worden verkregen door verschillende methodologieën (MOBEL-enquête voor 1999, Socio-Economische Enquête voor 2001, en BELDAM-enquête voor 2010). Die indicator kan dus niet worden gebruikt. Een andere indicator zou op basis van de Europese enquête over de levenskwaliteit van 2012 (Eurofound, 2015), die een vraag bevat over de toegang tot collectief vervoer, opgesteld kunnen worden. Deze vraag werd echter niet gesteld in de vorige edities van 2003 en 2007. Dit type enquête zou in de toekomst een nuttige indicator kunnen geven over de toegang tot collectief vervoer.

Een indicator van de geluidsoverlast als gevolg van de verschillende vervoerswijzen zou nuttig zijn, maar een dergelijke indicator, die voor verschillende jaren beschikbaar is en regelmatig wordt bijgewerkt, bestaat nog niet voor België.

Tabel 20 Mobiliteit en vervoer: geselecteerde indicatoren

Indicator	Definitie	Gegevensbronnen
Vervoer van personen met de wagen	Modaal aandeel van wagens: aandeel van het personenvervoer (gemeten in persoon-km) dat met de wagen (en de motorfiets) uitgevoerd wordt (in %).	Transportgegevensbank van het FPB
Vervoer van goederen over de weg	Modaal aandeel van de weg in het goederenvervoer: aandeel van het totale goederenvervoer (in ton-km) dat met vrachtwagens en bestelwagens uitgevoerd wordt (in %).	Transportgegevensbank van het FPB
Verkeersdoden	Aantal doden op 30 dagen op de wegen: aantal personen dat onmiddellijk of in de loop van de maand na een ongeval overlijdt als gevolg van dat ongeval (in aantal personen).	Statistics Belgium

De indicator *verkeersdoden* wordt opgesplitst volgens het geslacht van de slachtoffers.

3.3. Samenvatting

De selectie van indicatoren in hoofdstuk 3 beantwoordt de vraag uit de wet van 14 maart 2014 om "aanvullende indicatoren voor het meten van levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie" uit te werken. Deze indicatoren worden voorgesteld in tabel 21. Een aantal van deze indicatoren zijn opgesplitst volgens "relevante categorieën" van de bevolking, zoals tabel 22 toont.

Tabel 21 geeft de volledige lijst van indicatoren (kolom 3), verdeeld naar thema (kolom 1). In totaal worden er twaalf thema's en 64 indicatoren voorgesteld. De laatste drie kolommen duiden de dimensie aan waarover elke indicator informatie geeft. In het kader van de dimensie *later*, wordt er ook aangeduid over welk kapitaal elke indicator informatie geeft, zoals voor elk thema uitgelegd in paragraaf 3.2. Dit zijn het menselijk (MEK), sociaal (SK), milieu- (MIK) en economisch (EK) kapitaal.

Tabel 22 geeft de lijst van opgesplitste indicatoren en de bevolkingscategorieën waarvoor deze opgesplitst werden.

Tabel 21 Aanvullende indicatoren naast het bbp per thema - deel 1

Thema	Indicator	Dimensie			
		Hier en nu	Later	Elders	
Subjectief welzijn	1 Tevredenheid met het leven	X			
	2 Spreiding in de tevredenheid met het leven	X			
Levensstandaard en armoede	3 Finale consumptie van de huishoudens	X			
	4 Officiële ontwikkelingshulp			X	
	5 Risico op armoede of sociale uitsluiting	X			
	6 Armoederisico	X			
	7 Zeer lage werkintensiteit	X			
	8 Ernstige materiële deprivatie	X			
	9 Leefloners	X			
	10 Overmatige schuldenlast van de gezinnen	X			
	11 Inkomensongelijkheid	X			
	12 Loonkloof tussen mannen en vrouwen	X			
	Werk en vrije tijd	13 Werkgelegenheidsgraad	X		
		14 Onvrijwillig deeltijds werkenden	X		
15 Werkloosheidsgraad		X			
16 Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen		X	MEK		
17 Stress op het werk		X			
18 Vrije tijd		X			
Gezondheid	19 Levensverwachting	X	MEK		
	20 Levensverwachting in goede gezondheid	X	MEK		
	21 Dagelijkse rokers		MEK		
	22 Obesitas bij volwassenen	X			
	23 Depressie	X			
	24 Uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen	X			
Opleiding en vorming	25 Vroegtijdige schoolverlaters	X	MEK		
	26 Gediplomeerden van het hoger onderwijs	X	MEK		
	27 Levenslang leren	X			

Nota: menselijk kapitaal: MEK; sociaal kapitaal: SK; milieukapitaal: MIK en economisch kapitaal: EK.

Tabel 21 Aanvullende indicatoren naast het bbp per thema - deel 2

Thema	Indicator	Dimensie		
		Hier en nu	Later	Elders
Samenleving	28 Gegeneraliseerd vertrouwen	X	SK	
	29 Contact met vrienden en familie	X	SK	
	30 Vertrouwen in instellingen	X		
	31 Opkomst bij verkiezingen	X		
	32 Vrouwelijke parlementsleden	X		
	33 Slachtofferschap	X		
	34 Onveiligheidsgevoelens	X		
Milieu	35 Uitstoot van fijnstofdeeltjes (PM _{2,5})	X		
	36 Uitstoot van stikstofoxiden (NO _x)	X		
	37 Nitraat in rivierwater		MIK	
	38 Landbouwpesticiden		MIK	
Klimaat en energie	39 Uitstoot van broeikasgassen		MIK	X
	40 Uitstoot van broeikasgassen niet-ETS		MIK	X
	41 Primair energieverbruik		MIK	X
	42 Hernieuwbare energie		MIK	
	43 Energieafhankelijkheid	X		
Natuurlijke hulpbronnen	44 Binnenlands materiaalverbruik: totaal		MIK	X
	45 Binnenlands materiaalverbruik: biomassa		MIK	X
	46 Binnenlands materiaalverbruik: metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen		MIK	X
	47 Binnenlands materiaalverbruik: fossiele brandstoffen		MIK	X
	48 Waterverbruik		MIK	
	49 Gemeentelijk afval		MIK	
	50 Gerecycleerd afval		MIK	
Land en ecosystemen	51 Populatie weidevogels		MIK	
	52 Vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden		MIK	
	53 Landoppervlakte in het Natura 2000-gebied		MIK	
	54 Bebouwde oppervlakte		MIK	
	55 Oppervlakte biologische landbouw		MIK	
Economisch kapitaal	56 Vaste kapitaalgoederenvoorraad		EK	
	57 Investerings (bruto) in de vaste kapitaalgoederenvoorraad		EK	
	58 Kenniskapitaalgoederenvoorraad		EK	
	59 Investerings (bruto) in de kenniskapitaalgoederenvoorraad		EK	
	60 Internationale investeringspositie		EK	
	61 Overheidsschuld		EK	
Mobiliteit en vervoer	62 Vervoer van personen met de wagen		MIK	
	63 Vervoer van goederen over de weg		MIK	
	64 Verkeersdoden	X		

Nota: menselijk kapitaal: MEK; sociaal kapitaal: SK; milieukapitaal: MIK en economisch kapitaal: EK.

Tabel 22 Aanvullende indicatoren die opgesplitst worden

Naam van de indicator	Opsplitsing
1. Tevredenheid met het leven	Geslacht
2. Spreiding in de tevredenheid met het leven	Geslacht
5. Risico op armoede of sociale uitsluiting	Leeftijd en activiteitsstatus
6. Armoederisico	Huishoudentype en activiteitsstatus
7. Zeer lage werkintensiteit	Leeftijd en huishoudentype
8. Ernstige materiële deprivatie	Huishoudentype en activiteitsstatus
13. Werkgelegenheidsgraad	Leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, nationaliteit
14. Onvrijwillig deeltijds werkenden	Geslacht
15. Werkloosheidsgraad	Leeftijd, werkloosheidsduur, opleidingsniveau
16. Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen	Geslacht
17. Stress op het werk	Leeftijd, geslacht
18. Vrije tijd	Geslacht, opleidingsniveau
19. Levensverwachting	Geslacht, opleidingsniveau
20. Levensverwachting in goede gezondheid	Geslacht, opleidingsniveau
21. Dagelijkse rokers	Geslacht, opleidingsniveau
22. Obesitas bij volwassenen	Geslacht, opleidingsniveau
23. Depressie	Geslacht, opleidingsniveau
24. Uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen	Inkomensniveau
25. Vroegtijdige schoolverlaters	Geslacht
26. Gediplomeerden van het hoger onderwijs	Geslacht
27. Levenslang leren	Geslacht
28. Gegeneraliseerd vertrouwen	Geslacht
29. Contact met vrienden en familie	Geslacht
30. Vertrouwen in instellingen	Geslacht
34. Onveiligheidsgevoelens	Geslacht
64. Verkeersdoden	Geslacht

4. Evolutie van de indicatoren

Dit hoofdstuk presenteert de evoluties van de 64 aanvullende indicatoren naast het bbp. De 64 indicatoren worden in evenveel fiches voorgesteld, gerangschikt volgens dezelfde thema's en in dezelfde volgorde als in tabel 21. Elke fiche bevat een definitie van de indicator en een beschrijving van zijn evolutie.

Een grafiek toont de evolutie van de indicator. Als de gegevens beschikbaar zijn, bestrijken de indicatoren de periode vanaf 1990 tot het recentst beschikbare jaar, en dat met een jaarlijkse frequentie. De voornaamste gegevens van elke indicator zijn opgenomen in een tabel met enkele kerncijfers. Die tabel vermeldt onder andere de gemiddelde jaarlijkse groeivoet over de hele periode. Als er minstens tien gegevens zijn of als de indicator ten minste tot 2000 teruggaat, wordt ook de gemiddelde jaarlijkse groeivoet voor de laatste vijf jaar weergegeven. Alle gegevens van de indicatoren zijn bovendien beschikbaar in een rekenblad op de website van het Federaal Planbureau (INR/FPB, 2016; www.plan.be).

Als aan een indicator een doelstelling kan gekoppeld worden, wordt die eveneens vermeld en dan is het ook mogelijk de gewenste richting voor de evolutie van de indicator te bepalen. De doelstellingen komen uit de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (BS, 2013); de wereldwijde duurzame-ontwikkelingsdoelen aangenomen door de VN (*Sustainable development goals*; UN, 2015); de internationale overeenkomsten die door België geratificeerd werden, bijvoorbeeld in het kader van de Wereldgezondheidsorganisatie; Europese richtlijnen of strategieën, zoals de Europa 2020 strategie (EC, 2010); of Belgische teksten zoals het regeerakkoord (Federale regering, 2014) of het Nationaal hervormingsprogramma (Federale regering, 2015). Als een keuze tussen verscheidene doelstellingen nodig was, ging de voorkeur naar de dichtst bij het Belgische niveau gelegen doelstellingen.

Waar relevant worden de indicatoren opgesplitst naar verschillende bevolkingscategorieën, onder andere volgens geslacht, leeftijd, inkomen of opleidingsniveau. De getoonde opsplitsingen komen van de instellingen die de betreffende gegevens publiceren. Voor de indicatoren die het FPB berekende op basis van de gegevens van de *European Social Survey*, worden een aantal opsplitsingen niet gedaan omdat de steekproefomvang onvoldoende is om er statistisch significante trends uit af te leiden.

Een beknopt overzicht van de trends van de aanvullende indicatoren naast het bbp wordt gegeven in paragraaf 5.2.

4.1. Subjectief welzijn

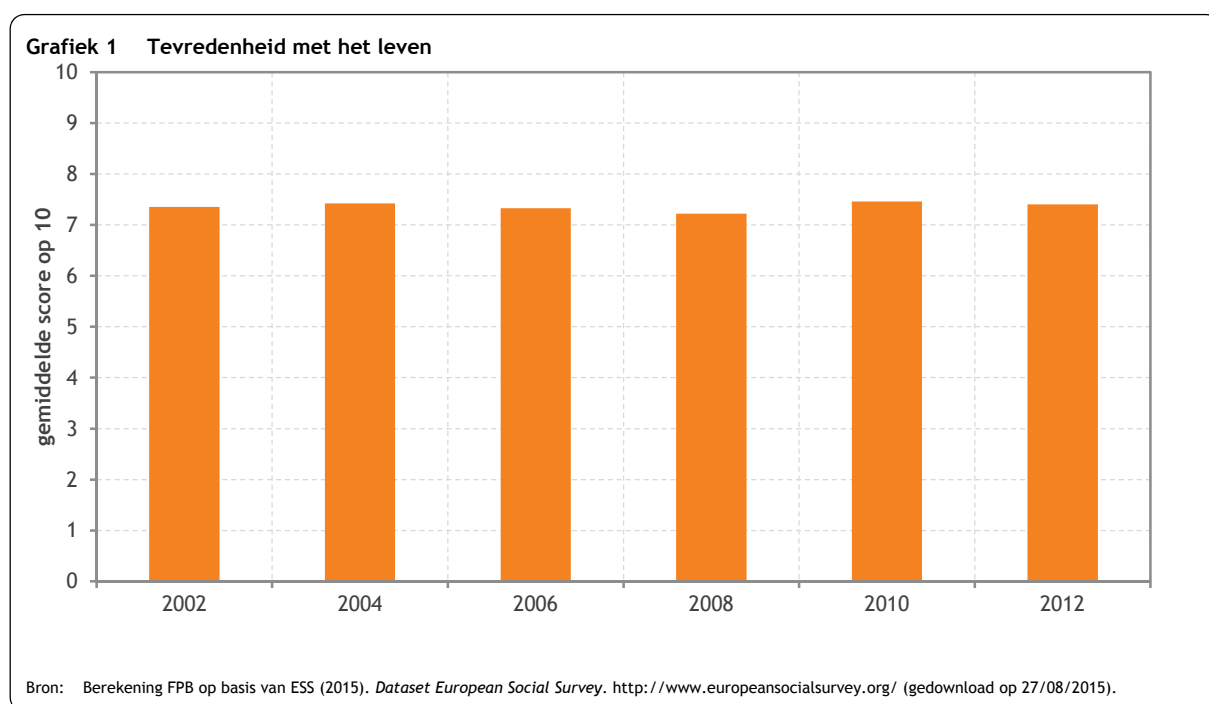
Indicator 1. Tevredenheid met het leven

Thema	Subjectief welzijn	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (gemiddelde score op 10)		
Begin van de periode	2002	7,4
Einde van de periode	2012	7,4
Minimum	2008	7,2
Maximum	2010	7,5
Gemiddelde jaarlijksse groeivoet	2002-2012	+0,1%

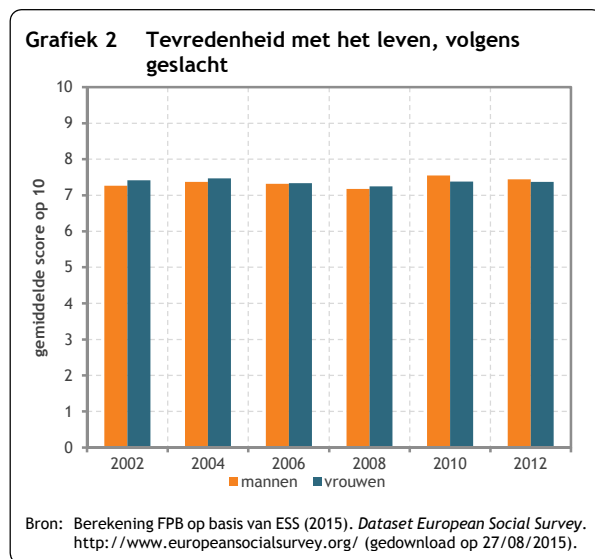
Definitie: de *tevredenheid met het leven* is de gemiddelde score van de geïnterviewden op de vraag uit de *European Social Survey* (ESS): "Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?". De respondenten kunnen antwoorden op een schaal van 0 ("uiterst ontevreden") tot 10 ("uiterst tevreden"). Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt uitgedrukt in gemiddelde score op 10. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de enquête ESS lag voor de Belgische geïnterviewden de indicator 'tevredenheid met het leven' tussen 2002 en 2012 gemiddeld op 7,4 en hij wijzigde nauwelijks in die periode.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) wijst op de "voorafgaande voorwaarden voor het welzijn van de burgers", namelijk "vrede, onderwijs, inkomen, gezondheid, waardige huisvesting, een stabiel ecosysteem, duurzame hulpbronnen en sociale rechtvaardigheid" (inleiding van de uitdaging 'sociale cohesie'). Om bij te dragen aan deze doelstelling moet de tevredenheid met het leven stijgen.

Opsplitsing volgens geslacht

Deze indicator toont geen consistente verschillen tussen de mannelijke en vrouwelijke geïnterviewden voor de ESS: de laatste twee edities waren mannen meer tevreden met het leven, de vier edities daarvoor waren de vrouwen tevredener met het leven. De verschillen zijn bovendien erg klein: het grootste verschil bedroeg slechts 0,2 punt (in 2010).

Indicator 2. Spreiding in de tevredenheid met het leven

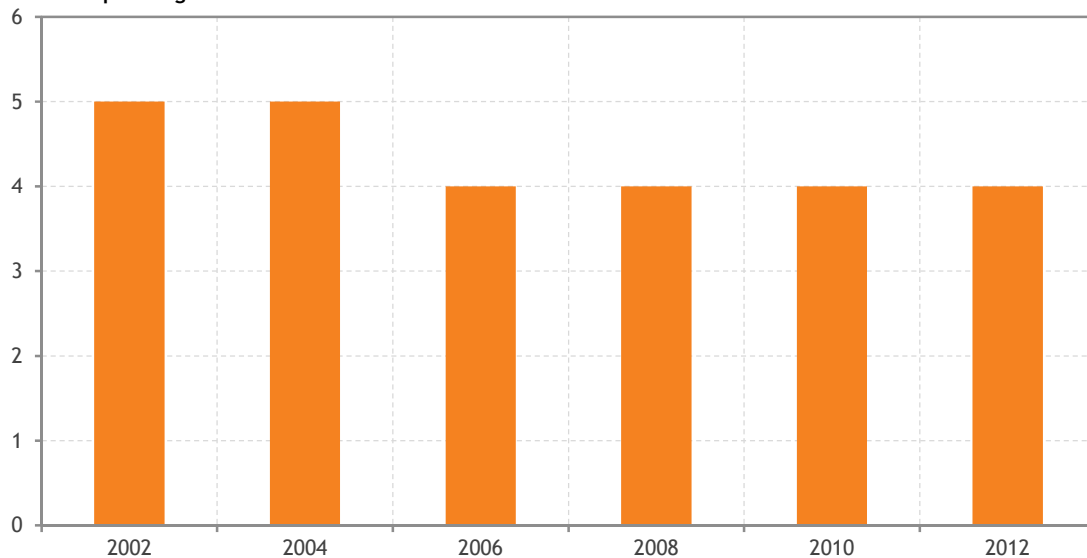
Thema	Subjectief welzijn	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers		
Begin van de periode	2002	5
Einde van de periode	2012	4
Minimum	2006-2012	4
Maximum	2002-2004	5
Gemiddelde jaarlijksse groei	2002-2012	-2,2%

Definitie: de spreiding in de tevredenheid met het leven wordt gemeten met de *interdeciele coëfficiënt* tevredenheid met het leven. Dat is het puntverschil tussen het 90e en het 10e percentiel in de verdeling van de scores van de geïnterviewden op de vraag uit de *European Social Survey* (ESS): "Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?". De respondenten kunnen antwoorden op een schaal van 0 ("uiterst ontevreden") tot 10 ("uiterst tevreden"). Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de enquête ESS is de interdeciele coëfficiënt tevredenheid met het leven, die een indicatie is van de mate waarin de tevredenheid met het leven gelijk verdeeld is over de geïnterviewden, in de periode van 2002 tot 2012 gedaald van vijf naar vier.

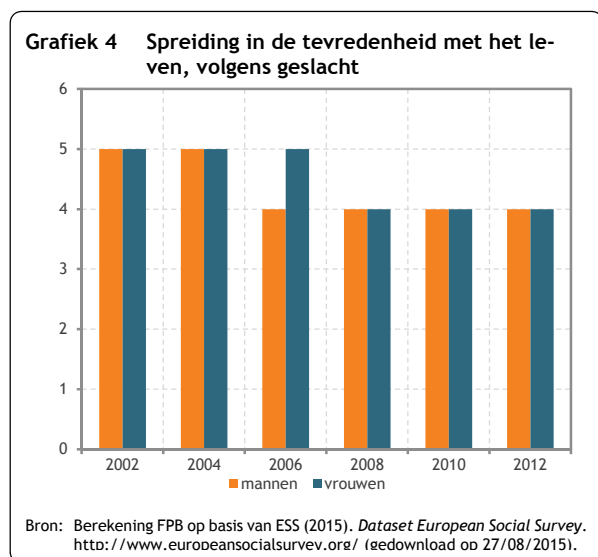
Doelstelling: er is geen doelstelling over hoe de tevredenheid met het leven verdeeld moet zijn over de bevolking. In dit rapport wordt als impliciete doelstelling beschouwd dat de interdeciele coëfficiënt tevredenheid met het leven niet moet stijgen.

Grafiek 3 Spreiding in de tevredenheid met het leven

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). Dataset *European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/08/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Deze indicator toont slechts voor één jaar (2006) een verschil tussen mannen en vrouwen bij de geïnterviewden in de spreiding in de tevredenheid met het leven.

4.2. Levensstandaard en armoede

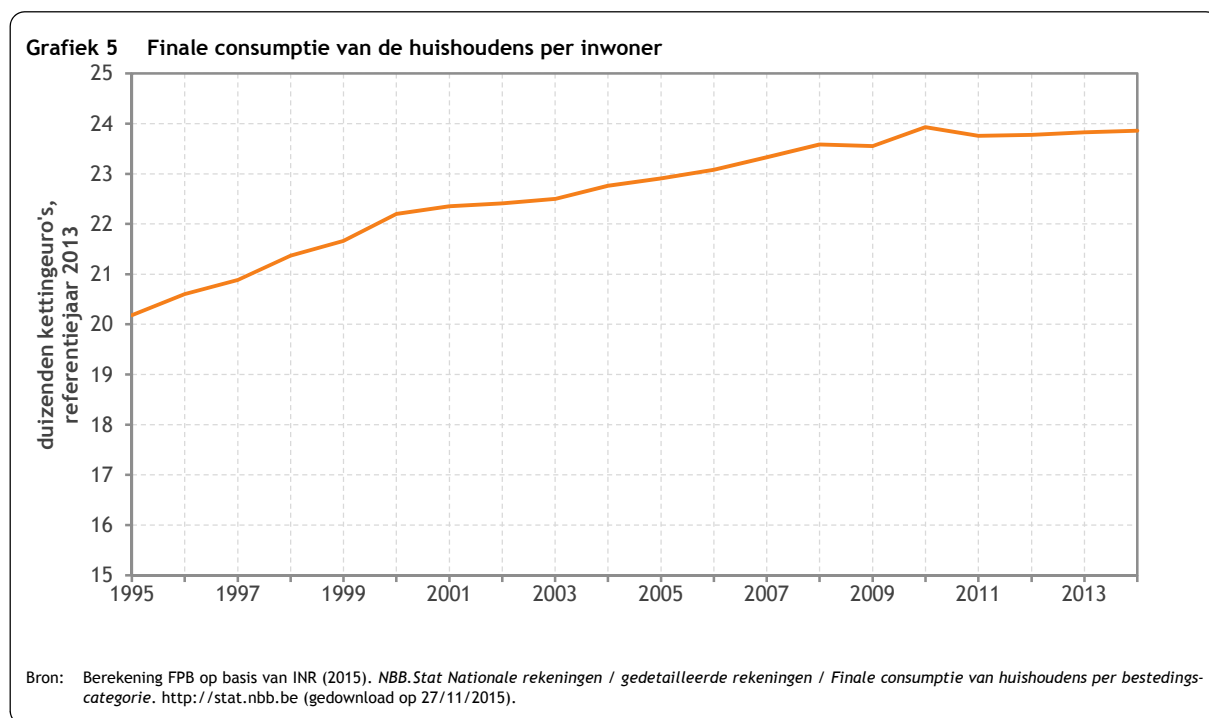
Indicator 3. Finale consumptie van de huishoudens

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (duizenden kettineuro's, referentiejaar 2013)		
Begin van de periode	1995	20,2
Einde van de periode	2014	23,9
Minimum	1995	20,2
Maximum	2010 & 2014	23,9
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1995-2014	+0,9%
	2009-2014	+0,3%

Definitie: de *reële finale consumptie* (categorie P.4 van de nationale rekeningen⁸) *van de huishoudenssector* (sector S.14 van de nationale rekeningen) per inwoner wordt hier gemeten aan de hand van de totale consumptieve uitgaven van de huishoudenssector per inwoner, uitgedrukt in duizenden kettineuro's, met referentiejaar 2013. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: tussen 1995 en 2010 steeg de finale consumptie van de huishoudens per inwoner van 20.180 euro tot 23.927 euro. Hierna blijft deze indicator relatief stabiel en hij bereikt 23.860 euro in 2014.

Doelstelling: er is geen doelstelling over de finale consumptie van de huishoudens in België.

⁸ Eurostat (2013). *European system of accounts*. ESA2010. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Indicator 4. Officiële ontwikkelingshulp

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Elders	
Kerncijfers (procent van het bruto nationaal inkomen)		
Begin van de periode	1990	0,46
Einde van de periode	2014	0,45
Minimum	1999	0,30
Maximum	2010	0,64
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2014	-0,1%
	2009-2014	-3,9%

Definitie: de *officiële ontwikkelingshulp* (*Official Development Assistance* of ODA) bestaat uit giften en leningen (met een gift-element van minstens 25%) die de overheidssector verstrekt aan ontwikkelingslanden en die economische en sociale ontwikkeling als voornaamste doelstelling hebben. De ODA omvat zowel financiële stromen als de zogenaamde technische bijstand. Ook bepaalde bijdragen aan internationale instellingen behoren tot de ODA. Deze indicator wordt uitgedrukt in procent van het bruto nationaal inkomen. De statistieken over ontwikkelingshulp worden opgesteld volgens de regels van het Comité voor Ontwikkelingshulp (*Development Assistance Committee*, DAC) van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) en de gegevens komen dan ook van de OESO (2015).

Evolutie: in 2014 bedroeg de Belgische officiële ontwikkelingshulp 1,8 miljard euro of 0,45% van het bruto nationaal inkomen (bni). Dat is hetzelfde niveau als de 0,46% in 1990. Tijdens de jaren 1990 daalde de ODA, tot het dieptepunt van 0,30% van het bni in 1999. Daarna werd de dalende trend omgebogen, weliswaar met aanzienlijke schommelingen van jaar tot jaar. Met 0,64% bereikte de ODA in 2010 zijn hoogste niveau. Sindsdien is de hulp weer gedaald. De norm van 0,7% werd niet gehaald en gezien de moeilijke begrotingsomstandigheden lijkt die wettelijk vastgelegde doelstelling niet onmiddellijk bereikbaar.

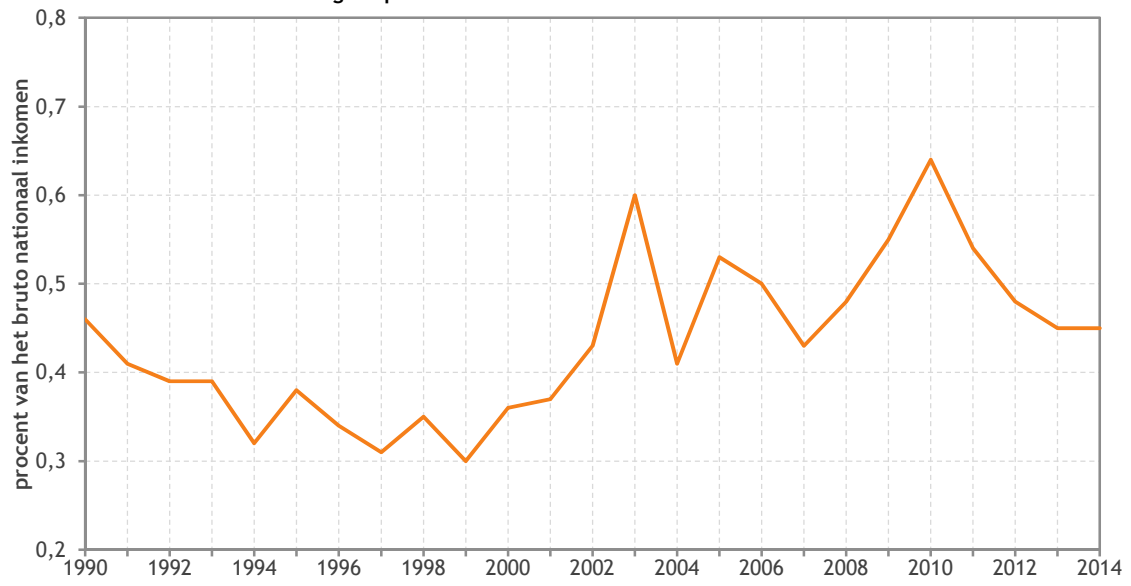
Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten een doelstelling (nummer 17) over de middelen en het wereldwijde partnerschap om de doelen te realiseren. Tot die middelen behoort de financiering, gepreciseerd door onder meer het volgende cijferdoel: "*Dat ontwikkelde landen hun verbintenissen over officiële ontwikkelingshulp volledig uitvoeren, met inbegrip van de verbintenis van veel ontwikkelde landen om daaraan 0,7 procent van hun bruto nationaal inkomen te besteden*" (cijferdoel 17.2; vertaling FPB).

In België bevat de *wet van 19 maart 2013 betreffende de Belgische ontwikkelingssamenwerking* het volgende cijferdoel: "*De Belgische ontwikkelingssamenwerking [...] draagt bij aan het respect voor en de uitwerking van de internationale engagementen die België heeft aangegaan, met inbegrip van de kwantitatieve doelstelling om 0,7% van het Bruto Nationaal Inkomen (BNI) te besteden aan Officiële ontwikkelingshulp*" (artikel 9)⁹.

Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de officiële ontwikkelingshulp stijgen.

⁹ BS (2013). *Wet van 19 maart 2013 betreffende de Belgische Ontwikkelingssamenwerking*. Belgisch Staatsblad 12/04/2013, pp.22563-22569.

Grafiek 6 Officiële ontwikkelingshulp

Bron: OECD (2015). OECD.Stat, Theme: Development > Flows by Provider > Total flows by donor, <http://stats.oecd.org/> (gedownload op 19/11/2015).

Indicator 5. Risico op armoede of sociale uitsluiting

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de totale bevolking)		
Begin van de periode	2005	22,6
Einde van de periode	2014	21,2
Minimum	2009	20,2
Maximum	2005	22,6
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2005-2014	-0,7%
	2009-2014	+1,0%

Definitie: het *aandeel personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting* komt overeen met de verhouding van de som van het aantal personen die tot één van drie deelpopulaties behoren ten opzichte van de totale bevolking. Die deelpopulaties zijn de personen met een armoederisico, personen die leven in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit en ernstig materieel gedepriveerde personen. De precieze definitie van deze deelpopulaties is vermeld bij respectievelijk indicatoren 6 t.e.m. 8.

De hier gebruikte gegevens over de personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting zijn gebaseerd op de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC). Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de enquête EU-SILC daalt het aandeel personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting tussen 2005 en 2009 van 22,6% naar 20,2%, om daarna weer te stijgen tot 21,6% in 2012. Hierna daalt dit aandeel tot 20,8% in 2013 om ten slotte in 2014 terug te stijgen tot 21,2%. Volgens EU-SILC voor het jaar 2008 behoorde 2,19 miljoen personen in België tot deze groep. Het recentste cijfer op basis van EU-SILC 2014 is 2,34 miljoen. Hoewel er rekening moet worden gehouden met het feit dat deze enquêtegegevens schattingen zijn, kan worden vastgesteld dat sinds de financieel-economische crisis van 2008/2009 deze indicator niet in de richting gaat van het hieronder toegelichte cijferdoel van 1,81 miljoen personen voor het jaar 2018¹⁰.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "*Iedereen zal beschikken over een inkomen uit arbeid, uit vermogen of afkomstig van sociale beschermingsstelsels en heeft toegang tot diensten van algemeen belang. Iedereen zal aldus gedurende alle fasen van zijn leven kunnen voorzien in alle behoeften om menswaardig te leven*" (doelstelling 2) en "*Onder meer via de herverdeling van de geproduceerde welvaart zal elke burger beschikken over middelen om de capaciteiten te ontwikkelen om een project te ondernemen dat zorgt voor sociale integratie*" (doelstelling 3).

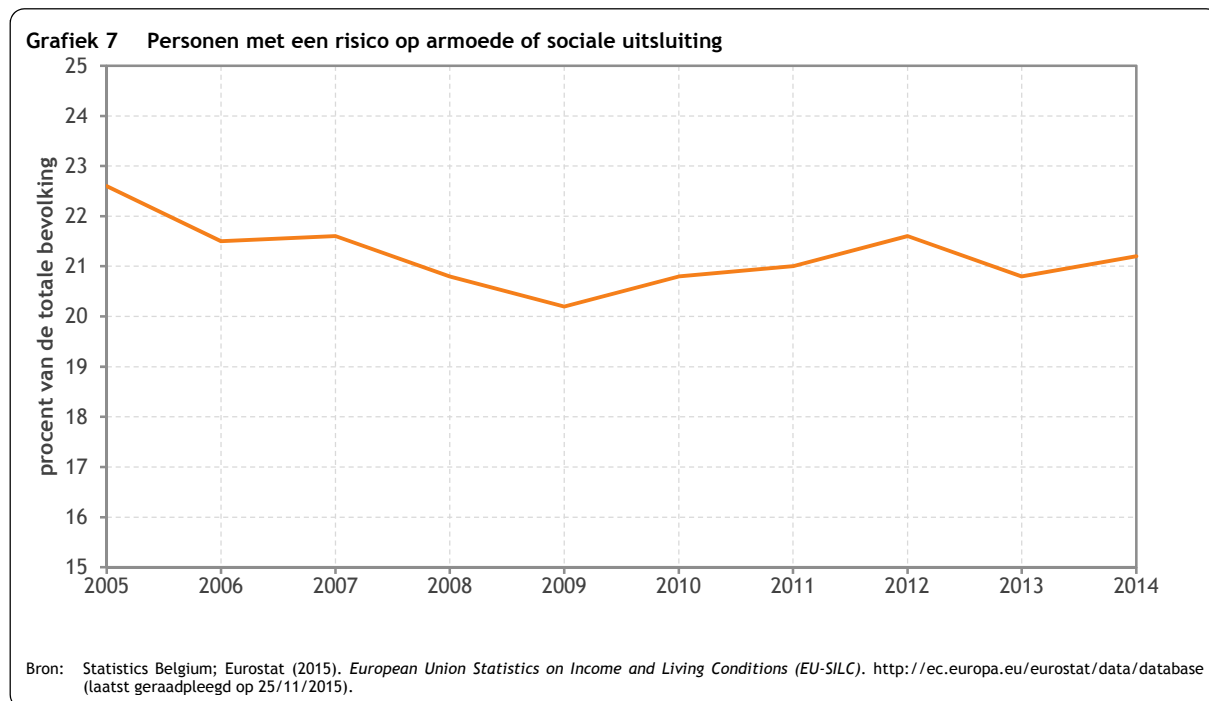
De duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten volgende doelstelling en cijferdoel: "*zorgen voor gelijke kansen en ongelijkheden van uitkomsten verminderen, onder meer door het elimineren van discriminerende wetten, beleid en praktijken en het promoten van adequate wetgeving, beleid en actie op dit gebied*" (doelstelling 10.3, vertaling FPB) en "*tegen 2030, het aandeel mannen, vrouwen en kinderen van alle leeftijden die in armoede leven, in al haar dimensies volgens de nationale definitie, halveren*" (doelstelling 1.2, vertaling FPB).

In navolging van de Europa 2020-strategie die een vermindering in de EU beoogt van het aantal personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting tussen 2008 en 2018 met 20 miljoen, streeft België

¹⁰ Federal Public Service Social Security (2015). *The evolution of the social situation and social protection in Belgium*. <http://socialsecurity.fgov.be/docs/nl/nieuws-publicaties/20150505-rapport.pdf> (laatst geraadpleegd op 27/11/2015).

een daling van deze doelgroep na van 2,19 miljoen personen in 2008 tot 1,81 miljoen personen in 2018. Dit komt overeen met een vermindering van 380.000.

Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het aandeel personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting dalen.

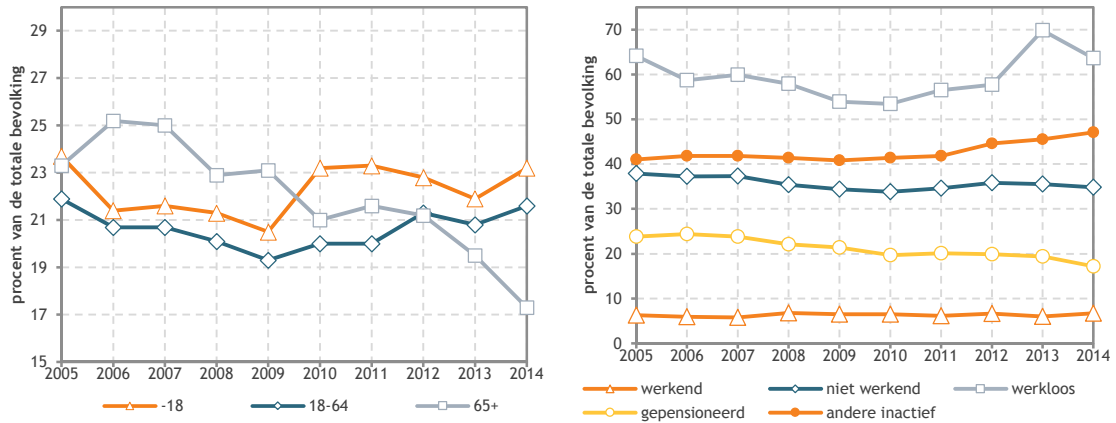

Opsplitsing volgens leeftijd en meest frequente activiteitsstatus

Het aandeel personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting daalde aanzienlijk voor ouderen van 23,3% volgens EU-SILC voor het jaar 2005 tot 17,3% volgens EU-SILC voor het jaar 2014. Voor de andere leeftijdscategorieën daalde deze indicator slechts tot 2009 – het begin van de financieel-economische crisis – om daarna weer te stijgen tot 2014, waar het niveau van 2005 terug wordt bereikt.

Voor elk jaar van de beschouwde periode is het aandeel personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting steeds het hoogst bij, in dalende volgorde, werklozen, andere inactieven, niet-werkenden, gepensioneerden en werkenden. In de beschouwde periode daalt en stijgt respectievelijk het aandeel gepensioneerden en het aandeel andere inactieven met een risico op armoede of sociale uitsluiting. Het aandeel werklozen met een risico op armoede of sociale uitsluiting daalt van 64,1% volgens EU-SILC van 2005 tot 53,4% volgens EU-SILC van 2010, om daarna weer te stijgen tot 63,6% volgens EU-SILC van 2014.

Grafiek 8 Personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting, volgens leeftijd (links) en meest frequente activiteitsstatus, enkel 18 jaar of ouder (rechts)

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Indicator 6. Armoederisico

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de totale bevolking)		
Begin van de periode	2005	14,8
Einde van de periode	2014	15,5
Minimum	2009 & 2010	14,6
Maximum	2014	15,5
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2005-2014	+0,5%
	2009-2014	+1,2%

Definitie: het *aandeel van de bevolking met een armoederisico* is gelijk aan de verhouding ten opzichte van de totale bevolking van het aantal personen waarvan het beschikbaar equivalent inkomen lager is dan 60% van het nationaal mediaan equivalent beschikbaar inkomen. De hier gebruikte gegevens over de personen met een armoederisico zijn gebaseerd op de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC), waarbij inkomensgegevens steeds betrekking hebben op het jaar dat voorafgaat aan het enquêtejaar. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de enquête EU-SILC 2005 (inkomensjaar 2004) bedroeg het armoederisicopercentage in België 14,8%. Daarna schommelde het steeds rond 15%. Volgens EU-SILC 2014 (inkomensjaar 2013) was dit 15,5%. Dit komt volgens deze bron overeen met 1,7 miljoen personen.

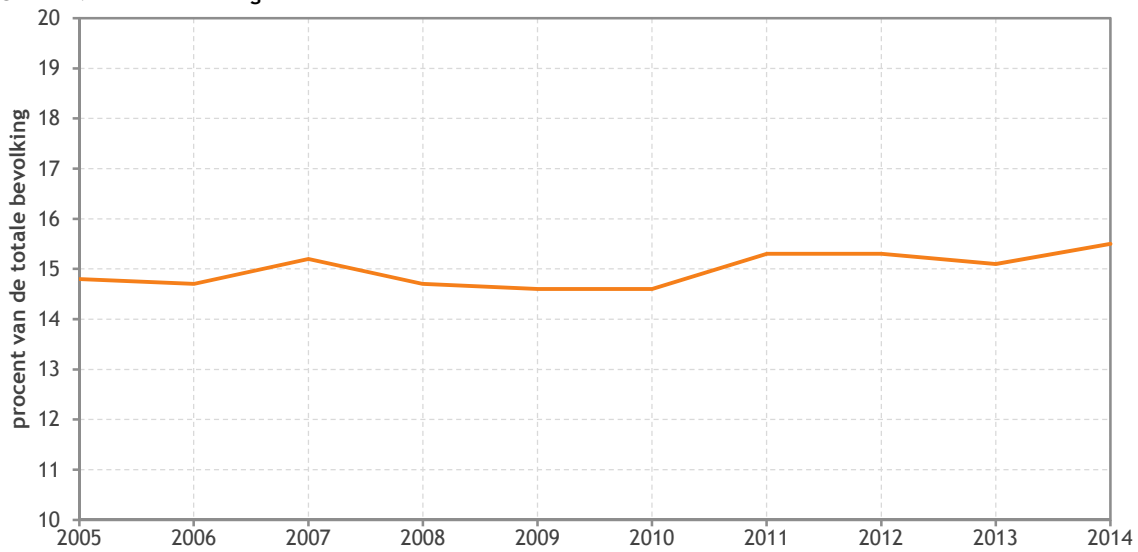
Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: *"Iedereen zal beschikken over een inkomen uit arbeid, uit vermogen of afkomstig van sociale beschermingsstelsels en heeft toegang tot diensten van algemeen belang. Iedereen zal aldus gedurende alle fasen van zijn leven kunnen voorzien in alle behoeften om menswaardig te leven"* (doelstelling 2).

De duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten volgende doelstelling en cijferdoelen: *"zorgen voor gelijke kansen en ongelijkheden van uitkomsten verminderen, onder meer door het elimineren van discriminerende wetten, beleid en praktijken en het promoten van adequate wetgeving, beleid en actie op dit gebied"* (doelstelling 10.3, vertaling FPB); *"tegen 2030, het aandeel mannen, vrouwen en kinderen van alle leeftijden die in armoede leven, in al haar dimensies volgens de nationale definitie, halveren"* (doelstelling 1.2, vertaling FPB) en *"tegen 2030 geleidelijk een inkomensgroei bereiken en behouden van de laagste 40% van de bevolking in een tempo dat hoger is dan het nationale gemiddelde"* (doelstelling 10.1, vertaling FPB).

Personen met een armoederisico maken deel uit van de doelgroep waarvoor de Europa 2020-strategie een verminderingdoelstelling heeft bepaald, de zgn. personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting (zie indicator 5). De EU beoogt een vermindering van deze doelgroep tussen 2008 en 2018 met 20 miljoen. Voor België is het cijferdoel een daling van 2,19 miljoen personen in 2008 tot 1,81 miljoen personen in 2018. Dit komt overeen met een vermindering van 380.000.

Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het aandeel van de bevolking met een armoederisico dalen.

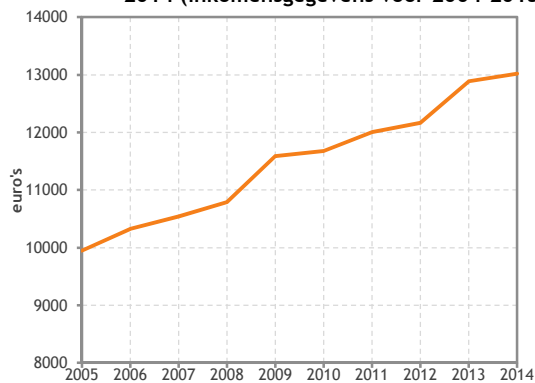
Grafiek 9 Bevolking met een armoederisico

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Het is aanbevelenswaardig het armoederisicopercentage samen te presenteren met het niveau van de armoederisicodrempel, zodat duidelijk is onder welke inkomensdrempel een persoon tot deze groep behoort. De inkomensdrempel is hier gelijk aan 60% van het nationaal mediaan equivalent beschikbaar

Grafiek 10 Armoederisicodrempel voor een alleenstaande volgens de enquête EU-SILC 2005-2014 (inkomensgegevens voor 2004-2013)

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

inkomen. Dit inkomensconcept houdt rekening met de samenstelling van het gezin en de bijkomende schaalvoordelen door het huishoudeninkomen te delen door een equivalentiefactor (de zgn. gewijzigde equivalentieschaal van de OESO) waarbij een volwassene een factor heeft van 1, elke extra persoon vanaf 14 jaar een factor 0,5 en elke extra persoon jonger dan 14 jaar een factor 0,3. Zoals eerder vermeld, meet de enquête EU-SILC het armoederisicopercentage op basis van inkomensgegevens die betrekking hebben op het jaar dat voorafgaat aan het enquêtejaar.

De bijgevoegde grafiek toont op basis van de beschikbare EU-SILC-enquêtes de evolutie van de armoederisicodrempel voor een alleenstaande persoon.

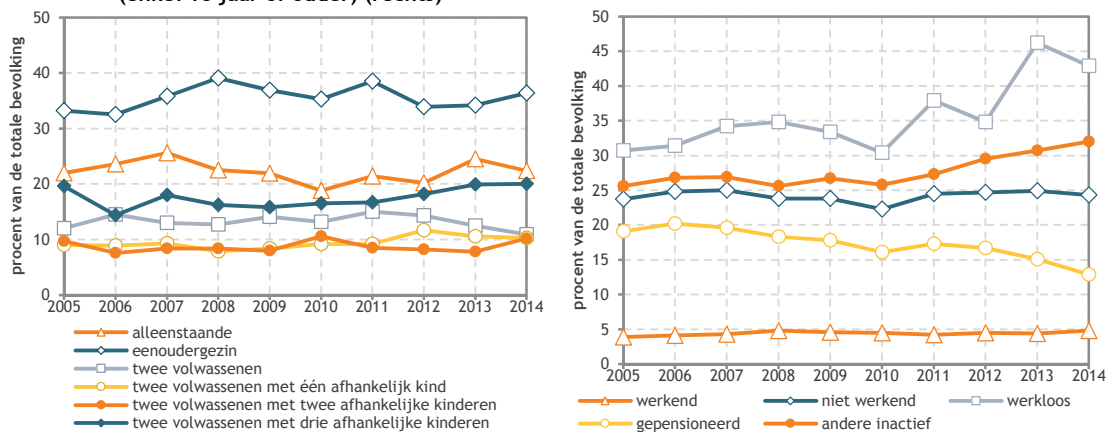
Deze drempel is gestegen van 9.947 euro per jaar op basis van EU-SILC 2005 (inkomensjaar 2004) tot 13.023 euro per jaar op basis van EU-SILC 2014 (inkomensjaar 2013).

Opsplitsing volgens huishoudentype en meest frequente activiteitsstatus

Volgens de beschikbare EU-SILC-enquêtes (met inkomensgegevens van 2004 t.e.m. 2013) hebben éénoudergezinnen steeds het hoogste armoederisico, m.n. rond 33%. Voor alleenstaanden en voor een huishouden met twee volwassenen met drie kinderen schommelt het armoederisicopercentage in de beschouwde periode rond respectievelijk 22% en 18%. Dat van de overige huishoudenscategorieën fluctueert in de beschouwde periode rond 11%.

In de beschouwde periode is het aandeel personen met een armoederisico volgens de EU-SILC-enquête het hoogst bij werklozen; de andere groepen gerangschikt van hoger naar lager armoederisico zijn andere inactieven, niet-werkenden, gepensioneerden en werkenden. Het aandeel werklozen en andere inactieven met een armoederisico stijgt volgens deze bron in deze periode. Dat van gepensioneerden daalt.

Grafiek 11 Bevolking met een armoederisico, volgens huishoudentype (links) en meest frequente activiteitsstatus (enkel 18 jaar of ouder) (rechts)

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Indicator 7. Zeer lage werkintensiteit

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de totale bevolking onder 60 jaar)		
Begin van de periode	2005	13,4
Einde van de periode	2014	15,5
Minimum	2008	9,3
Maximum	2014	15,5
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2005-2014	+1,6%
	2009-2014	+9,2%

Definitie: de *werkintensiteit van het huishouden* wordt bepaald als de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden in een jaar door de gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar met uitzondering van studenten tussen 18 en 24 jaar) en het totaal aantal maanden dat die personen konden werken tijdens datzelfde jaar. Indien die verhouding hoogstens 20% is, dan behoren alle personen van het huishouden tot een huishouden met een *zeer lage werkintensiteit*. Huishoudens die uitsluitend bestaan uit kinderen, studenten jonger dan 25 jaar en/of personen van 60 jaar of ouder worden volledig uitgesloten van de berekening van

de indicator. De hier gebruikte gegevens over de werkintensiteit zijn gebaseerd op de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC), waarbij gegevens over tewerkstelling steeds betrekking hebben op het jaar dat voorafgaat aan het enquêtejaar. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de enquête EU-SILC tussen 2005 en 2008 (met tewerkstellingsgegevens voor de periode 2004-2007) daalde het aandeel personen jonger dan 60 jaar dat leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit van 13,4% tot 9,3%. Hierna steeg dit tot 15,5% volgens EU-SILC 2014 (tewerkstellingsgegevens voor 2013).

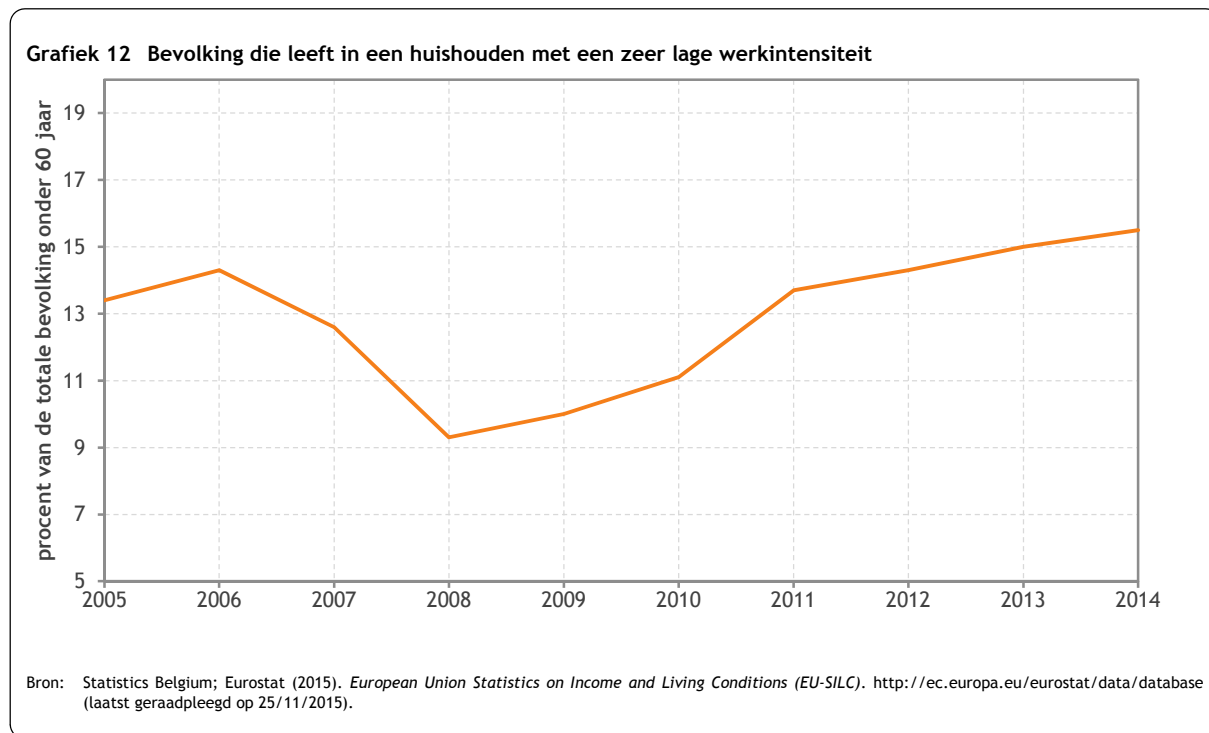
Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "*Iedereen zal beschikken over een inkomen uit arbeid, uit vermogen of afkomstig van sociale beschermingsstelsels en heeft toegang tot diensten van algemeen belang. Iedereen zal aldus gedurende alle fasen van zijn leven kunnen voorzien in alle behoeften om menswaardig te leven*" (doelstelling 2), "*De arbeidsmarkt zal voor iedereen toegankelijk zijn en de actieve bevolking waardig werk aanbieden*" (doelstelling 8), "*Het werkgelegenheidsniveau zal zo hoog en stabiel mogelijk zijn en respecteert de principes van waardig werk. Iedereen op arbeidsleeftijd zal de mogelijkheid hebben betaald werk te vinden*" (doelstelling 9) en "*Het werkloosheidsniveau zal beperkt zijn tot de frictiewerkloosheid*" (doelstelling 10).

De duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten volgende doelstelling en cijferdoel: "*zorgen voor gelijke kansen en ongelijkheden van uitkomsten verminderen, onder meer door het elimineren van discriminerende wetten, beleid en praktijken en het promoten van adequate wetgeving, beleid en actie op dit gebied*" (doelstelling 10.3, vertaling FPB) en "*tegen 2030, het aandeel mannen, vrouwen en kinderen van alle leeftijden die in armoede leven, in al haar dimensies volgens de nationale definitie, halveren*" (doelstelling 1.2, vertaling FPB).

Personen die leven in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit maken deel uit van de doelgroep waarvoor de Europa 2020-strategie een verminderingdoelstelling heeft bepaald, de zgn. personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting (zie indicator 5). De EU beoogt een vermindering van deze doelgroep tussen 2008 en 2018 met 20 miljoen. Voor België is het cijferdoel een daling van 2,19

miljoen personen in 2008 tot 1,81 miljoen personen in 2018. Dit komt overeen met een vermindering van 380.000.

Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het aandeel van de bevolking dat leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit dalen.

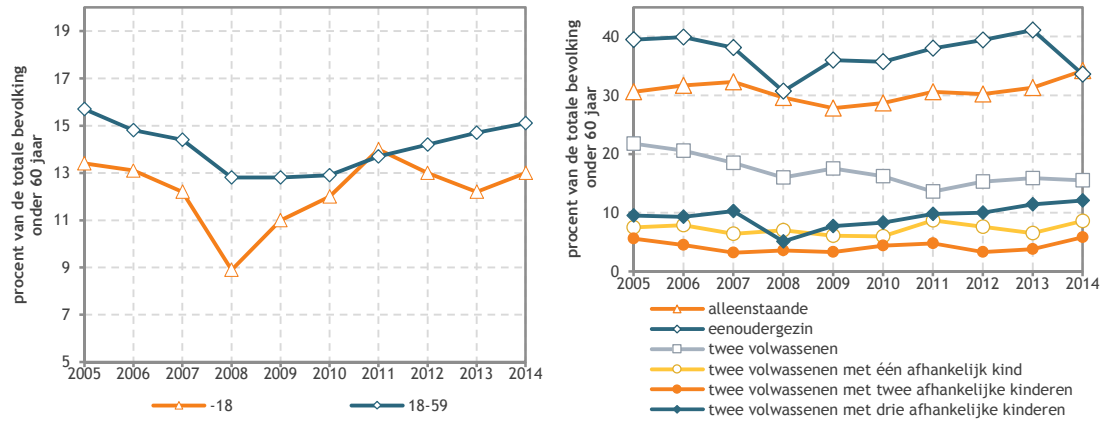

Opsplitsing volgens leeftijd en huishoudentype

Op basis van de enquêtes EU-SILC 2005-2014 (met tewerkstellingsgegevens van 2004 t.e.m. 2013) is het aandeel kinderen (jonger dan 18 jaar) dat leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit, m.u.v. de gegevens van EU-SILC 2011, steeds lager dan dat van 18-59-jarigen. Beide indicatoren volgen ook een vergelijkbaar patroon: een dalende trend volgens EU-SILC 2005-2008 en een stijging volgens EU-SILC 2009-2014. Het aandeel -18-jarigen en 18-59-jarigen dat leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit verschilt nauwelijks tussen EU-SILC 2005 en 2014.

In de beschouwde periode is het aandeel personen dat leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit het hoogst bij éénoudergezinnen (rond 37%) en alleenstaanden (rond 31%). Bij éénoudergezinnen daalt dit aandeel eerst tot 29,6% volgens EU-SILC 2008 (met tewerkstellingsgegevens van 2007) om daarna weer te stijgen tot 41,1% volgens EU-SILC 2013 (met tewerkstellingsgegevens van 2012). Volgens EU-SILC 2014 (met tewerkstellingsgegevens van 2013) daalt dit aandeel tot 33,6%. Voor de overige beschouwde huishoudentypes is het aandeel personen met een zeer lage werkintensiteit merkbaar lager, waarbij een dalende tendens kan worden vastgesteld voor huishoudens met twee volwassenen.

Grafiek 13 Bevolking die leeft in een huishouden met een zeer lage werkintensiteit volgens leeftijd (links) en huishoudentype (rechts)

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Indicator 8. Ernstige materiële deprivatie

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de totale bevolking)		
Begin van de periode	2005	6,5
Einde van de periode	2014	5,9
Minimum	2013	5,1
Maximum	2005	6,5
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2005-2014	-1,1%
	2009-2014	+2,6%

Definitie: een persoon bevindt zich in een situatie van *ernstige materiële deprivatie* indien hij geconfronteerd wordt met minstens vier van de volgende negen problemen: onverwachte kosten niet kunnen opvangen, niet om de andere dag een maaltijd met proteïnen kunnen eten, zijn huis niet adequaat kunnen verwarmen, zich niet één keer per jaar één week vakantie weg van thuis kunnen veroorloven, geen auto hebben (indien gewenst), geen televisie hebben (indien gewenst), geen telefoon hebben (indien gewenst), geen wasmachine hebben (indien gewenst) en ten slotte achterstallen hebben voor het aflossen van hypotheeklening,

huur of facturen voor de diensten van openbaar nut. De hier gebruikte gegevens over materiële deprivatie zijn gebaseerd op de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC). Personen die deelnemen aan deze enquête kunnen melden of zij op het ogenblik van enquêtering al dan niet geconfronteerd worden met deze problemen. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de enquêtes EU-SILC is er geen duidelijke trend vast stellen in het aandeel personen dat leeft in een huishouden met ernstige materiële deprivatie¹¹. Er zijn kleine fluctuaties, nl. een daling van 6,5% in 2005 tot 5,2% in 2009 waarna dit aandeel steeg tot 5,9% in 2014, met uitzondering van een tussentijdse daling tot 5,1% het jaar voordien.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*Iedereen zal beschikken over een inkomen uit arbeid, uit vermogen of afkomstig van sociale beschermingsstelsels en heeft toegang tot diensten van algemeen belang. Iedereen zal aldus gedurende alle fasen van zijn leven kunnen voorzien in alle behoeften om menswaardig te leven*" (doelstelling 2).

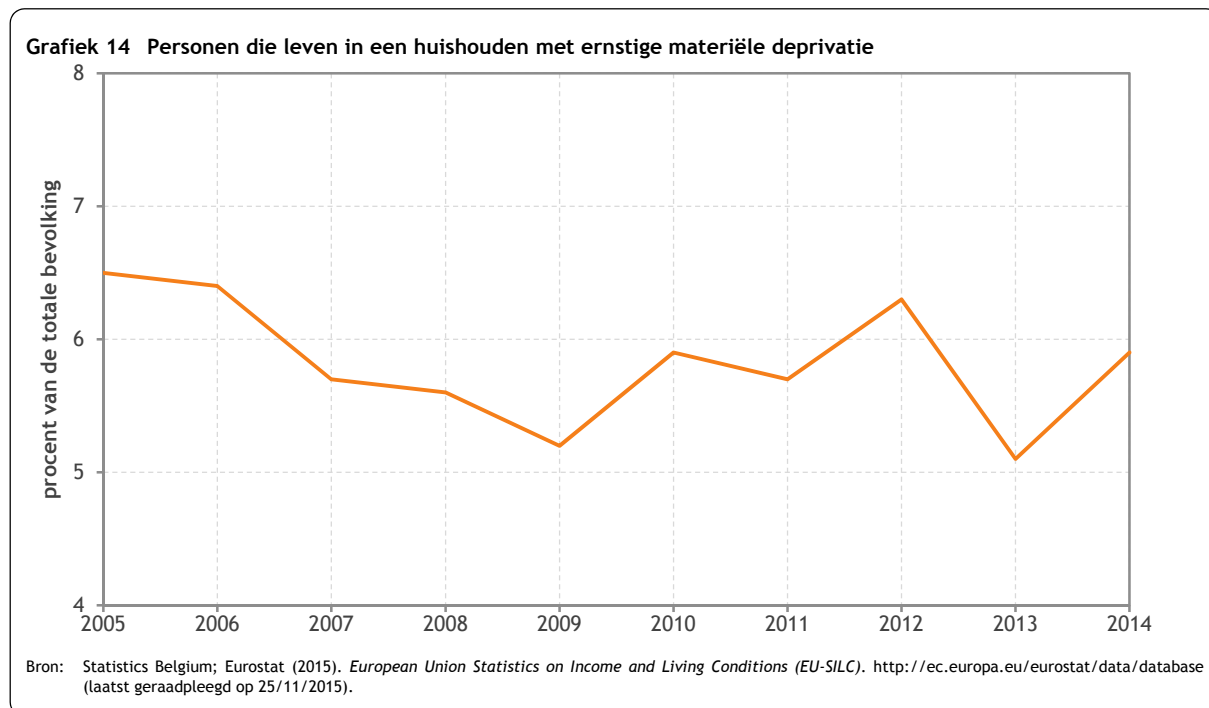
De duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten volgende doelstelling en cijferdoel: "*zorgen voor gelijke kansen en ongelijkheden van uitkomsten verminderen, onder meer door het elimineren van discriminerende wetten, beleid en praktijken en het promoten van adequate wetgeving, beleid en actie op dit gebied*" (doelstelling 10.3, vertaling FPB) en "*tegen 2030, het aandeel mannen, vrouwen en kinderen van alle leeftijden die in armoede leven, in al haar dimensies volgens de nationale definitie, halveren*" (doelstelling 1.2, vertaling FPB).

Personen die leven in een huishouden dat ernstig materieel gedepriveerd is, maken deel uit van de doelgroep waarvoor de Europa 2020-strategie een verminderingdoelstelling heeft bepaald, de zgn. personen met een risico op armoede of sociale uitsluiting (zie indicator 5). De EU beoogt een vermindering van deze doelgroep tussen 2008 en 2018 met 20 miljoen. Voor België is het cijferdoel een daling van 2,19

¹¹ Federal Public Service Social Security (2015). *The evolution of the social situation and social protection in Belgium*. <http://socialsecurity.fgov.be/docs/nl/nieuws-publicaties/20150505-rapport.pdf> (laatst geraadpleegd op 27/11/2015).

miljoen personen in 2008 tot 1,81 miljoen personen in 2018. Dit komt overeen met een vermindering van 380.000.

Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het aandeel personen dat leeft in een huishouden met ernstige materiële deprivatie dalen.

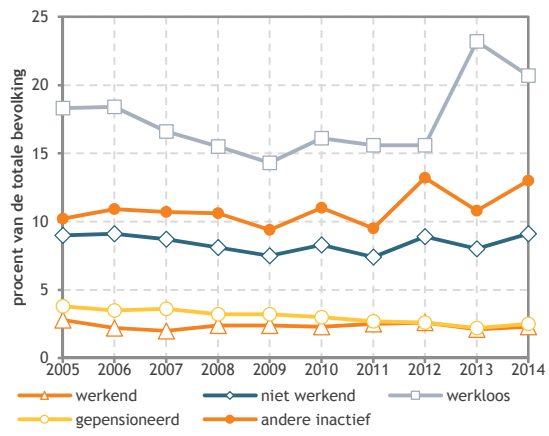
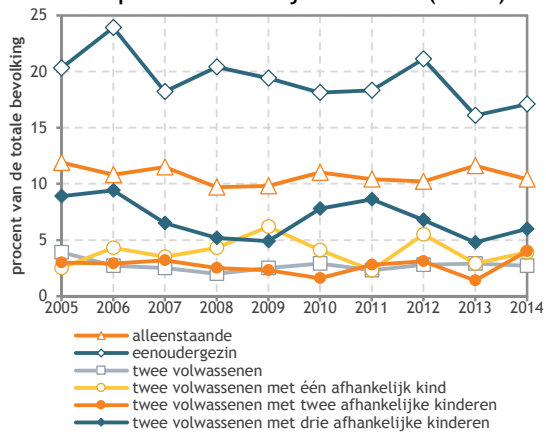

Opsplitsing volgens huishoudentype en meest frequente activiteitsstatus

Van alle personen die behoren tot een éénoudergezin zijn er op basis van de enquête EU-SILC tussen 2005 en 2014 gemiddeld 19,0% ernstig materieel gedepriveerd. Voor alleenstaanden is dit aandeel 11,0%. De materiële deprivatie bij grotere huishoudens is aanzienlijk lager dan bij alleenstaanden, met uitzondering van huishoudens met twee volwassenen en drie afhankelijke kinderen in de jaren 2006 en 2011.

In de beschouwde periode is het aandeel ernstig materieel gedepriveerde personen hoger bij werklozen (gemiddeld 17,4%), andere inactieven (gemiddeld 10,9%) en niet-werkenden (gemiddeld 8,4%). Bij werkenden en gepensioneerden is het aandeel materieel gedepriveerde personen zeer klein (ongeveer 2,5%).

Grafiek 15 Ernstige materiële deprivatie, volgens huishoudentype (links) en meest frequente activiteitsstatus van personen van 18 jaar of ouder (rechts)

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Indicator 9. Leefloners

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (duizend personen)		
Begin van de periode	2003	74,1
Einde van de periode	2014	102,6
Minimum	2003	74,1
Maximum	2014	102,6
Gemiddelde jaar- lijke groeivoet	2003-2014	+3,0%
	2009-2014	+2,0%

derjarigen die ontvoegd zijn door het huwelijk, die minstens één kind ten laste hebben of die zwanger zijn, kunnen er onder dezelfde voorwaarden ook een beroep op doen. Deze indicator wordt uitgedrukt in duizend personen en de gegevens komen van de Programmatorische federale overheidsdienst Maatschappelijke Integratie (2015).

Definitie: het *leefloon* is sinds 1 oktober 2002 een onderdeel van het recht op maatschappelijke integratie (voordien het recht op het bestaansminimum). Het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW) van elke gemeente onderzoekt de bestaansmiddelen van de aanvrager en bepaalt in overleg met hem de meest gepaste hulp. De leeftijdsvoorwaarde is 18 jaar. Die hulp kan bestaan uit tewerkstelling, een gedeeltelijk of volledig leefloon, een geïndividualiseerd project voor maatschappelijke integratie of een combinatie van deze instrumenten. Min-

Evolutie: tussen 2003 en 2008 steeg het gemiddelde maandelijkse aantal begunstigden van het leefloon gestaag van 74.098 tot 83.055. In de twee daaropvolgende jaren steeg dit aantal beduidend sneller tot 95.627 in 2010, wat allicht verklaard kan worden door de verslechtering van het socio-economisch klimaat door de economisch-financiële crisis. Het gemiddelde maandelijkse aantal begunstigden van het leefloon stabiliseerde zich tot 2012 rond dit niveau om daarna terug te stijgen tot 102.654 in 2014. Een combinatie van structurele (o.m. arbeidsmarktpositie van risicogroepen) en conjuncturele factoren (de financieel-economische crisis van 2008) ligt mee aan de basis van de globaal stijgende trend¹².

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "Iedereen zal beschikken over een inkomen uit arbeid, uit vermogen of afkomstig van sociale beschermingsstelsels en heeft toegang tot diensten van algemeen belang. Iedereen zal aldus gedurende alle fasen van zijn leven kunnen voorzien in alle behoeften om menswaardig te leven" (doelstelling 2) en "Onder meer via de herverdeling van de geproduceerde welvaart zal elke burger beschikken over middelen om de capaciteiten te ontwikkelen om een project te ondernemen dat zorgt voor sociale integratie" (doelstelling 3). Om bij te dragen aan deze doelstellingen en omdat socialebijstandsregelingen zoals het leefloon een residueel karakter hebben, moet het aantal begunstigden van het leefloon dalen.

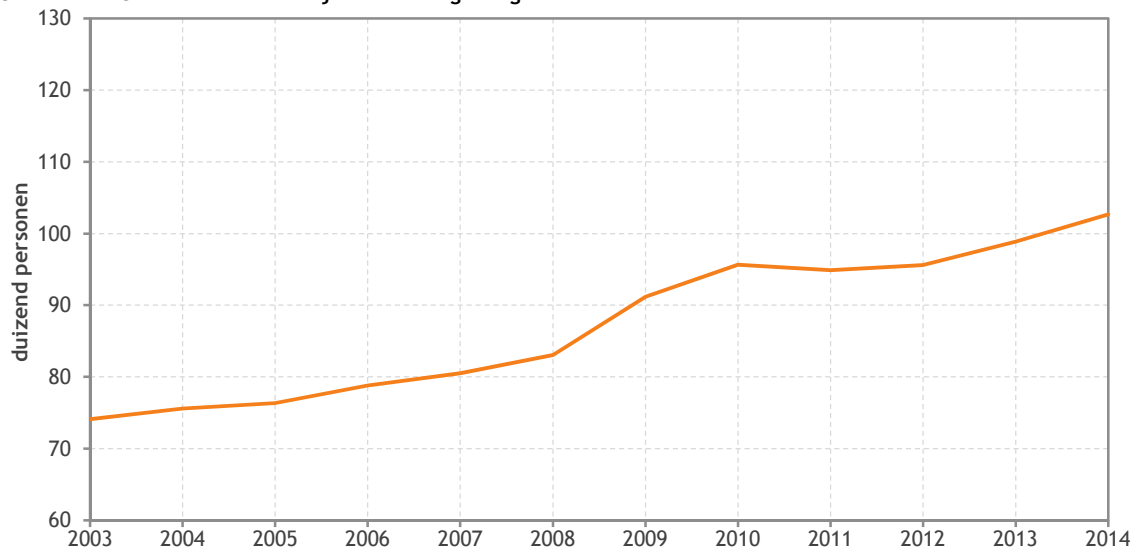
Het federaal regeerakkoord van oktober 2014 heeft het volgende bepaald m.b.t. socialebijstandsuitkeringen, zoals het leefloon: "De regering verhoogt geleidelijk de minimum sociale zekerheidsuitkeringen en de sociale bijstandsuitkeringen tot het niveau van de Europese armoededrempel. Hierbij wordt prioriteit gegeven aan de uitkeringen voor personen met het hoogste armoederisico. De sociale voordelen die met sommige sociale uitkeringen gepaard gaan, zullen worden meegeteld in de vergelijking met de Europese armoedenorm"¹³. In dit rap-

¹² POD MI (2015). *Leefloon*. Statistisch rapport / Nummer 12 – September 2015. Programmatorische federale overheidsdienst Maatschappelijke Integratie.

¹³ Federale Regering (2014). *Federaal regeerakkoord*, 9 oktober 2014. <http://www.dekamer.be/FLWB/PDF/54/0020/54K0020001.pdf> (laatst geraadpleegd op 30/11/2015).

port wordt aangenomen dat deze doelstelling een invloed zal hebben op de evolutie van het armoederisico (zie indicator 6), waarvan eerder is vermeld dat het moet dalen om in de richting van de doelstellingen te gaan.

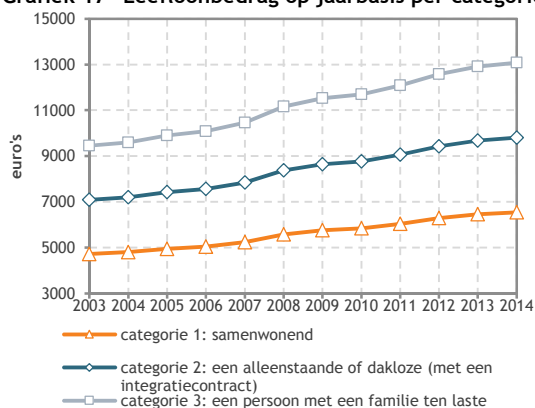
Grafiek 16 Gemiddeld maandelijks aantal begunstigden van het leefloon

Bron: POD MI (2015). *Leefloon*. Statistisch rapport - nummer 12 - september 2015. Programmatorische federale overheidsdienst Maatschappelijke Integratie.

Er bestaan 3 categorieën van gerechtigden op het leefloon met elk een specifiek bedrag, dat afhankelijk van het bestaansmiddelenonderzoek door het OCMW al dan niet volledig wordt toegekend. Die categorieën zijn een samenwonende persoon (categorie 1), een alleenstaande of dakloze met wie een integratiecontract werd gesloten (categorie 2) en een persoon met een familie ten laste, m.n. de echtgenoot of levenspartner, het ongehuwd minderjarig kind of meerdere kinderen onder wie minstens één ongehuwd minderjarig kind (categorie 3).

Grafiek 17 Leefloonbedrag op jaarbasis per categorie

Bron: Berekening FPB op basis van POD MI (2015). *Leefloon*. Statistisch rapport - nummer 12 - september 2015. Programmatorische federale overheidsdienst Maatschappelijke Integratie.

De grafiek hiernaast vermeldt in lopende prijzen de evolutie van de leefloonbedragen op jaarbasis per categorie. Tussen 2003 en 2014 steeg dit bedrag voor categorie 1 van 4.724 euro tot 6.539 euro. Voor categorie 3 zijn deze bedragen exact het dubbele. Het leefloonbedrag op jaarbasis voor categorie 2 steeg van 7.086 euro in 2003 tot 9.808 euro in 2014.

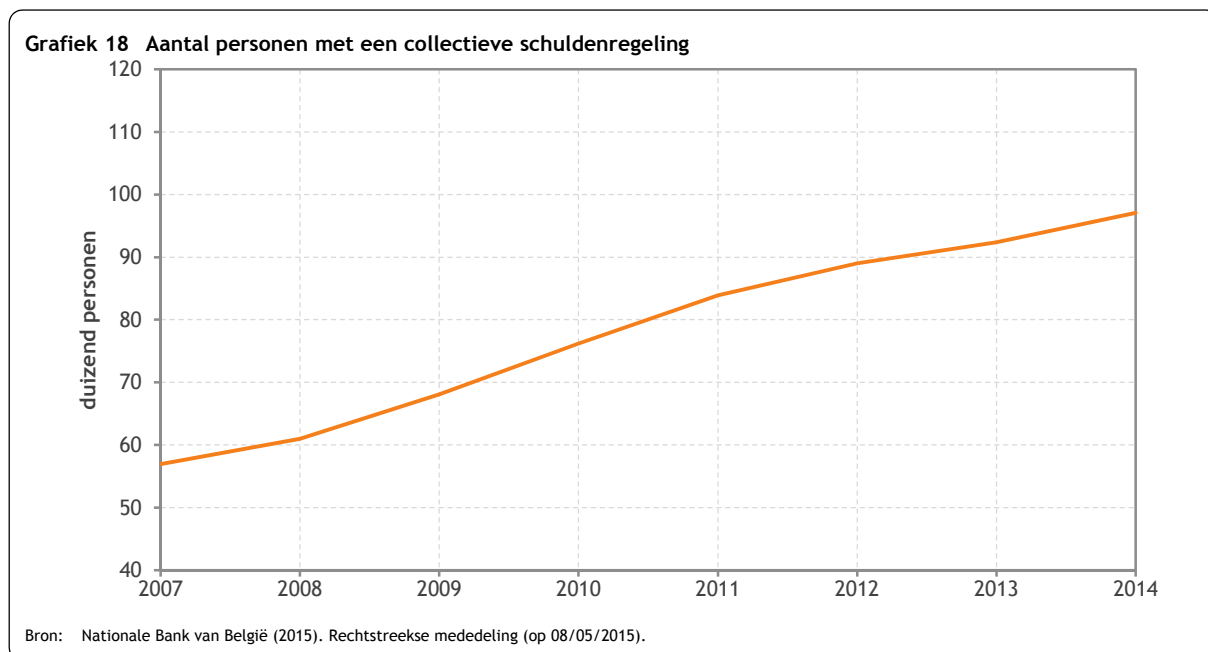
Indicator 10. Overmatige schuldenlast van de gezinnen

Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (duizend personen)		
Begin van de periode	2007	57,0
Einde van de periode	2014	97,1
Minimum	2007	57,0
Maximum	2014	97,1
Gemiddelde jaarlijkse groei	2007-2014	+7,9%

Definitie: personen die geconfronteerd worden met *overmatige schuldenlast* of ernstige financiële moeilijkheden kunnen een beroep doen op de gerechtelijke procedure van collectieve schuldenregeling. Een schuldbemiddelaar zal in het kader van deze procedure een aanzuiveringsplan van alle uitstaande schulden opstellen en het maandbedrag bepalen dat de betrokkene nodig heeft voor zijn lopende uitgaven. Dat bedrag moet voldoende zijn om een menswaardig bestaan te leiden en kan niet lager liggen dan het leefloonbedrag op maandbasis. De Centrale voor kredieten aan particulieren (CKP) centraliseert in België bepaalde gegevens over het aantal lopende collectieve schuldenregelingen. Deze indicator wordt uitgedrukt in duizend personen en de gegevens komen van de Nationale Bank van België (2015).

Evolutie: het aantal personen met een collectieve schuldenregeling steeg van 56.952 in 2007 onafgebroken tot 97.065 in 2014. Er moet worden benadrukt dat de problematiek van overmatige schuldenlast complex is. Er kunnen immers achterstallen zijn op meerdere kredieten. Bovendien kunnen ook personen met niet-kredietgerelateerde schulden (zoals fiscale schulden of betalingsmoeilijkheden met facturen i.v.m. gezondheidszorg, energie, telefoon of huur) een beroep doen op een collectieve schuldenregeling¹⁴.

Doelstelling: er is geen doelstelling over het aantal personen met een collectieve schuldenregeling. In dit rapport wordt als impliciete doelstelling beschouwd dat het aantal personen met een collectieve schuldenregeling moet dalen.

¹⁴ NBB (2014). *Centrale voor kredieten aan particulieren*. Statistieken 2014. Brussel: Nationale Bank van België.

Indicator 11. Inkomensongelijkheid

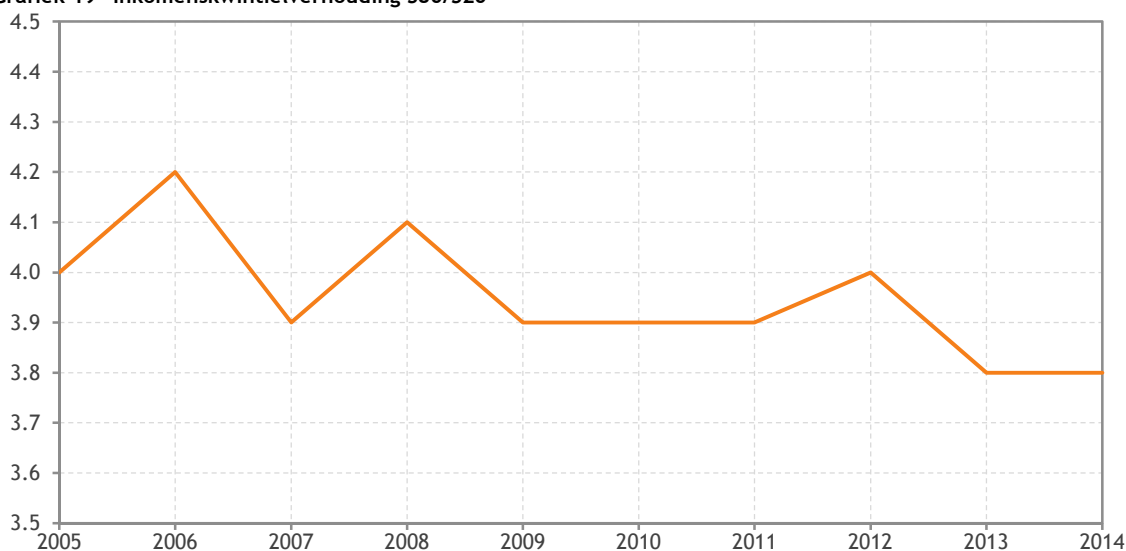
Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers		
Begin van de periode	2005	4,0
Einde van de periode	2014	3,8
Minimum	2013 & 2014	3,8
Maximum	2006	4,2
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2005-2014	-0,6%
	2009-2014	-0,5%

Definitie: de *inkomenskwieltverhouding* van de bevolking is een maatstaf van inkomensongelijkheid. Het is de verhouding van het totale beschikbaar equivalent inkomen (dat rekening houdt met de omvang en de samenstelling van het gezin volgens de zgn. OESO-gewijzigde equivalentieschaal) van de 20% personen met het hoogste inkomen ten opzichte van het totale beschikbaar equivalent inkomen van de 20% personen met het laagste inkomen. De hier gebruikte inkomensgegevens zijn gebaseerd op de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC). De inkomensgegevens hebben steeds betrekking op

het jaar dat voorafgaat aan het enquêtejaar. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de enquêtes EU-SILC 2005-2014 (inkomensgegevens 2004-2013) fluctueert de inkomenskwieltverhouding rond 4, wat betekent dat de inkomensongelijkheid in België in die periode stabiel is gebleven¹⁵. De inkomensongelijkheid binnen en tussen de landen van de EU is echter toegenomen¹⁶. De recentste waarde van de inkomenskwieltverhouding voor België is 3,8 (EU-SILC 2014, inkomensgegevens 2013), wat een lage score is in vergelijking met de andere landen van de EU.

Grafiek 19 Inkomenskwieltverhouding S80/S20

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

¹⁵ Federal Public Service Social Security (2015). *The evolution of the social situation and social protection in Belgium*. <http://socialsecurity.fgov.be/docs/nl/nieuws-publicaties/20150505-rapport.pdf> (laatst geraadpleegd op 27/11/2015).

¹⁶ EU (2015). *Social Europe Aiming for inclusive growth, Annual report of the Social Protection Committee on the social situation in the European Union 2014*. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=13608&langId=en> (laatst geraadpleegd op 20/11/2015).

Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten volgende doelstellingen en cijferdoel: *"zorgen voor gelijke kansen en ongelijkheden van uitkomsten verminderen, onder meer door het elimineren van discriminerende wetten, beleid en praktijken en het promoten van adequate wetgeving, beleid en actie op dit gebied"* (doelstelling 10.3, vertaling FPB), *"beleid aannemen, met name op het vlak van fiscaliteit, lonen en sociale bescherming, en geleidelijk een grotere gelijkheid bereiken"* (doelstelling 10.4, vertaling FPB) en *"tegen 2030 een geleidelijke en duurzame groei van het inkomen hebben, met voor de 40% laagste inkomens van de bevolking een snellere groeivoet dan het nationale gemiddelde"* (cijferdoel 10.1, vertaling FPB). Om bij te dragen aan deze doelstellingen en dat cijferdoel moet de inkomenskwintielverhouding dalen.

Indicator 12. Loonkloof tussen mannen en vrouwen

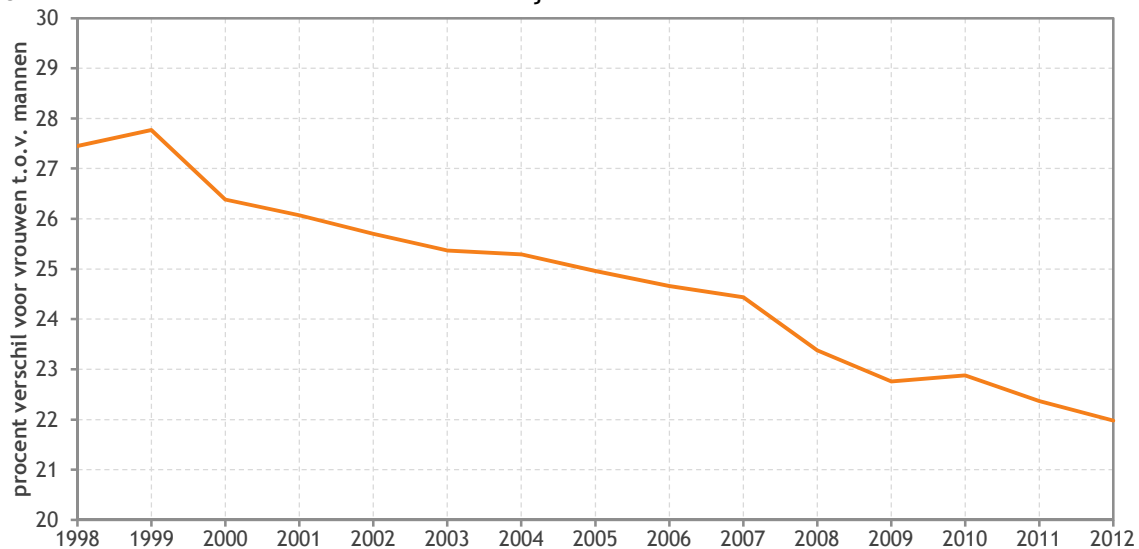
Thema	Levensstandaard en armoede	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent verschil voor vrouwen t.o.v. mannen)		
Begin van de periode	1998	27,4
Einde van de periode	2012	22,0
Minimum	2012	22,0
Maximum	1999	27,8
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	1998-2012	-1,6%
	2007-2012	-2,1%

Definitie: de *loonkloof* is het verschil tussen de gemiddelde jaarlijkse brutolonen van vrouwen en van mannen, uitgedrukt in procent van het gemiddelde loon van mannen. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens samengebracht door Statistics Belgium en gepubliceerd in het Rapport van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen en de FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (2015).

Evolutie: de gemiddelde jaarlijkse brutolonen van vrouwen lagen in 2012 gemiddeld 22,0% lager dan die van mannen. Dat verschil is met 5,4 procentpunt afgenomen sinds 1998. Toen bedroeg het 27,4%. Dat verschil is zowel het gevolg van minder hoge lonen voor dezelfde functies, als van een groter aandeel vrouwen in beroepen of functies met een lager loon (het 'glazen plafond') en van een groter aandeel vrouwen dat deeltijds werkt.

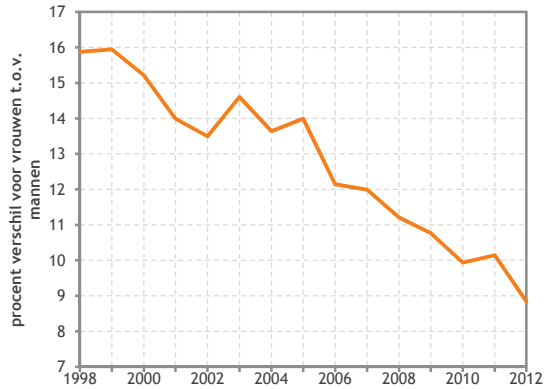
Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*Vrouwen en mannen zullen hun rechten gelijk uitoefenen. Zij zullen kunnen bijdragen tot alle aspecten van de ontwikkeling van de samenleving en de verbetering van de levensomstandigheden zonder onderscheid, uitsluiting of beperking op grond van hun geslacht*" (doelstelling 1). Om bij te dragen tot deze doelstelling moet het jaarlijks verschil in brutolonen tussen mannen en vrouwen dalen.

Grafiek 20 Loonkloof tussen mannen en vrouwen in jaarlonen

Bron: Berekening FPB op basis van Statistics Belgium (2015). *Rechtstreekse mededeling* (20/11/2015).

Grafiek 21 Loonkloof tussen mannen en vrouwen in uurlonen

Bron: Berekening FPB op basis van Statistics Belgium (2015). *Rechtstreekse mededeling* (20/11/2015).

De indicator die het verschil in jaarlonen meet, moet vergeleken worden met de indicator die het verschil in bruto-uurlonen tussen mannen en vrouwen meet. Ook hier liggen die van vrouwen gemiddeld lager dan die van mannen. Dat verschil is minder groot voor het uurloon dan voor het jaarloon, wat verklaard kan worden door het groter aandeel vrouwen dat deeltijds werkt en voor wie een equivalent uurloon geen equivalent inkomen oplevert op jaarbasis. "Het is belangrijk om beide cijfers weer te geven, omdat de ongelijke verdeling in arbeidsduur niet genderneutraal is. Het feit dat vrouwen vaker deeltijds werken dan mannen maakt juist een

groot deel uit van de ongelijkheid op de arbeidsmarkt. Het hangt samen met de ongelijke verdeling van zorgtaken, maar ook met stereotiepe verwachtingen op de arbeidsmarkt zelf en met de segregatie: heel wat beroepen waarin veel vrouwen tewerkgesteld zijn, zijn georganiseerd in de richting van deeltijds werk, zoals bijvoorbeeld de distributie, of de schoonmaak"¹⁷.

Het verschil in bruto-uurlonen tussen mannen en vrouwen daalde tussen 1998 en 2012 met 7,1 procentpunt van 15,9 tot 8,8. Dat is dus sneller dan voor het jaarlijks brutoloon.

¹⁷ IGVM (2014). *De loonkloof tussen vrouwen en mannen in België - Rapport 2015*. Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen <http://igvm-iefh.belgium.be> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

4.3. Werk en vrije tijd

Indicator 13. Werkgelegenheidsgraad

Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking op arbeidsleeftijd)		
Begin van de periode	1992	61,3
Einde van de periode	2014	67,3
Minimum	1994	60,7
Maximum	2008	68,0
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1992-2014	+0,4%
	2009-2014	+0,1%

Definitie: de *werkgelegenheidsgraad* is het aandeel van de werkende beroepsbevolking in de bevolking op arbeidsleeftijd. De werkende beroepsbevolking is gelijk aan het aantal personen in de leeftijdscategorie 20 tot 64 jaar die ten minste één uur hebben gewerkt gedurende de referentieperiode, ofwel als loontrekkende met een arbeidscontract in de particuliere sector of de openbare sector, ofwel als niet-loontrekkende (zelfstandige of helper) in een productie-eenheid. Hierbij kan opgemerkt worden dat de werkende beroepsbevolking ook gelijk is aan de som van de binnenlandse werkgelegenheid en het saldo grensarbeid (d.i.

het saldo van het aantal Belgische inwoners dat in het buitenland werkt en het aantal niet-Belgische inwoners dat in België werkt). De bevolking op arbeidsleeftijd bestaat uit de personen van 20 tot 64 jaar. De hier gebruikte werkgelegenheidsgegevens zijn gebaseerd op de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

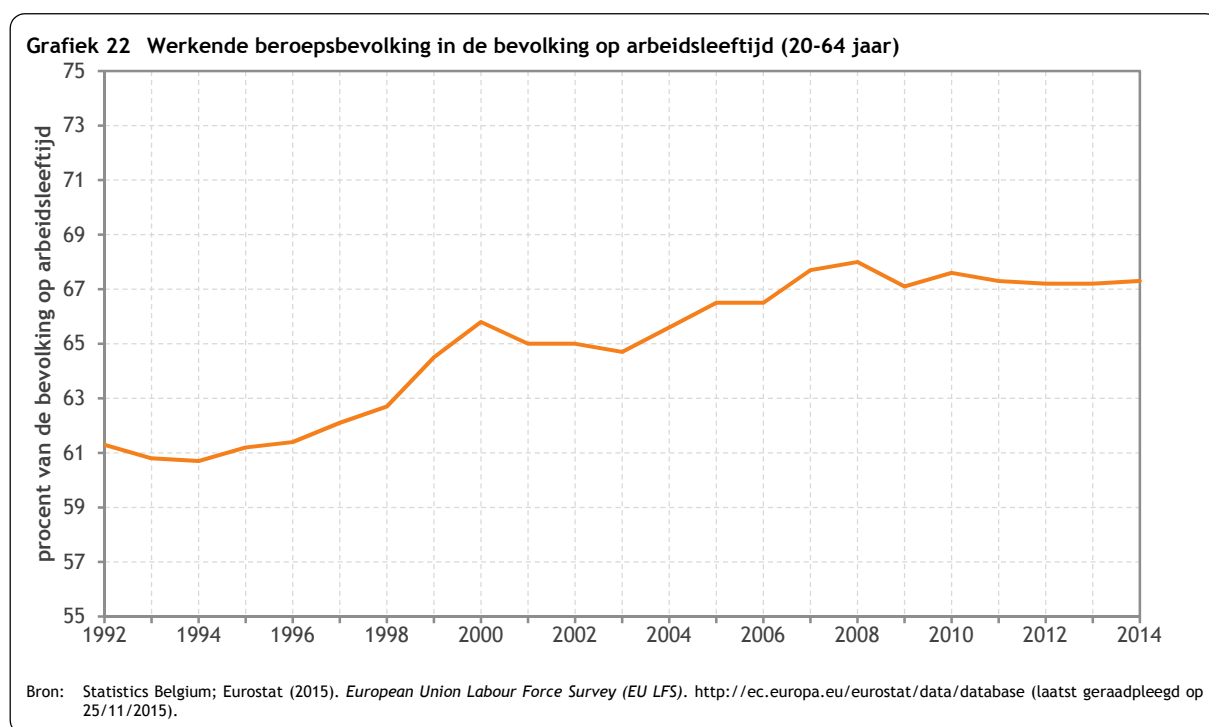
Evolutie: volgens deze enquête steeg de werkgelegenheidsgraad van de 20-64-jarigen tussen 1992 en 2000 van 61,3% tot 65,8%. Hierna volgde een lichte daling tot 64,7% in 2003, waarna deze indicator terug toenam tot 68,0% in 2008. Sindsdien daalde de werkgelegenheidsgraad tot 67,3% in 2014 ten gevolge van de financieel-economische crisis. De stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en ouderen is de belangrijkste oorzaak van de stijgende werkgelegenheidsgraad tussen 1992 en 2014.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "*De arbeidsmarkt zal voor iedereen toegankelijk zijn en de actieve bevolking waardig werk aanbieden*" (doelstelling 8), "*Het werkgelegenheidsniveau zal zo hoog en stabiel mogelijk zijn en respecteert de principes van waardig werk. Iedereen op arbeidsleeftijd zal de mogelijkheid hebben betaald werk te vinden*" (doelstelling 9) en "*De arbeidsomstandigheden zullen gedurende de hele loopbaan aangepast worden om ervoor te zorgen dat de levenskwaliteit verbetert en dat men langer kan werken*" (doelstelling 11).

In navolging van de Europa 2020-strategie die een stijging in de EU beoogt van de werkgelegenheidsgraad tot 75% in 2020, streeft België een stijging van de werkgelegenheidsgraad na tot 73,2% in 2020. Het federaal regeerakkoord van oktober 2014¹⁸ bevestigt deze doelstelling. België heeft daarenboven in de Nationale hervormingsprogramma's (die kaderen in de opvolging van de Europa 2020-strategie) bijkomende werkgelegenheidsdoelstellingen aangenomen voor het jaar 2020 voor vrouwen (69,1%) en voor personen tussen 55 en 64 jaar (50%). Voorts moet volgens deze hervormingsprogramma's in 2020 het verschil tussen de werkgelegenheidsgraad van niet-EU-burgers en Belgen minder dan 16,5 procentpunt bedragen.

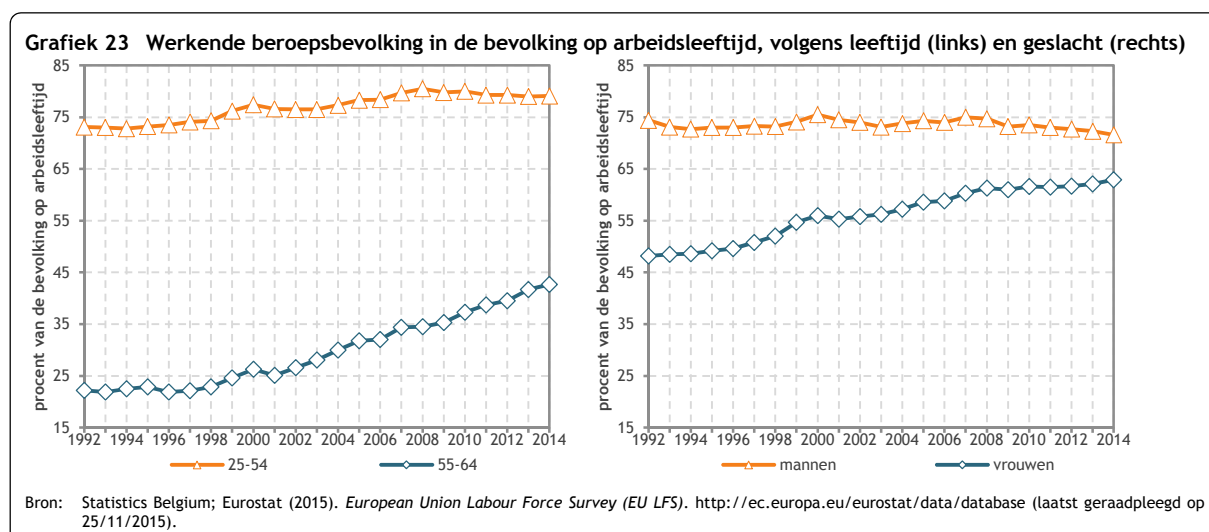
¹⁸ Federale Regering (2014). *Federaal regeerakkoord, 9 oktober 2014*, p. 118, <http://www.dekamer.be/FLWB/PDF/54/0020/54K0020001.pdf> (laatst geraadpleegd op 02/12/2015).

Om in de richting van de doelstellingen te gaan, moet de werkgelegenheidsgraad stijgen.

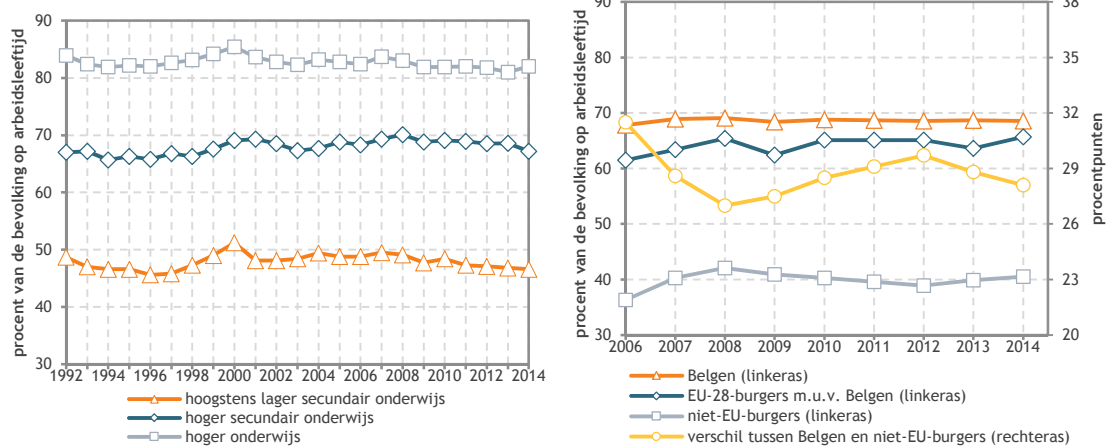
Opsplitsing volgens geslacht, leeftijd, nationaliteit en opleidingsniveau

De stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en ouderen is de belangrijkste oorzaak van de gestegen globale werkgelegenheidsgraad. Zo steeg de werkgelegenheidsgraad van vrouwen van 48,2% in 1992 tot 62,9% in 2014. In die periode steeg de werkgelegenheidsgraad van ouderen van 22,2% tot 42,7%. Tussen 2006 en 2014 steeg de werkgelegenheidsgraad van niet-EU-burgers van 36,3% tot 40,5%. De werkgelegenheidsgraad van Belgen schommelde in die periode rond 68,8%, terwijl die van EU-burgers zonder de Belgen fluctueerde rond 64,1%. Het verschil in de werkgelegenheidsgraad tussen Belgen en niet-EU-burgers dat uit voorgaande cijfers kan worden afgeleid, daalde van 31,5 procentpunt in 2006 tot 27,0 procentpunt in 2008. Hierna steeg dit tot 29,7 procentpunt in 2012 om daarna weer te dalen tot 28,1 procentpunt in 2014.

De werkgelegenheidsgraad verschilt duidelijk naar opleidingsniveau. In de periode 1992-2014 schommelde die van personen met een diploma van hoogstens het lager secundair onderwijs rond 47,9%, terwijl die van personen met een diploma van het hoger secundair onderwijs gemiddeld 67,9% bedroeg. De werkgelegenheidsgraad van personen met een diploma van het hoger onderwijs is steeds het hoogst en bedraagt gemiddeld 82,7% tussen 1992 en 2014.

Grafiek 24 Werkende beroepsbevolking in de bevolking op arbeidsleeftijd, volgens opleidingsniveau (links) en nationaliteit (rechts)

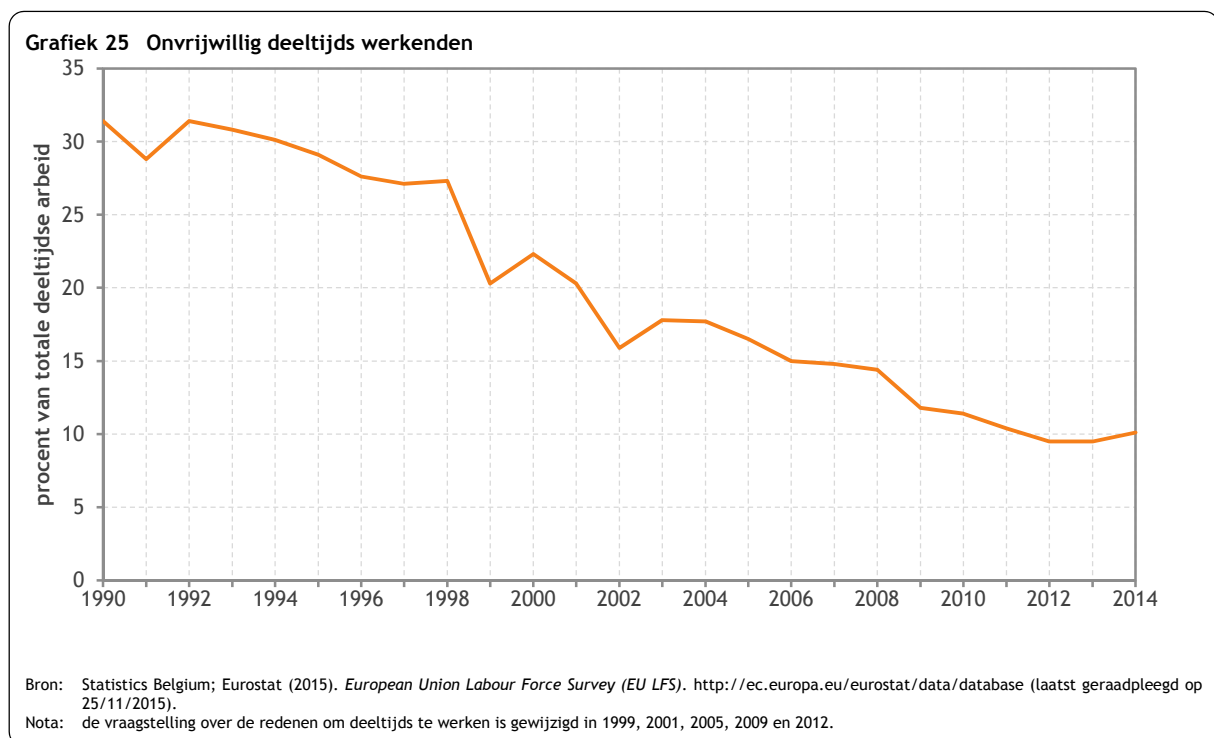
Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Labour Force Survey (EU LFS)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Indicator 14. Onvrijwillig deeltijds werkenden

Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van totale deeltijdse arbeid)		
Begin van de periode	1990	31,4
Einde van de periode	2014	10,1
Minimum	2012 & 2013	9,5
Maximum	1990 & 1992	31,4
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2014	-4,6%
	2009-2014	-3,1%

Definitie: het aandeel van de *onvrijwillige deeltijdse arbeid* in de totale deeltijdse arbeid komt overeen met de verhouding van het aantal personen tussen 15 en 64 jaar dat deeltijds werkt maar liefst voltijds zou willen werken ten opzichte van het totale aantal deeltijds werkenden in dezelfde leeftijdscategorie. De hier gebruikte gegevens zijn gebaseerd op de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). In de Belgische EAK kunnen respondenten aangeven of zij vol- dan wel deeltijds werken en of zij deeltijds werken omdat ze geen voltijdse job vinden. Volledigheidshalve moet worden toegevoegd dat de vraagstelling over de redenen om deeltijds te werken in 1999, 2001, 2005, 2009 en 2012 is gewijzigd. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

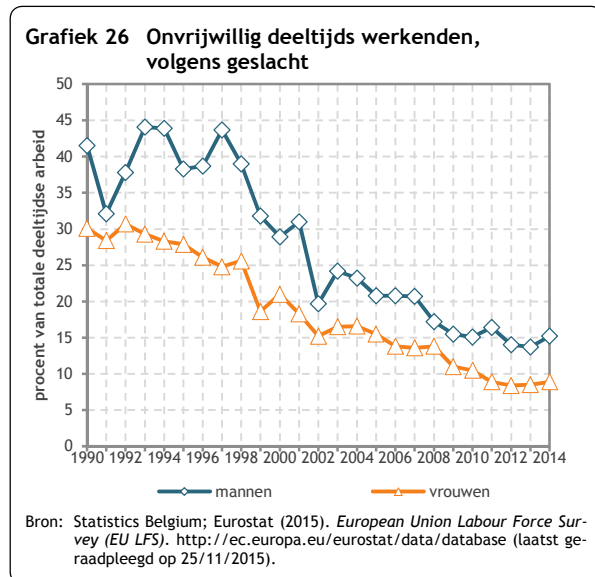
Evolutie: volgens deze enquête daalde de onvrijwillige deeltijdse arbeid tussen 1990 en 2014 van 31,4% tot 10,1%.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "De arbeidsmarkt zal voor iedereen toegankelijk zijn en de actieve bevolking waardig werk aanbieden" (doelstelling 8), "Het werkgelegenheidsniveau zal zo hoog en stabiel mogelijk zijn en respecteert de principes van waardig werk. Iedereen op arbeidsleeftijd zal de mogelijkheid hebben betaald werk te vinden" (doelstelling 9) en "De arbeidsomstandigheden zullen gedurende de hele loopbaan aangepast worden om ervoor te zorgen dat de levenskwaliteit verbetert en dat men langer kan werken" (doelstelling 11).

Om in de richting van de doelstellingen te gaan, moet het aandeel van de onvrijwillige deeltijdse arbeid dalen.

Opsplitsing volgens geslacht

De onvrijwillige deeltijdse arbeid is in de periode 1990-2014 steeds hoger voor mannen dan voor vrouwen. Voor beiden daalt deze indicator in deze periode: voor mannen van 41,5% in 1990 naar 15,2% in 2014, voor vrouwen is dit resp. 30,1% en 8,9%.

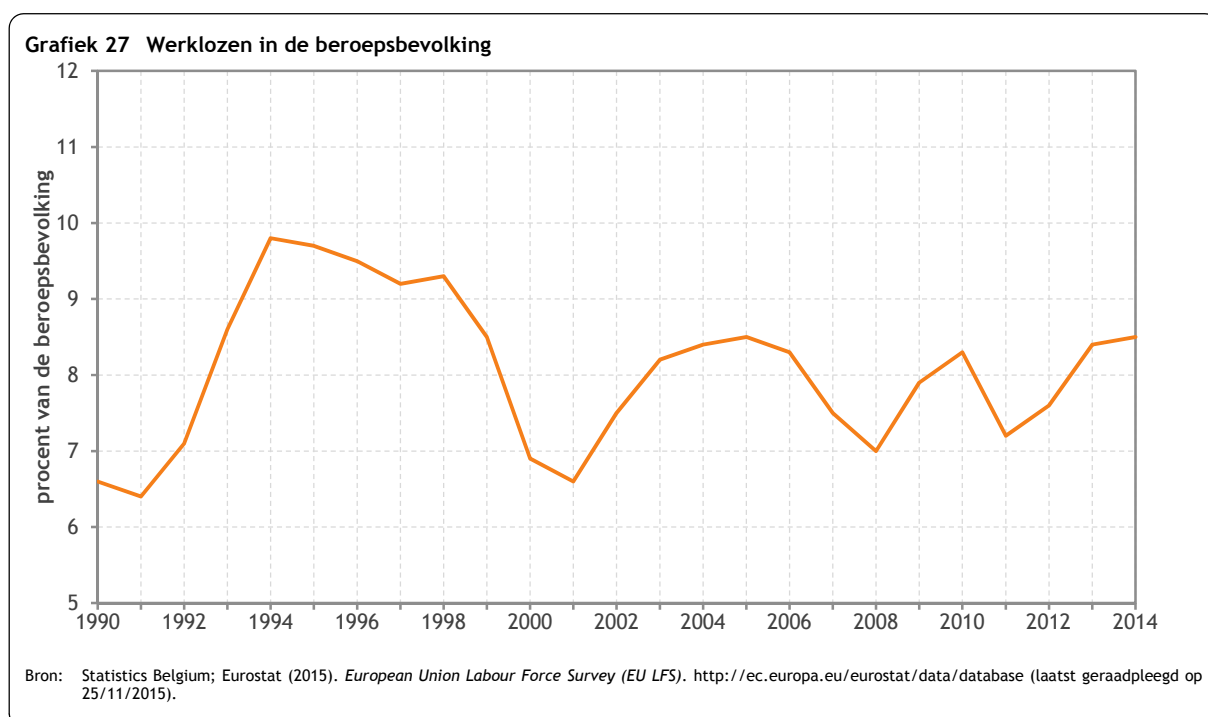
Indicator 15. Werkloosheidsgraad

Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de beroepsbevolking)		
Begin van de periode	1990	6,6
Einde van de periode	2014	8,5
Minimum	1991	6,4
Maximum	1994	9,8
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2014	+1,1%
	2009-2014	+1,5%

Definitie: de *werkloosheidsgraad* is de verhouding tussen het aantal werklozen en de beroepsbevolking, uitgedrukt in procent. De hier gebruikte werkloosheidsgegevens zijn gebaseerd op de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Die enquêtegegevens steunen op directe interviews om te bepalen of iemand werkloos is. Dat is het geval als de persoon niet werkt, als hij de afgelopen vier weken actief een job heeft gezocht en als hij binnen de twee weken beschikbaar is om eventueel te beginnen werken. De beroepsbevolking omvat iedereen in de leeftijdscategorie van 15 tot 74 jaar die zich op

de arbeidsmarkt aanbiedt, namelijk iedereen met een betaalde baan en iedereen die er geen heeft maar ernaar op zoek is. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens deze enquête volgde de werkloosheidsgraad tussen 1990 en 2014 een cyclisch patroon, met vier perioden van stijgende werkloosheid: 1990-1994, 2001-2005, 2008-2010 en ten slotte vanaf 2011. De werkloosheidsgraad was het hoogst in 1994 (9,7%) en het laagst in 1991 (6,4%). De recentste stijgende werkloosheidstrend gaat van 7,2% in 2011 tot 8,5% in 2014.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "De arbeidsmarkt zal voor iedereen toegankelijk zijn en de actieve bevolking waardig werk aanbieden" (doelstelling 8), "Het werkgelegenheidsniveau zal zo hoog en stabiel mogelijk zijn en respecteert de principes van waardig werk. Iedereen op arbeidsleeftijd zal de mogelijkheid hebben betaald werk te vinden" (doelstelling 9), "Het werkloosheidsniveau zal beperkt zijn tot de frictiewerkloosheid" (doelstelling 10) en "De

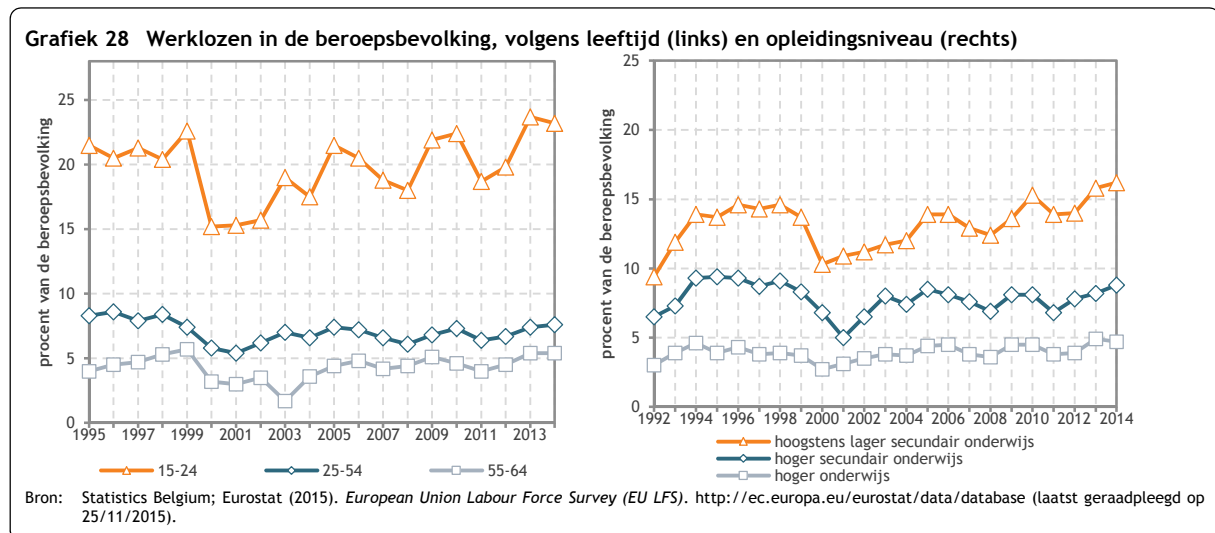
arbeidsomstandigheden zullen gedurende de hele loopbaan aangepast worden om ervoor te zorgen dat de levenskwaliteit verbetert en dat men langer kan werken" (doelstelling 11).

Om in de richting van de doelstellingen te gaan, moet de werkloosheidsgraad dalen.

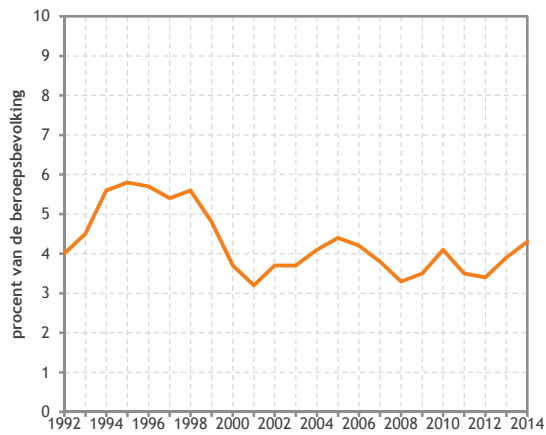
Opsplitsing volgens leeftijd, opleidingsniveau en werkloosheidsduur

In de periode 1995-2014 is de werkloosheidsgraad van jongeren steeds het hoogst nl. gemiddeld 19,9%. Die van 25-54-jarigen en van 55-64 jarigen bedraagt in die periode gemiddeld 7,1% en 4,3%. Bovendien blijkt dat de werkloosheidsgraad van jongeren sterker fluctueert dan die van de andere leeftijdscategorieën.

De werkloosheidsgraad is eveneens hoger naarmate het onderwijsniveau lager is. In de periode 1992-2014 schommelde de werkloosheidsgraad van personen met een diploma van hoger onderwijs gemiddeld rond 3,9%. Die van personen met een diploma van het hoger secundair onderwijs en van personen met een diploma van hoogstens het lager secundair onderwijs was in deze periode gemiddeld resp. 7,8% en 13,2%.

Grafiek 29 Werklozen in de beroepsbevolking, langdurige werkloosheidsgraad

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Labour Force Survey (EU LFS)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

De langdurige werkloosheidsgraad – dit zijn de werklozen die minstens een jaar werkloos zijn – steeg van 4% in 1992 tot 5,8% in 1995, om daarna te dalen tot 3,2% in 2001. Hierna volgde een cyclisch patroon, binnen ongeveer dezelfde bandbreedte, met drie stijgende periodes: 2001-2005, 2008-2010 en 2012-2014. Tijdens deze laatste periode steeg de langdurige werkloosheidsgraad van 3,4% tot 4,3%.

Indicator 16. Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen

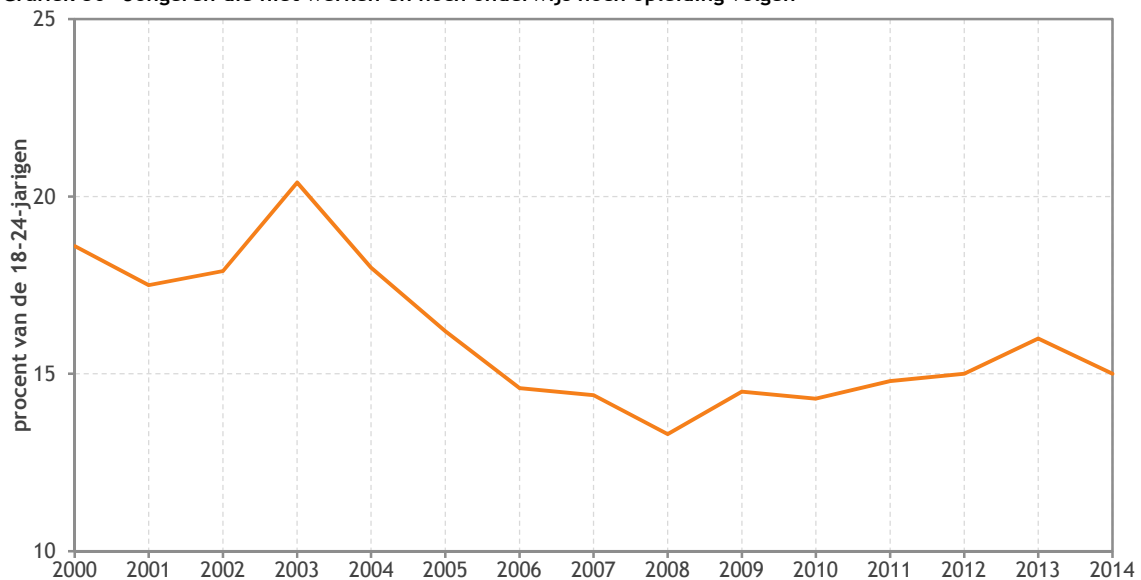
Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (procent van de 18-24-jarigen)		
Begin van de periode	2000	18,6
Einde van de periode	2014	15,0
Minimum	2008	13,3
Maximum	2003	20,4
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2000-2014	-1,5%
	2009-2014	+0,7%

Definitie: het aandeel geïnterviewde jongeren (van 18 tot 24 jaar) dat niet werkt en noch onderwijs noch opleiding volgt. De gegevens zijn gebaseerd op de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens deze enquête is deze indicator gedaald van 18,6% in 2000 tot 13,3% in 2008 om vanaf dan weer te stijgen tot 16,0%. In het laatste jaar van de waarnemingen is er wel weer een daling tot het huidige niveau van 15,0%. Over die hele periode daalde dit aandeel jaarlijks met gemiddeld 1,5%. Sinds de economische crisis is de trend over de periode van 2009 tot 2014 echter stijgend.

Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten de volgende doelstelling: "het aandeel van de jongeren dat noch werk heeft en noch onderwijs noch opleiding volgt, substantieel verlagen tegen 2020" (doel 8.6, vertaling FPB). Het Nationaal Hervormingsprogramma voor 2015 bevat ook de doelstelling: "de afstemming van onderwijs en werkgelegenheid versterken en jongerenwerkloosheid bestrijden". Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet deze indicator dalen.

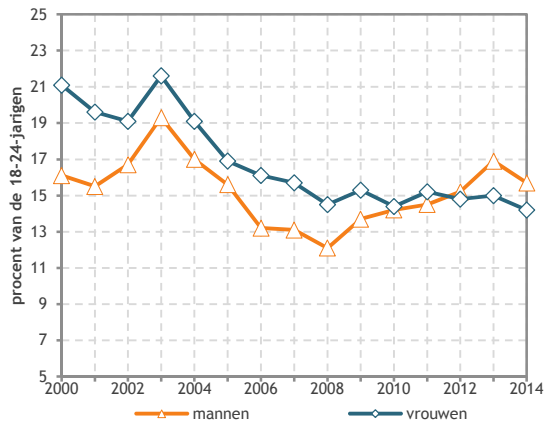
Grafiek 30 Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Labour Force Survey (EU LFS)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 31 Jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen, volgens geslacht

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *European Union Labour Force Survey (EU LFS)*. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (laatst geraadpleegd op 25/11/2015).

Volgens de EAK evolueerde het verschil tussen mannen en vrouwen bij de geïnterviewden in deze situatie sterk: van vijf procentpunt meer vrouwen in 2000 naar 1,5 procentpunt meer mannen in 2014. Van 2000 tot 2011 lag het aandeel vrouwen bij de jongeren uit de EAK dat niet werkt en dat noch onderwijs noch opleiding volgt, hoger dan de mannen bij die jongeren. Sinds 2012 is er daarentegen een hoger aandeel mannen dan vrouwen.

De trend bij de vrouwelijke geïnterviewden is sterk dalend (met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van -2,8%), terwijl het aandeel bij de mannelijke geïnterviewden nauwelijks daalt (met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van slechts -0,2%).

Indicator 17. Stress op het werk

Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de werknemers)		
Begin van de periode	2000	30,1
Einde van de periode	2010	27,3
Minimum	2005	21,7
Maximum	2000	30,1
Gemiddelde jaarlijksse groeivoet	2000-2010	-1,0%

Definitie: aandeel van de werknemers uit de steekproef dat de vraag 'voelt u stress op het werk?' beantwoordt met 'altijd' of 'het grootste deel van de tijd', bij enquêtes van de Europese Stichting tot verbetering van de levens- en arbeidsomstandigheden¹⁹. De gegevens komen van deze Stichting (Eurofound, 2000-2010).

Evolutie: volgens deze enquêtes wordt er een daling waargenomen van het aantal werknemers dat verklaart te lijden aan stress op het werk in de steekproef tussen 2000 en 2010. De verschillen tussen de jaren van de enquête kunnen deels te wijten zijn aan wijzigingen in de formulering van de vraag in 2005. De vragen van 2000 en 2010 zijn vergelijkbaar.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "De arbeidsmarkt zal voor iedereen toegankelijk zijn en de actieve bevolking waardig werk aanbieden" (doelstelling 8) en "De arbeidsomstandigheden zullen gedurende de hele loopbaan aangepast worden om ervoor te zorgen dat de levenskwaliteit verbetert en dat men langer kan werken" (doelstelling 11). Om bij te dragen aan deze doelstellingen, moet het aandeel werknemers dat verklaart te lijden aan stress op het werk dalen.

Grafiek 32 Werknemers die verklaren te lijden aan stress op het werk

Bron: Eurofound (2000, 2005 en 2010). *Enquête naar de arbeidsomstandigheden*. Europese Stichting tot verbetering van de levens- en arbeidsomstandigheden. <http://www.eurofound.europa.eu/nl/surveys/ewcs> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

¹⁹ Personen van meer dan 15 jaar die een job hebben op het moment van de enquête: in België 1.500 werknemers in 2000, 1.000 in 2005 en 4.000 in 2010.

Opsplitsing volgens leeftijd en geslacht

In 2010 steeg het aandeel werknemers dat verklaart te lijden aan stress op het werk met de leeftijd tussen de leeftijdsgroep 15-24 jaar en die van 40-54 jaar, en daalde vervolgens in de leeftijdsgroep vanaf 55 jaar. Dat kan te maken hebben met het *'healthy worker effect'*, aangezien werknemers die onder gunstige arbeidsvoorwaarden werken en die in goede gezondheid zijn meer kans hebben op een volledige loopbaan. Het aandeel mannen en vrouwen dat verklaart te lijden aan stress op het werk was gelijk in de steekproeven die werden ondervraagd in 2010.

Indicator 18. Vrije tijd

Thema	Werk en vrije tijd	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (minuten per week)		
Begin van de periode	1999	1612
Einde van de periode	2013	1692
Minimum	1999	1612
Maximum	2005	1716
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1999-2013	+0,3%

Definitie: tijd die gemiddeld aan vrije tijd²⁰ besteed wordt in de loop van een week, berekend voor alle deelnemers aan het Belgisch tijdsbudgetonderzoek (Belgen van 12 jaar en ouder²¹), uitgedrukt in minuten. De gegevens komen van Statistics Belgium (2015).

Evolutie: volgens die enquête steeg de vrije tijd van de personen uit de steekproef tussen 1999 en 2005 met 1u44 per week (van 26u52 tot 28u36), maar daalde vervolgens met 24 minuten tussen 2005 en 2013. Aangezien de tijdspannes die besteed worden aan de verschillende activiteiten onderling met elkaar verweven zijn tijdens een dag van 24 uur, zou het moeilijk zijn die veranderingen uit te leggen zonder over te gaan tot een analyse van de relatieve evoluties van alle activiteiten.

Doelstelling: er is geen doelstelling met betrekking tot de tijd die besteed wordt aan vrije tijd.

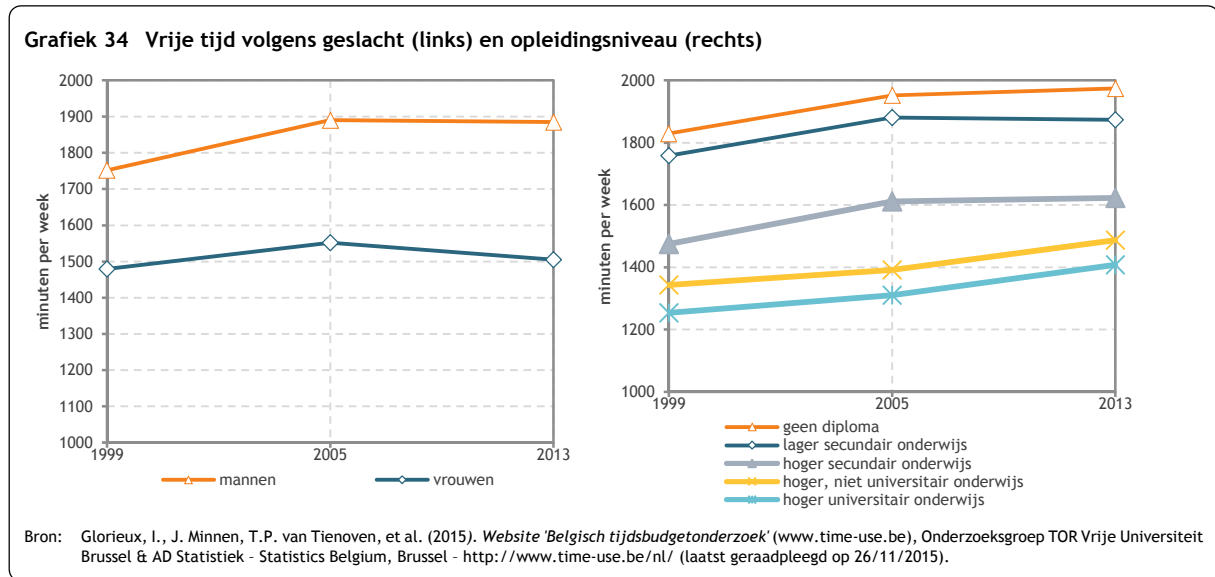
²⁰ In die enquête omvat vrije tijd activiteiten zoals wandelen, lezen, muziek luisteren, televisie kijken, met de hond wandelen, een hobby of sport in amateurverband uitoefenen, een voorstelling bijwonen...

²¹ "In 1999 hielden 8.382 respondenten van 12 jaar of ouder uit 4.275 gezinnen gedurende twee dagen hun tijdsbesteding bij. In 2005 waren het 6.400 respondenten van 12 jaar of ouder uit 3.474 gezinnen. In 2013, ten slotte, gaat het om 5.559 respondenten van 10 jaar of ouder uit 2.744 gezinnen" Glorieux et al., 2015.

Opsplitsing volgens geslacht en opleidingsniveau

Het verschil tussen mannen en vrouwen met betrekking tot vrije tijd wordt groter binnen de steekproef: mannen hadden in 1999 4u33 meer vrije tijd per week tegenover 6u20 in 2013.

Hoe hoger het behaalde diploma, hoe minder vrije tijd de mensen hebben die tot de steekproef behoren (dat zou bestudeerd moeten worden in samenhang met de werkgelegenheidsgraad). Het verschil in vrije tijd verschilt echter weinig: het verschil tussen de personen met een diploma hoger universitair onderwijs en de personen zonder een diploma daalt amper van 9u35 per week in 1999 tot 9u26 in 2013.

4.4. Gezondheid

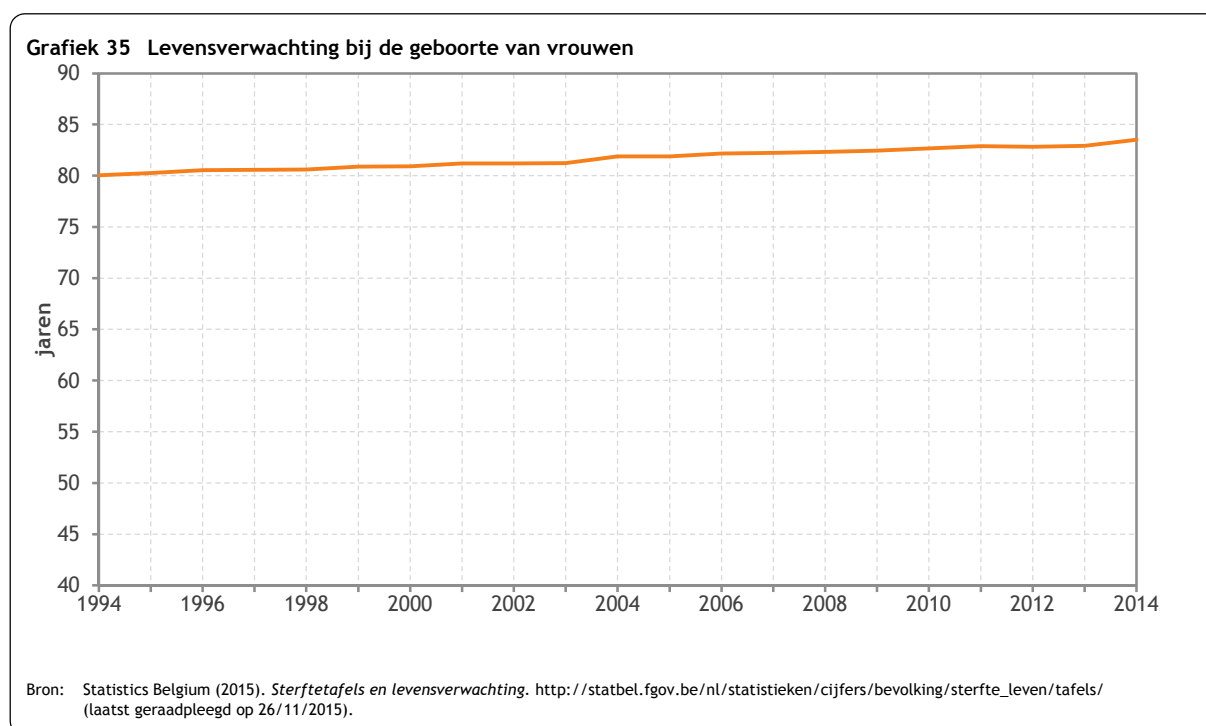
Indicator 19. Levensverwachting

Thema	Gezondheid	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (jaren)		
Begin van de periode	1994	80,0
Einde van de periode	2014	83,5
Minimum	1994	80,0
Maximum	2014	83,5
Gemiddelde jaar- lijkse groei	1994-2014	+0,2%
	2009-2014	+0,3%

Definitie: de *levensverwachting* berekend bij de geboorte wordt uitgedrukt in het aantal jaren dat een persoon zou leven indien hij/zij op elke leeftijd de op het ogenblik van zijn/haar geboorte geobserveerde mortaliteitskenmerken zou kennen. In België worden de overlijdenskansen, die gebruikt worden om de levensverwachting bij de geboorte te meten, berekend op basis van de overlijdensverklaringen bij de bevolkingsdienst²². De gegevens komen van Statistics Belgium (2015).

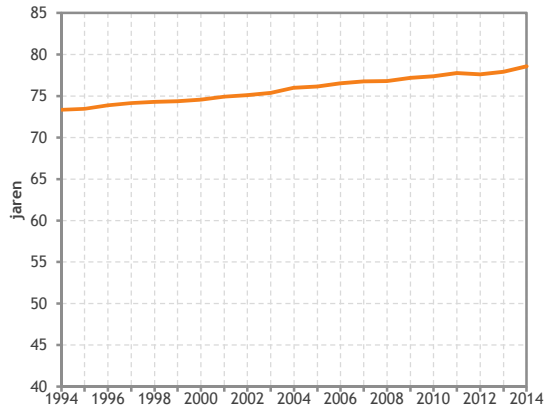
Evolutie: de levensverwachting bij vrouwen blijft toenemen: met 4,4 jaar in twintig jaar.

Doelstelling: er is geen doelstelling met betrekking tot de levensverwachting. Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat de levensverwachting niet moet dalen.

²² FOD Economie – ADSEI (2009). *Doodsoorzaken*. <http://www.economie.fgov.be/>.

Grafiek 36 Levensverwachting bij de geboorte van mannen

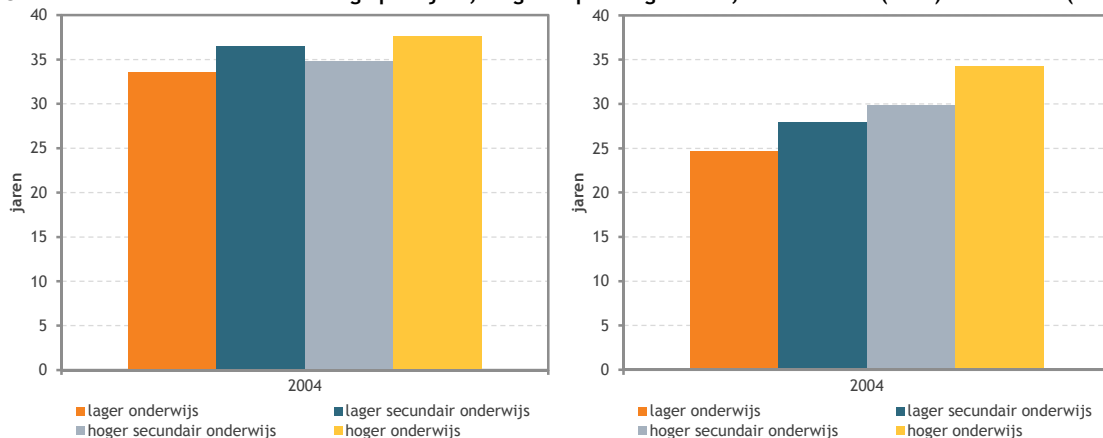
Bron: Statistics Belgium (2015). *Sterftetafels en levensverwachting*. http://statbel.fgov.be/nl/statistiek/cijfers/bevolking/sterfte_leven/tafels/ (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

De levensverwachting bij de geboorte van mannen neemt ook voortdurend toe, maar blijft lager dan die van vrouwen. Dat verschil wordt wel kleiner met de tijd: het daalde van 6,7 jaar in 1994 tot 4,9 jaar in 2014.

Opsplitsing volgens opleidingsniveau

De gebruikte bron om de levensverwachting bij de geboorte te beschrijven, maakt geen opsplitsing volgens socio-economisch niveau. Daarom werd die informatie gezocht in de gegevens van het EHLEIS-programma (*European Health and Life Expectancy Information System*). Die gegevens hebben enkel betrekking op personen ouder dan 50 jaar en op de levensverwachting die berekend wordt voor de personen die die leeftijd bereikt hebben. In die groep stemt een hoger opleidingsniveau overeen met een hogere levensverwachting op 50 jaar en dat geldt in het bijzonder voor mannen. Voor vrouwen bedraagt het verschil in levensverwachting tussen de groep met het laagste en die met het hoogste opleidingsniveau 4 jaar, voor mannen loopt dat verschil op tot meer dan 9 jaar. Vooral opmerkelijk is ook dat de levensverwachting van vrouwen met een diploma lager onderwijs gelijk is aan die van mannen met een diploma hoger onderwijs.

Grafiek 37 Levensverwachting op 50 jaar, volgens opleidingsniveau, van vrouwen (links) en mannen (rechts)

Bron: EHLEIS (2015). *EHLEIS technical report 2014_4.7*, Additional national page for Country Report Issue 7. European Health and Life Expectancy Information System. <http://www.eurohex.eu> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

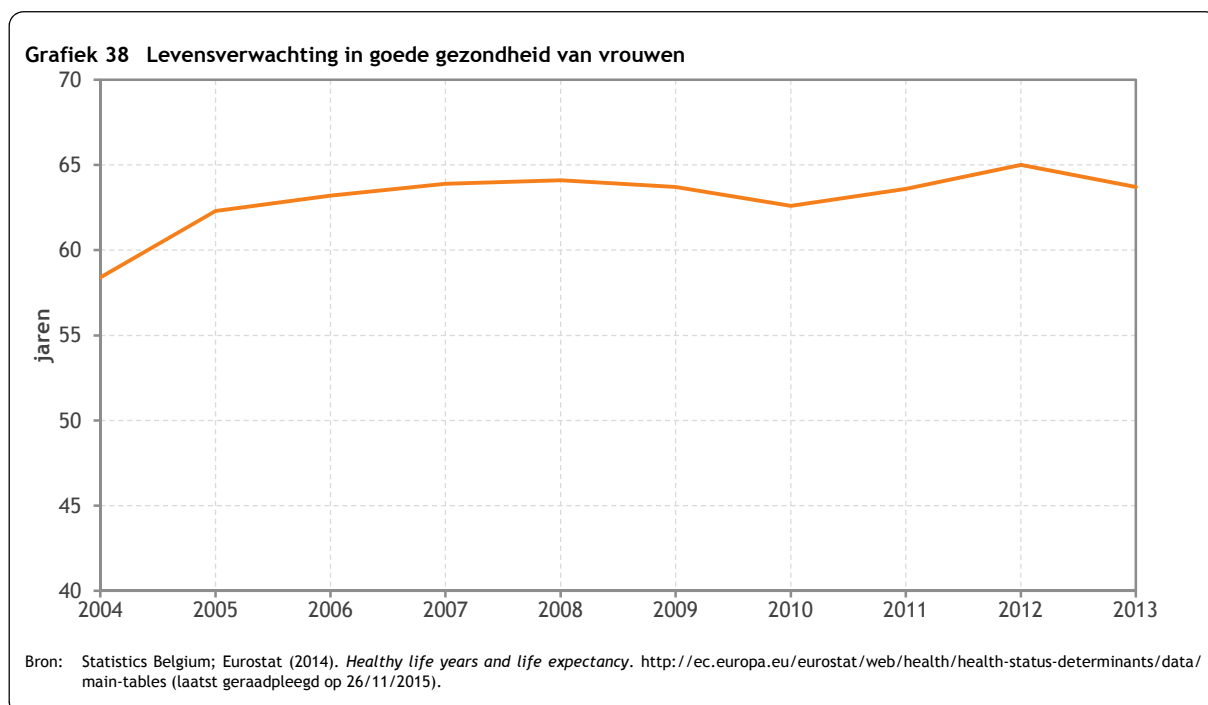
Indicator 20. Levensverwachting in goede gezondheid

Thema	Gezondheid	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (jaren)		
Begin van de periode	2004	58,4
Einde van de periode	2013	63,7
Minimum	2004	58,4
Maximum	2012	65,0
Gemiddelde jaar- lijkse groei	2004-2013	+1,0%
	2008-2013	-0,1%

Definitie: de *levensverwachting in goede gezondheid* wordt berekend op basis van de levensverwachting en op basis van enquêtes over het aandeel van de personen dat zichzelf in goede of slechte gezondheid ervaart, uitgedrukt in jaren. De hieronder voor die indicator gepresenteerde gegevens zijn afkomstig van de statistieken over mortaliteit en van de gegevens over de ervaren beperkingen uit de gezondheidsmodule van de enquête *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC). Op te merken valt dat de definitie van de levensverwachting in goede gezondheid veranderd is; dat verhindert de presentatie

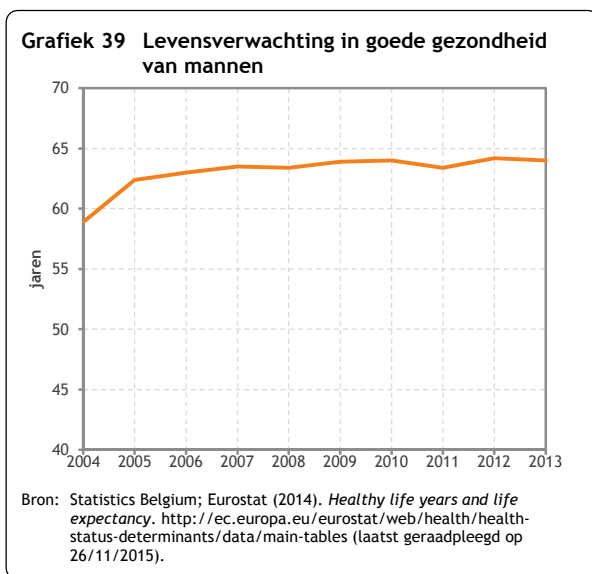
van gegevens van voor 2004, nochtans nuttig om een langzaam verschijnsel als de evolutie van de levensverwachting in goede gezondheid te volgen. Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de EU-SILC-enquête toont de levensverwachting in goede gezondheid van vrouwen geen duidelijke evolutie sinds 2005. Ze bedroeg in 2013 63,7 jaar. Dat betekent dat in 2013 vrouwen zichzelf niet in zeer goede of goede gezondheid²³ achtten gedurende de laatste 19,2 jaren van hun leven (zie gegevens over de levensverwachting bij geboorte van vrouwen, indicator 19).

²³ Opmerking: "Healthy life years, abbreviated as HLY and also called disability-free life expectancy (DFLE), is defined as the number of years that a person is expected to continue to live in a healthy condition. (...) A healthy condition is defined as one without limitation in functioning and without disability" (Eurostat, 2014). De verschillende benamingen zijn deze van de gegevenstabellen; beide komen van Eurostat.

Doelstelling: De Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De levensverwachting in goede gezondheid zal gestegen zijn ten opzichte van 2010. Het verschil tussen de levensverwachting in goede gezondheid naargelang van het opleidingsniveau en naargelang het geslacht zal met gemiddeld 50% verlaagd worden" (doelstelling 4). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de levensverwachting in goede gezondheid stijgen.

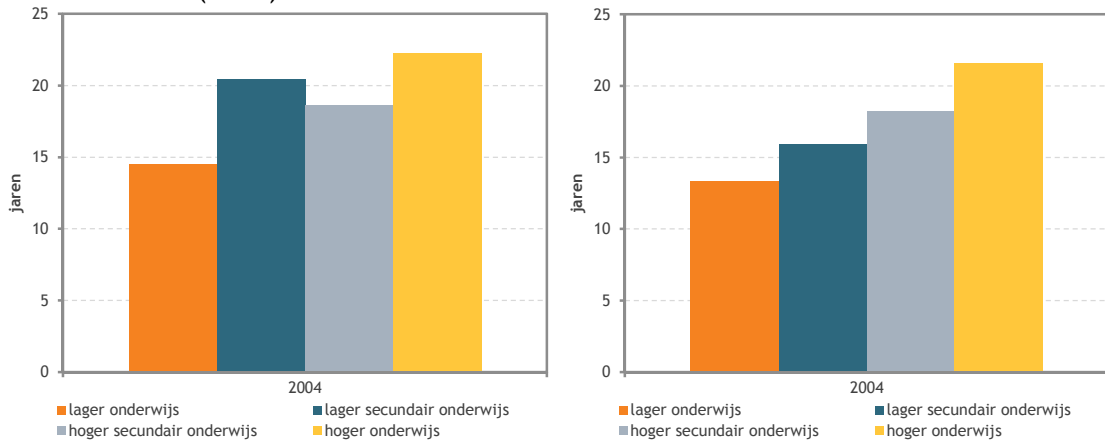

De levensverwachting in goede gezondheid van mannen is bijna identiek met die van vrouwen en is nog stabiel. Maar ook het verschil tussen levensverwachting in goede gezondheid en levensverwachting bij geboorte is kleiner voor mannen.

Opsplitsing volgens opleidingsniveau

De gebruikte bron om de levensverwachting bij de geboorte te beschrijven berekent geen opsplitsing volgens het socio-economisch niveau. Daarom werd die informatie gezocht in de gegevens van het programma EHLEIS (*European Health and Life Expectancy Information System*). Ze betreffen enkel de personen ouder dan 50 jaar. In die groep hebben vrouwen met een hoog opleidingsniveau een hogere levensverwachting zonder beperking. Het verschil in levensverwachting zonder beperking op 50 jaar tussen vrouwen met een diploma van het basisonderwijs en vrouwen met een diploma van het hoger onderwijs bedraagt 7,7 jaar. Het verschil is slechts 1,8 jaar tussen de groep met een diploma van het lager secundair onderwijs en die met een diploma van het hoger onderwijs. Voor mannen is het verschil tussen de opleidingsniveaus duidelijker, met een verschil in levensverwachting zonder beperking op 50 jaar van 8,3 jaar tussen die met een diploma van het basisonderwijs en die met een diploma van het hoger onderwijs. Het verschil is beperkt tot 5,7 jaar tussen die met een diploma van het lager secundair onderwijs en die met een diploma van het hoger onderwijs.

Grafiek 40 Levensverwachting zonder beperkingen op 50 jaar volgens het opleidingsniveau, van vrouwen (links) en mannen (rechts)

Bron: EHLEIS (2015). *EHLEIS technical report 2014_4.7*, Additional national page for Country Report Issue 7. European Health and Life Expectancy Information System. <http://www.eurohex.eu> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

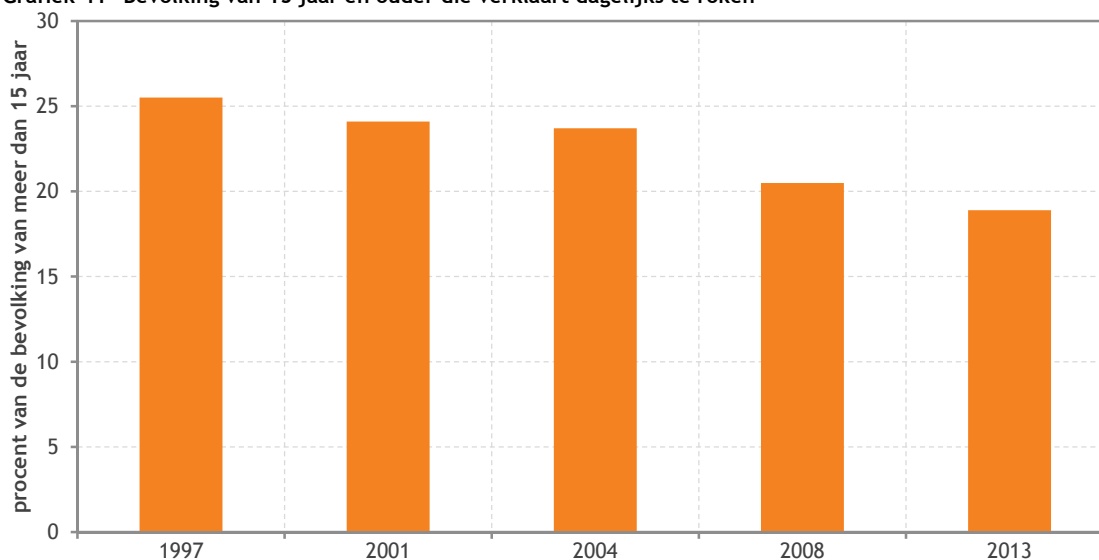
Indicator 21. Dagelijkse rokers

Thema	Gezondheid	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	1997	25,5
Einde van de periode	2013	18,9
Minimum	2013	18,9
Maximum	1997	25,5
Gemiddelde jaarlijks groeivoet	1997-2013	-1,9%
	2008-2013	-1,6%

Definitie: aandeel van de steekproef van 15 jaar en ouder dat aangeeft dagelijks te roken. De gegevens komen van de nationale gezondheidsenquêtes uitgevoerd door het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (2014²⁴).

Evolutie: volgens die enquêtes blijft het aandeel dagelijkse rokers in de steekproef, vooral tussen 2004 en 2013, dalen. Er moet opgemerkt worden dat de *Kaderovereenkomst inzake de bestrijding van het tabaksgebruik* van de Wereldgezondheidsorganisatie in 2005 van kracht is geworden. Die is juridisch bindend en heeft tot doel "het *wijdverbreide tabaksgebruik en de blootstelling aan tabaksrook permanent en in aanzienlijke mate te verminderen*" (Art.3, vertaling FPB)²⁵. België heeft die overeenkomst in 2004 geratificeerd en heeft in hetzelfde jaar het *Federaal plan ter bestrijding van het tabaksgebruik* goedgekeurd. Ten gevolge van dat plan werden er geleidelijk aan maatregelen ingevoerd, zoals het verbod op de verkoop van tabak aan personen jonger dan 16 jaar, het rookverbod op de werkvloer en het bevorderen van preventieprogramma's en rookstopmethodes. Tussen 1997 en 2004 bleef het aandeel dagelijkse rokers stabiel (-1,8 procentpunt in zeven jaar van 25,5 tot 23,7%). In de negen daaropvolgende jaren daalde het met 4,8 procentpunt tot 18,9% in 2013.

Grafiek 41 Bevolking van 15 jaar en ouder die verklaart dagelijks te roken

Bron: WIV (2014). Gisle L., *Het gebruik van tabak*. In: Gisle L., Demarest S. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013 Rapport 2 Gezondheidsgedrag en leefstijl*. WIV-ISP, Brussel.

²⁴ Voor de gezondheidsenquête van 1997 werden er 10.221 personen ondervraagd. Voor die van 2001: 12.111; van 2004: 12.650; van 2008: 8.836 en voor die van 2013 werden er 10.834 personen ondervraagd.

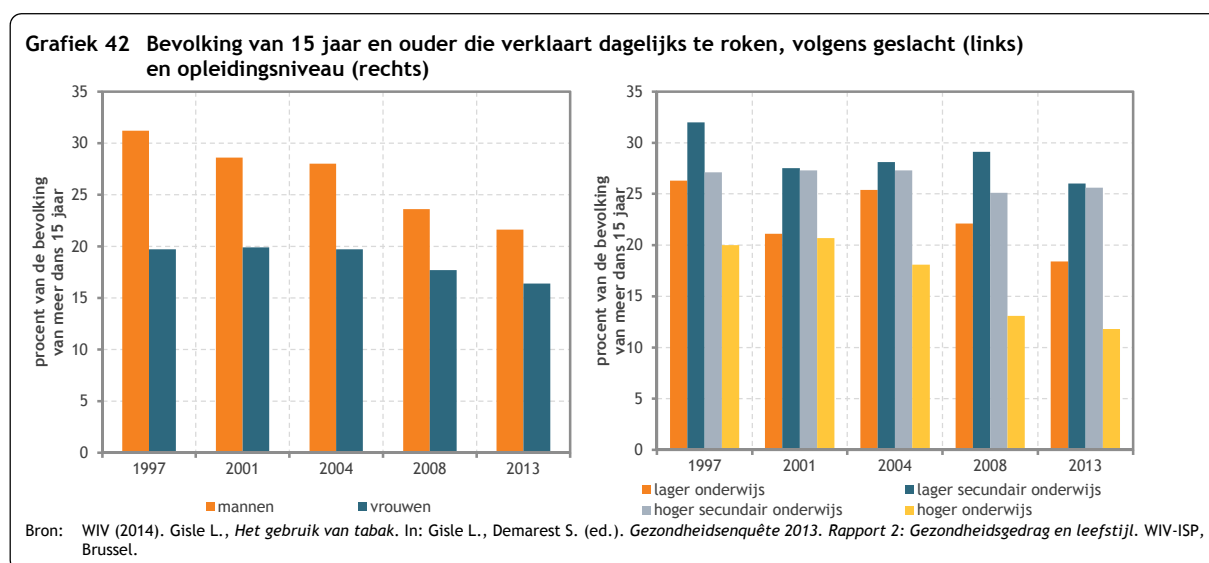
²⁵ WHO (2004). *WHO Framework Convention on Tobacco Control. Resolution WHA56.1*. World Health Organization. <http://www.who.int/>.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "de morbiditeit/mortaliteit door chronische ziekten zal teruggebracht zijn" (doelstelling 7). Aangezien tabaksgebruik erkend wordt als oorzaak van talrijke aandoeningen, moet het aandeel dagelijkse rokers dalen om in de richting van de doelstelling te gaan.

Opsplitsing volgens geslacht en opleidingsniveau

In deze steekproef is het aandeel vrouwen dat dagelijks rookt kleiner dan dat van mannen. Het daalt echter minder snel, wat leidt tot een toenadering tussen die aandelen. In 1997 rookte 31,2% van de mannen immers dagelijks, tegenover 19,7% van de vrouwen. Dat is een verschil van 11,5 procentpunt. In 2013 rookten 21,6% van de mannen en 16,4% van de vrouwen dagelijks, waardoor het verschil vermindert tot 5,2 procentpunt.

Personen met een diploma lager of hoger secundair onderwijs roken meer dan anderen en personen met een diploma hoger onderwijs roken het minst. In elk van deze groepen is het aandeel dagelijkse rokers gedaald, maar niet in dezelfde mate: lager onderwijs: -7,9 procentpunt, lager secundair: -6,0 procentpunt, hoger secundair: -1,5 procentpunt en hoger onderwijs: -8,2 procentpunt. Het verschil tussen de grootste rokers (personen met een diploma lager secundair onderwijs) en de kleinste rokers (personen met een diploma hoger onderwijs) wordt niet kleiner: van 12,0 procentpunt in 1997 tot 16,0 procentpunt in 2008 om vervolgens te dalen tot 14,2 procentpunt in 2013.

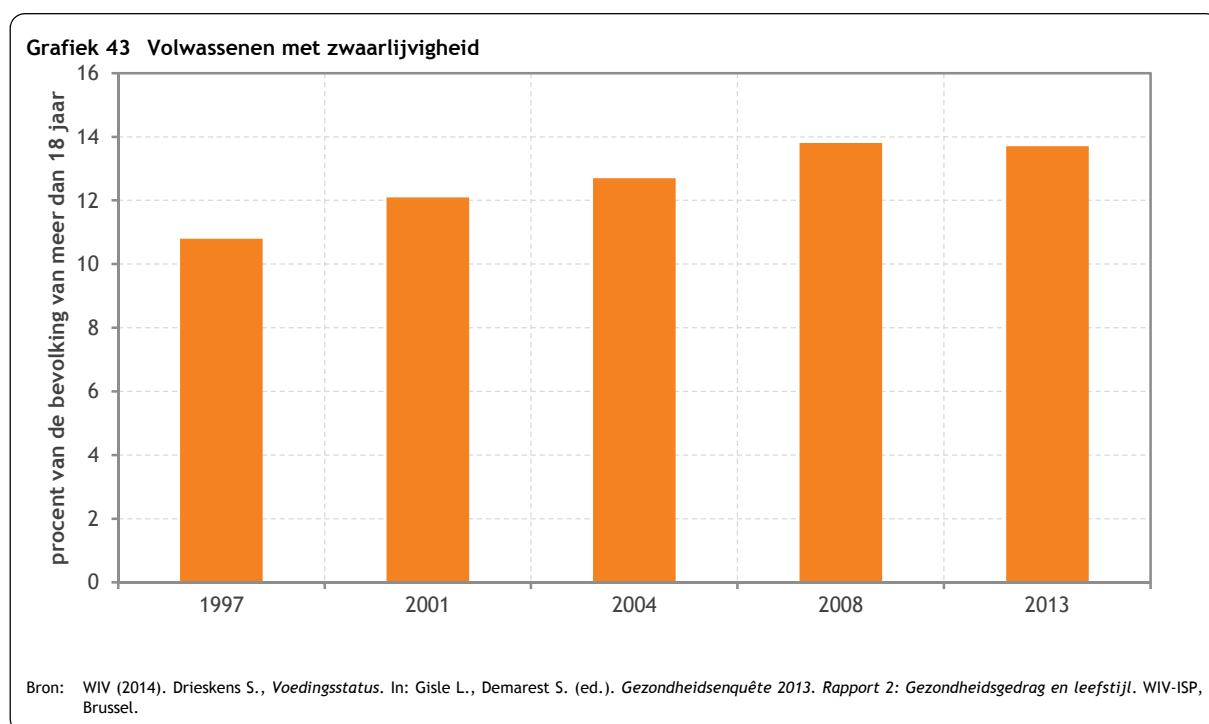

Indicator 22. Obesitas bij volwassenen

Thema	Gezondheid	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 18 jaar)		
Begin van de periode	1997	10,8
Einde van de periode	2013	13,7
Minimum	1997	10,8
Maximum	2008	13,8
Gemiddelde jaarlijks groei	1997-2013	+1,5%
voet	2008-2013	-0,2%

Definitie: *obesitas*, een situatie van ernstig lichaamsovergewicht, stemt overeen met een *body mass index* hoger dan 30. De volwassen bevolking wordt gedefinieerd als de bevolking ouder dan 18 jaar. De body mass index (of BMI) betreft een antropometrische meting berekend als de verhouding tussen het gewicht in kilogram en de lengte in meter in het kwadraat. Die meting van het gewicht van een persoon ten opzichte van zijn lengte is gecorreleerd met het vetgehalte van het lichaam van een volwassene²⁶. Personen met zwaarlijvigheid lopen een groter risico op chronische aandoeningen zoals hart- en vaatziekten, diabetes en bepaalde kankers²⁷. De gegevens komen van de nationale gezondheidsenquêtes uitgevoerd door het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (2014²⁸).

Evolutie: volgens die enquêtes is het aandeel volwassenen met zwaarlijvigheid in de steekproef licht gedaald in 2013, na een constante toename tussen 1997 en 2008. Er moet worden gewacht op de gegevens voor de latere jaren om te zien of het gaat om een neerwaartse trend of een stabilisering.

²⁶ Eurostat (2008). *Table Thema volksgezondheid - Percentage of overweight people, by gender and age group*. <http://ec.europa.eu/eurostat>.

²⁷ WHO (2015). *Obesity and overweight. Fact sheet N°311*. <http://www.who.int>.

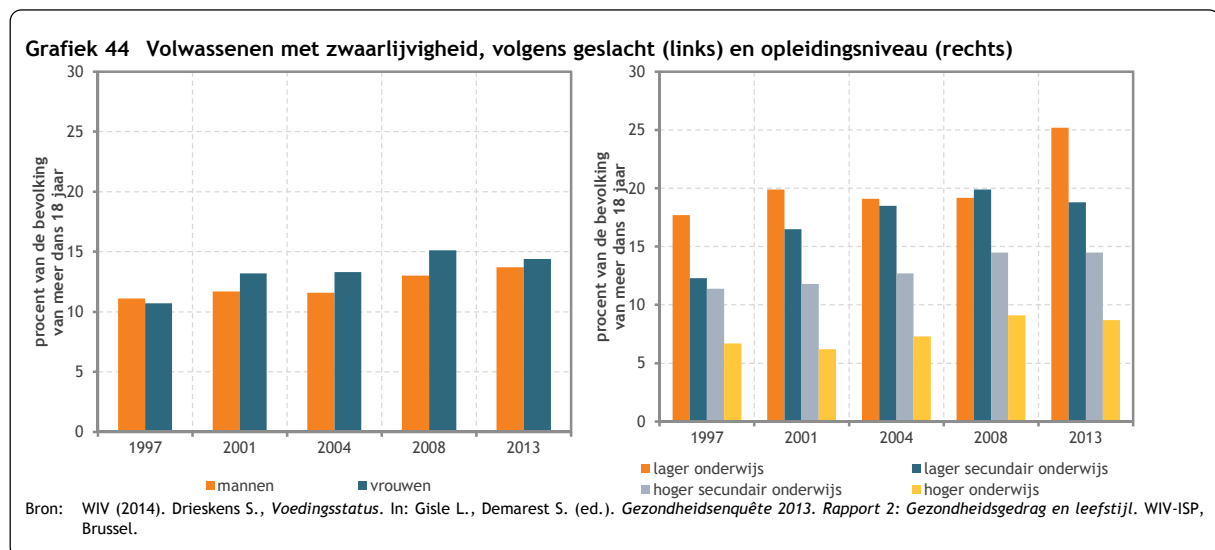
²⁸ Voor de gezondheidsenquête van 1997 werden er 10.221 personen ondervraagd. Voor die van 2001: 12.111; van 2004: 12.650; van 2008: 8.836 en voor die van 2013 werden er 10.834 personen ondervraagd.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "de morbiditeit/mortaliteit door chronische ziekten zal teruggebracht zijn" (doelstelling 7). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het aandeel volwassenen met zwaarlijvigheid dalen.

Opsplitsing volgens geslacht en opleidingsniveau

Het aandeel zwaarlijvige mannen in de steekproef steeg van 11,1% tot 13,7% tussen 1997 en 2013 terwijl het aandeel vrouwen steeg van 10,3% tot 14,4% na een maximum van 15,1% in 2008. Het aandeel zwaarlijvige mannen en dat van vrouwen verschillen weinig.

Het aandeel zwaarlijvige volwassenen is gecorreleerd met het opleidingsniveau. Hoe hoger het diploma van de personen in de steekproef, hoe minder kans op zwaarlijvigheid. Het verschil tussen 1997 (11,0 procentpunt) en 2013 (16,5 procentpunt) is groter geworden. Dat blijft ook zo als de vergelijking betrekking heeft op personen met een diploma lager secundair onderwijs ten opzichte van personen met een diploma hoger onderwijs. Het verschil daartussen steeg van 5,6 tot 10,1 procentpunt.

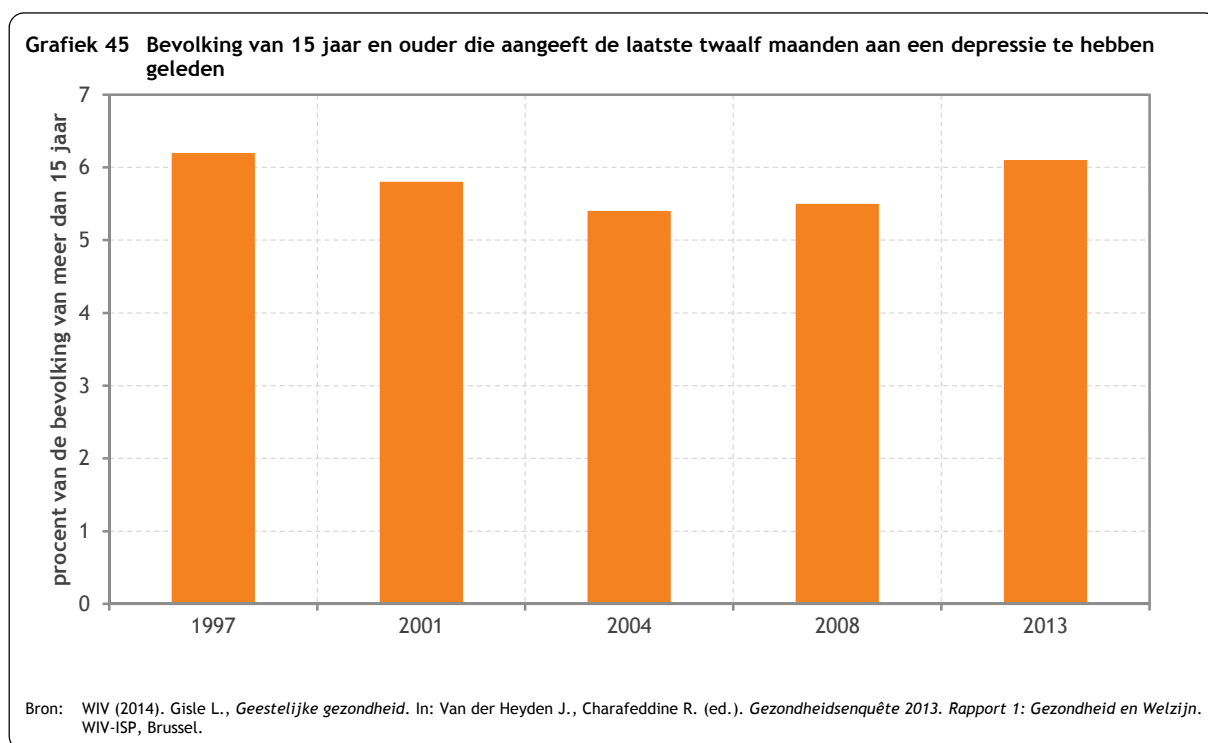
Indicator 23. Depressie

Thema	Gezondheid	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	1997	6,2
Einde van de periode	2013	6,1
Minimum	2004	5,4
Maximum	1997	6,2
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	1997-2013	-0,1%
	2008-2013	+2,1%

Definitie: aandeel van de bevolking van 15 jaar en ouder in de steekproef dat aangeeft de laatste twaalf maanden aan een depressie te hebben geleden. De gegevens komen van de nationale gezondheidsenquêtes uitgevoerd door het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (2014²⁹).

Evolutie: hoewel volgens die enquêtes het aandeel van de personen in de steekproef dat aangeeft aan een depressie te hebben geleden tussen 1997 en 2004 daalde (met minder dan één procentpunt), is dat aandeel terug gestegen tot de oorspronkelijke waarde in 2013.

Doelstelling: er is geen doelstelling met betrekking tot de geestelijke gezondheid. Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat het aandeel personen dat aan een depressie lijdt moet dalen.

Opsplitsing volgens geslacht en opleidingsniveau

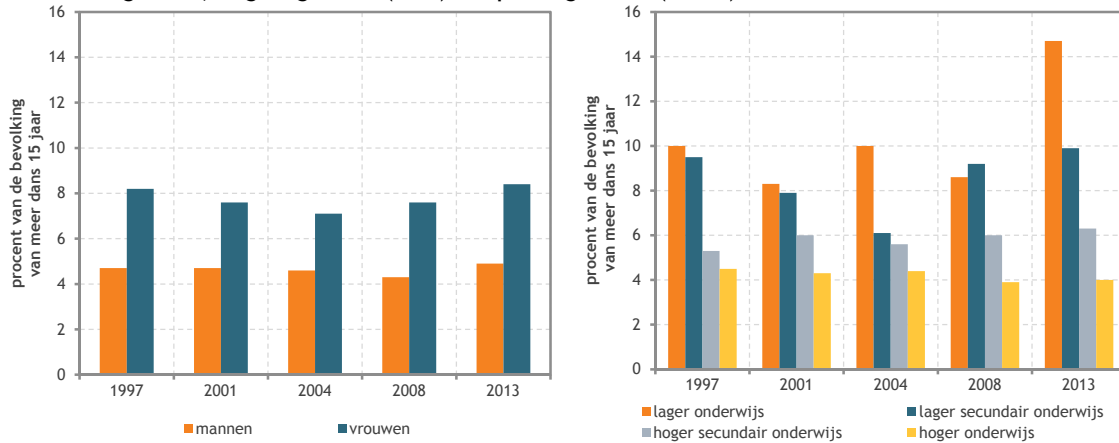
Het aandeel vrouwen dat aangeeft de laatste twaalf maanden aan een depressie te hebben geleden, is twee keer zo groot als het aandeel mannen in de steekproef in elke enquête.

Wat het opleidingsniveau betreft, is het verschil tussen de personen met een diploma hoger onderwijs en die met een diploma lager onderwijs groter geworden. Dat verschil bedroeg 5,5 procentpunt in 1997

²⁹ Voor de gezondheidsenquête van 1997 werden er 10.221 personen ondervraagd. Voor die van 2001: 12.111; van 2004: 12.650; van 2008: 8.836 en voor die van 2013 werden er 10.834 personen ondervraagd.

en 10,7 procentpunt in 2013. Als de vergelijking echter betrekking heeft op personen met een diploma lager secundair onderwijs ten opzichte van personen met een diploma hoger onderwijs, dan steeg het verschil van 5,0 tot 5,9 procentpunt.

Grafiek 46 Bevolking van 15 jaar en ouder die aangeeft de laatste twaalf maanden aan een depressie te hebben geleden, volgens geslacht (links) en opleidingsniveau (rechts)

Bron: WIV (2014). Gisle L., *Geestelijke gezondheid*. In: Van der Heyden J., Charafeddine R. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 1: Gezondheid en Welzijn*. WIV-ISP, Brussel.

Indicator 24. Uitstel of afstel van medische zorg om financiële redenen

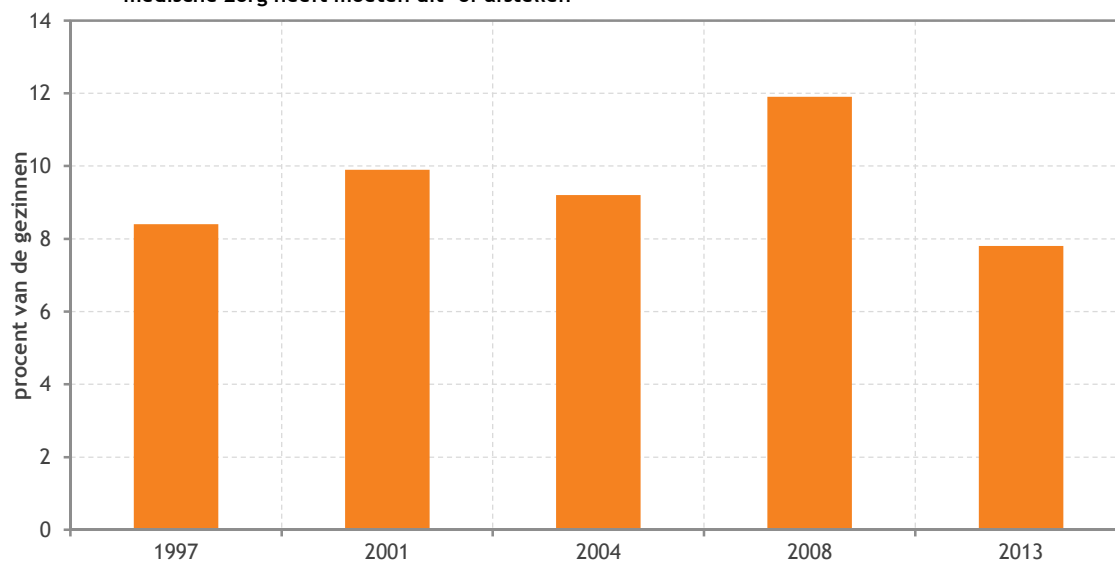
Thema	Gezondheid	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de gezinnen)		
Begin van de periode	1997	8,4
Einde van de periode	2013	7,8
Minimum	2007	1,2
Maximum	2008	11,9
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1997-2013	-0,5%
	2008-2013	-8,1%

Definitie: aandeel ondervraagde personen dat in een gezin woont waarin een van de leden tijdens het afgelopen jaar medische zorg heeft moeten uit- of afstellen. De gegevens komen van de gezondheidsenquêtes uitgevoerd door het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (2014³⁰).

Evolutie: volgens die enquêtes bedroeg dat aandeel 7,8% in 2013 na een piek van 11,9% in 2008. Dat stemt ongeveer overeen met het niveau van 1997 (8,4%).

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "kwaliteitsvolle gezondheidszorg zal toegankelijk zijn voor iedereen en in het bijzonder voor kwetsbare groepen (mensen met een handicap, kansarmen, vruchtbare en zwangere vrouwen en kinderen, enz.)" (doelstelling 5). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het uitstel of afstel van medische zorg dalen.

Grafiek 47 Ondervraagde personen die in een gezin wonen waarin een van de leden tijdens het afgelopen jaar medische zorg heeft moeten uit- of afstellen

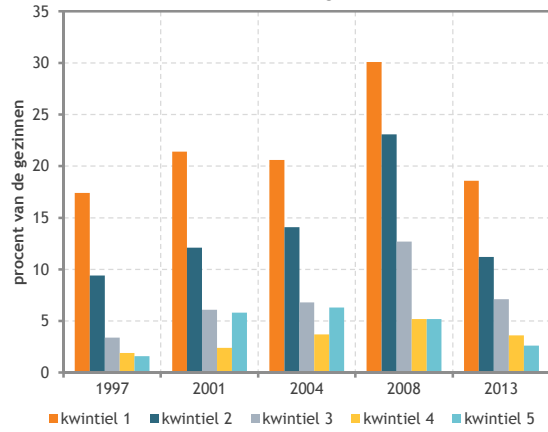

Bron: WIV (2015). Demarest S., *Financiële toegankelijkheid van gezondheidszorgen*. In: Drieskens S., Gisle L. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 3: Gebruik van gezondheids- en welzijnsdiensten*. WIV-ISP, Brussel.

³⁰ Voor de gezondheidsenquête van 1997 werden er 10.221 personen ondervraagd. Voor die van 2001: 12.111; van 2004: 12.650; van 2008: 8.836 en voor die van 2013 werden er 10.834 personen ondervraagd.

Opsplitsing volgens inkomensniveau

Grafiek 48 Ondervraagde personen die in een gezin wonen waarin een van de leden tijdens het afgelopen jaar medische zorg heeft moeten uit- of afstellen, volgens inkomensniveau

Bron: WIV (2015). Demarest S., *Financiële toegankelijkheid van gezondheidszorgen*. In: Drieskens S., Gisle L. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 3: Gebruik van gezondheids- en welzijnsdiensten*. WIV-ISP, Brussel.

Personen met de laagste inkomens bevinden zich vaker in een situatie waarin ze medische zorg moeten uit- of afstellen dan personen met hogere inkomens. Gezinnen in het eerste kwintiel vertonen ook de grootste schommeling in de tijd. Het verschil tussen de laagste en de hoogste inkomensgroep stijgt van 15,8 procentpunt in 1997 tot 24,9 procentpunt in 2008 en daalt vervolgens tot 16,0 procentpunt in 2013.

4.5. Opleiding en vorming

Indicator 25. Vroegtijdige schoolverlaters

Thema	Opleiding en vorming	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (procent van de 18-24-jarigen)		
Begin van de periode	1992	18,1
Einde van de periode	2014	9,8
Minimum	2014	9,8
Maximum	1992	18,1
Gemiddelde jaar- lijkse groei	1992-2014	-2,8%
	2009-2014	-2,5%

Definitie: aandeel jongeren tussen 18 en 24 jaar, in de steekproef, met hoogstens een diploma lager middelbaar onderwijs dat met alle onderwijs of opleiding gestopt is. De teller van die indicator is het aantal 18- tot 24-jarigen dat voldoet aan de volgende twee voorwaarden: (a) het hoogste onderwijs- of opleidingsniveau dat zij behaald hebben is het ISCED-niveau 0, 1, 2 of 3 (zie onder; van niveau 3 worden enkel de korte opleidingen die niet voorbereiden op het hoger onderwijs in aanmerking genomen) en (b) zij hebben geen onderwijs of opleiding gevolgd tijdens de vier weken die voorafgingen aan het interview. De noemer is de

bevolking van dezelfde leeftijd, zonder de personen die niet geantwoord hebben op de vragen over het hoogst behaalde onderwijs- of opleidingsniveau en de deelname aan onderwijs en opleiding. De gegevens komen van de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

De ISCED is de door UNESCO gedefinieerde Internationale standaardclassificatie van het onderwijs³¹.

De legende van de niveaus is de volgende:

- ISCED 0 – kleuteronderwijs;
- ISCED 1 – lager onderwijs;
- ISCED 2 – lager secundair onderwijs;
- ISCED 3 – hoger secundair onderwijs.

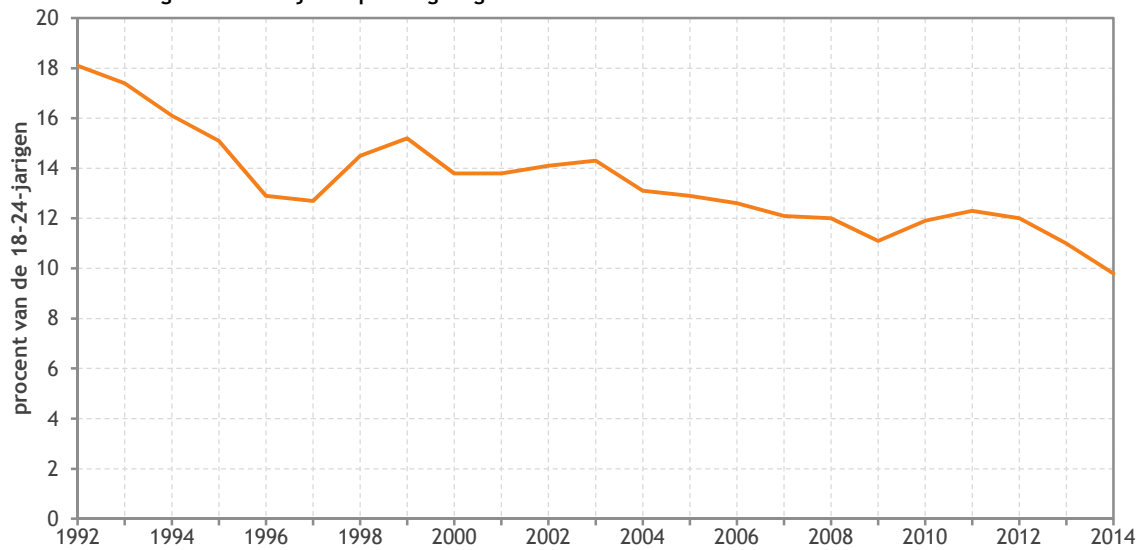
Evolutie: volgens de EAK wordt er tijdens de beschouwde periode een daling waargenomen van 18,1% in 1992 tot 9,8% in 2014.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*Aan de voorafgaande voorwaarden voor het welzijn van de burgers is voldaan, namelijk: vrede, onderwijs, inkomen, gezondheid, waardige huisvesting, een stabiel ecosysteem, duurzame hulpbronnen en sociale rechtvaardigheid*" (doelstelling van de uitdaging "Een maatschappij die de sociale cohesie bevordert").

Het Nationaal Hervormingsprogramma 2011 dat door België in april 2011 werd goedgekeurd in het kader van de Europa 2020-strategie bevat de volgende doelstelling met betrekking tot onderwijs en opleiding: het aandeel van de jongeren tussen 18 en 24 jaar dat hoogstens lager secundair onderwijs heeft voltooid en dat geen onderwijs of opleiding volgt, verminderen tot 9,5% in 2020. Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het aandeel vroegtijdige schoolverlaters dalen.

³¹ UNESCO (2011). *Classification Internationale Type de l'Éducation CITE 2011*. <http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/isced-2011-fr.pdf> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

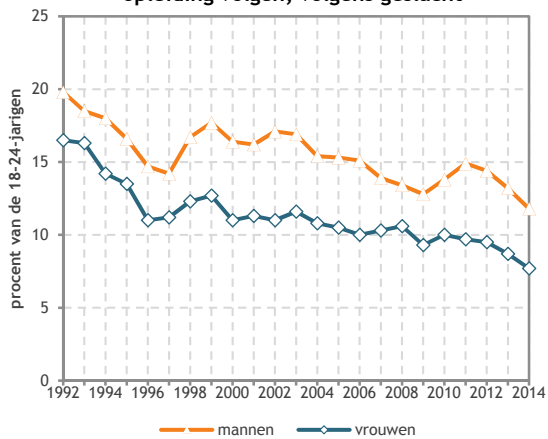
Grafiek 49 Jongeren van 18 tot 24 jaar met een studieniveau dat niet hoger is dan het lager secundair onderwijs die geen onderwijs of opleiding volgen

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *Early leavers from education and training by sex % of the population aged 18-24 with at most lower secondary education and not in further education or training*. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_40&plugin=1 (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 50 Jongeren van 18 tot 24 jaar met een studieniveau dat niet hoger is dan het lager secundair onderwijs die geen onderwijs of opleiding volgen, volgens geslacht

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *Early leavers from education and training by sex % of the population aged 18-24 with at most lower secondary education and not in further education or training*. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_40&plugin=1 (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Mannen meer dan vrouwen verlaten de school zonder diploma. De afgelopen jaren toont de evolutie bij de mannen een sterkere variatie dan bij de vrouwen. Het verschil tussen mannen en vrouwen van 3,3 procentpunt in 1992 daalde tot 2,2 procentpunt in 1993 en steeg daarna tot 6,1 procentpunt in 2002 om vervolgens terug te vallen tot 4,1 procentpunt in 2014.

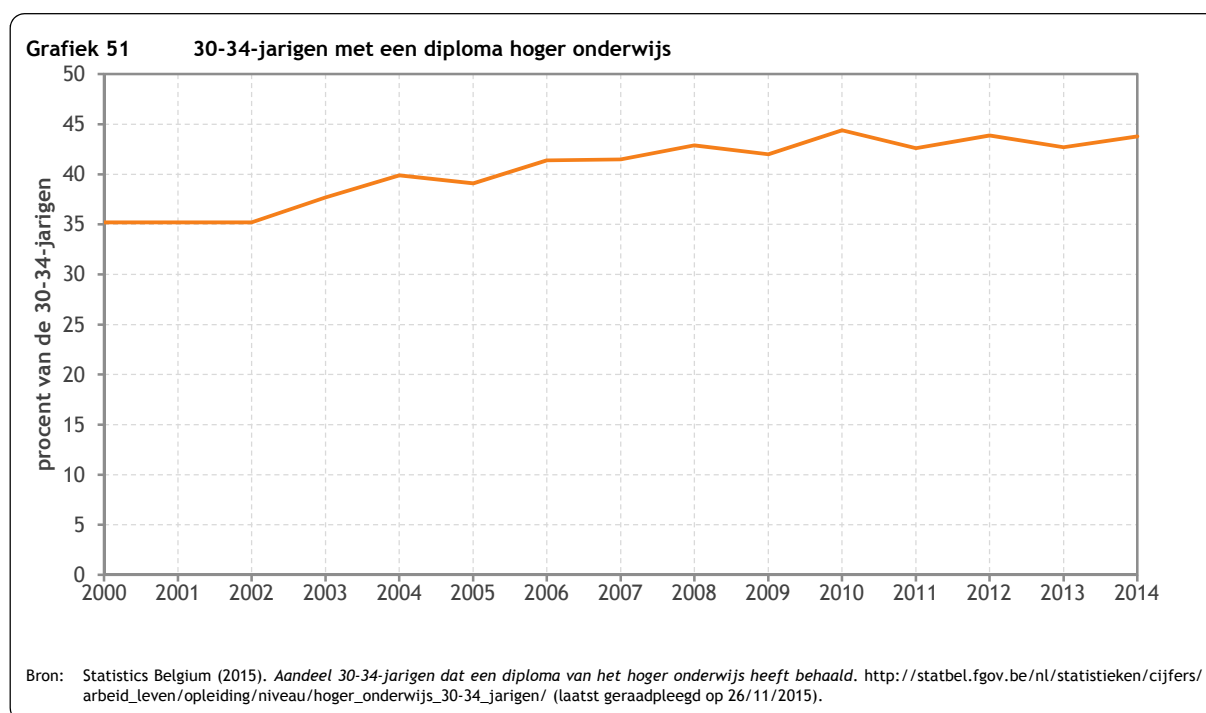
Indicator 26. Gediplomeerden van het hoger onderwijs

Thema	Opleiding en vorming	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (procent van de 30-34-jarigen)		
Begin van de periode	2000	35,2
Einde van de periode	2014	43,8
Minimum	2000 tot 2002	35,2
Maximum	2010	44,4
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2000-2014	+1,6%
	2009-2014	+0,8%

Definitie: aandeel van de bevolking, tussen 30 en 34 jaar, met een diploma hoger onderwijs binnen de steekproef. De gegevens zijn afkomstig van de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Ze komen van Statistics Belgium, dat deze binnen de EU geharmoniseerde enquête in België organiseert en de resultaten ervan ter beschikking stelt. Het hoger onderwijs stemt overeen met de ISCED-niveaus 5 tot en met 8 (door UNESCO gedefinieerde Internationale standaardclassificatie van het onderwijs – UNESCO, 2015):

ISCED 5 – hoger onderwijs korte type,
 ISCED 6 – niveau licentiaat of gelijkwaardig,
 ISCED 7 – niveau master of gelijkwaardig,
 ISCED 8 – niveau doctoraat of gelijkwaardig.

Evolutie: volgens de EAK groeide het aandeel 30-34-jarigen met een diploma hoger onderwijs met 8,6 procentpunt in veertien jaar tijd.

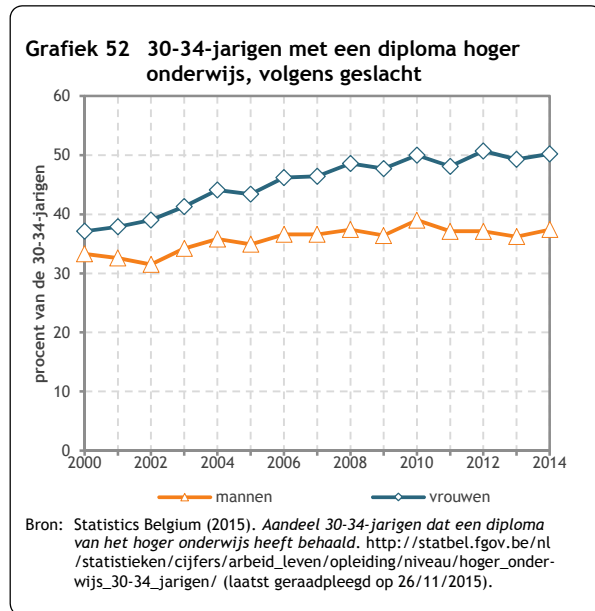

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: “Aan de voorafgaande voorwaarden voor het welzijn van de burgers is voldaan, namelijk: vrede, onderwijs, inkomen, gezondheid, waardige huisvesting, een stabiel ecosysteem, duurzame hulpbronnen en sociale rechtvaardigheid” (doelstelling van de uitdaging “Een maatschappij die de sociale cohesie bevordert”).

Het Nationaal Hervormingsprogramma 2011 dat door België in april 2011 werd goedgekeurd in het kader van de Europa 2020-strategie bevat de volgende doelstelling met betrekking tot onderwijs en

vorming: een diploma hoger onderwijs voor minstens 47% van de bevolking tussen 30 en 34 jaar. Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het aandeel 30-34-jarigen met een diploma hoger onderwijs stijgen.

Opsplitsing volgens geslacht

Verhoudingsgewijs zijn er meer vrouwen dan mannen met een diploma hoger onderwijs en het verschil wordt groter: 3,8 procentpunt in 2000 tegenover 12,8 procentpunt in 2014.

Indicator 27. Levenslang leren

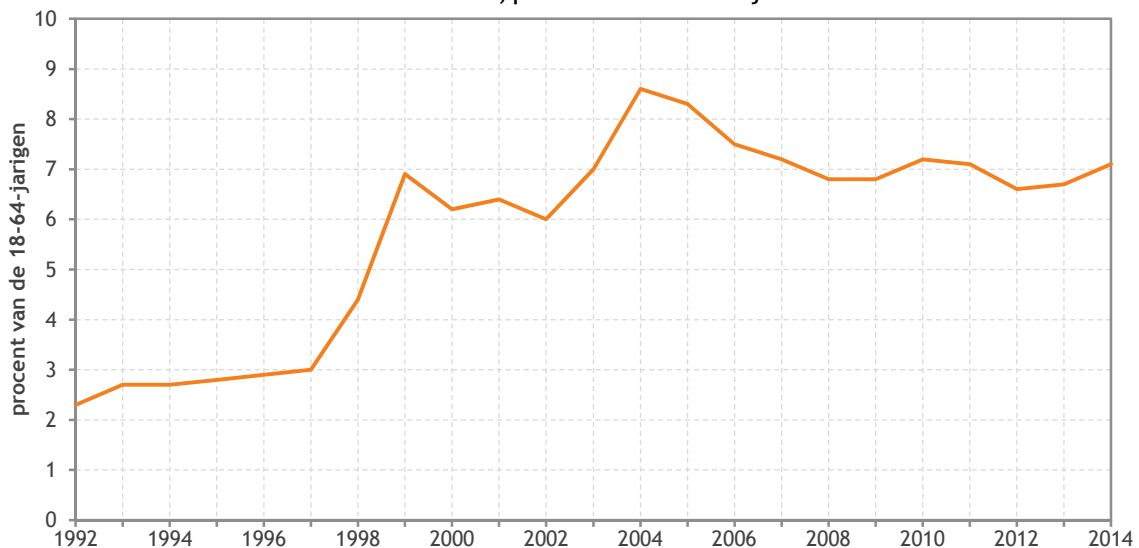
Thema	Opleiding en vorming	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de 18-64-jarigen)		
Begin van de periode	1992	2,3
Einde van de periode	2014	7,1
Minimum	1992	2,3
Maximum	2004	8,6
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1992-2014	+5,3%
	2009-2014	+0,9%

Definitie: aandeel van de bevolking binnen de steekproef, tussen 18 en 64 jaar, dat heeft deelgenomen aan (formele of niet-formele) vorming tijdens de laatste vier weken voorafgaand aan het interview. De gegevens komen van de *Enquête naar de arbeidskrachten* (EAK). Statistics Belgium organiseert in België deze binnen de EU geharmoniseerde enquête en stelt de resultaten ervan ter beschikking, onder meer aan Eurostat. De hier gebruikte gegevens komen van Eurostat (2015) dat gedetailleerde en vergelijkbare data voor de EU-lidstaten publiceert.

Evolutie: volgens de EAK is het aandeel van de bevolking in de steekproef dat deelgenomen heeft aan een vorm van opleiding of vorming duidelijk gestegen tussen 1992 en 2004, namelijk van 2,3% naar 8,6%. Het is daarna opnieuw gedaald tot 6,6% in 2012, maar de periode 2008-2014 toont geen duidelijke trend.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De voorafgaande voorwaarden voor het welzijn van de burgers zullen vervuld zijn, namelijk: [...] onderwijs [...]" (doelstelling van de uitdaging *Een maatschappij die de sociale cohesie bevordert*). Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat het aandeel van de bevolking dat deelneemt aan voortgezette opleiding niet moet dalen.

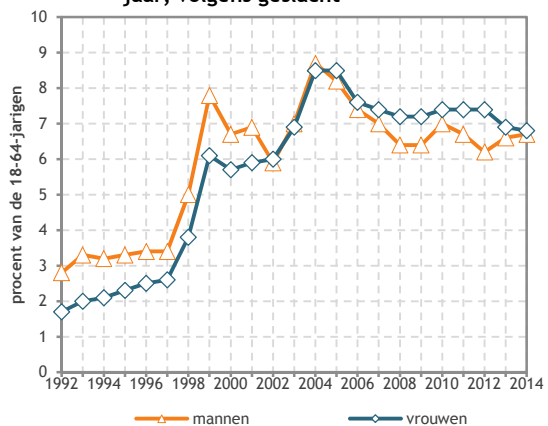
Grafiek 53 Bevolking die deelgenomen heeft aan een opleiding of vorming (voortgezette vorming) gedurende de laatste vier weken voor het interview, personen van 18 tot 64 jaar

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *Participation rate in education and training (last 4 weeks) by sex, age and citizenship*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/data/database> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 54 Bevolking die deelgenomen heeft aan een opleiding of vorming (voortgezette vorming) gedurende de laatste vier weken voor het interview, personen van 18 tot 64 jaar, volgens geslacht

Bron: Statistics Belgium; Eurostat (2015). *Participation rate in education and training (last 4 weeks) by sex, age and citizenship*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/data/database> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Het verschil tussen mannen en vrouwen inzake levenslang leren is gering. Sinds 1992 nemen mannen en vrouwen in bijna dezelfde mate deel aan opleiding en vorming; het grootste verschil tussen beide was 1,7 procentpunt in 1999.

4.6. Samenleving

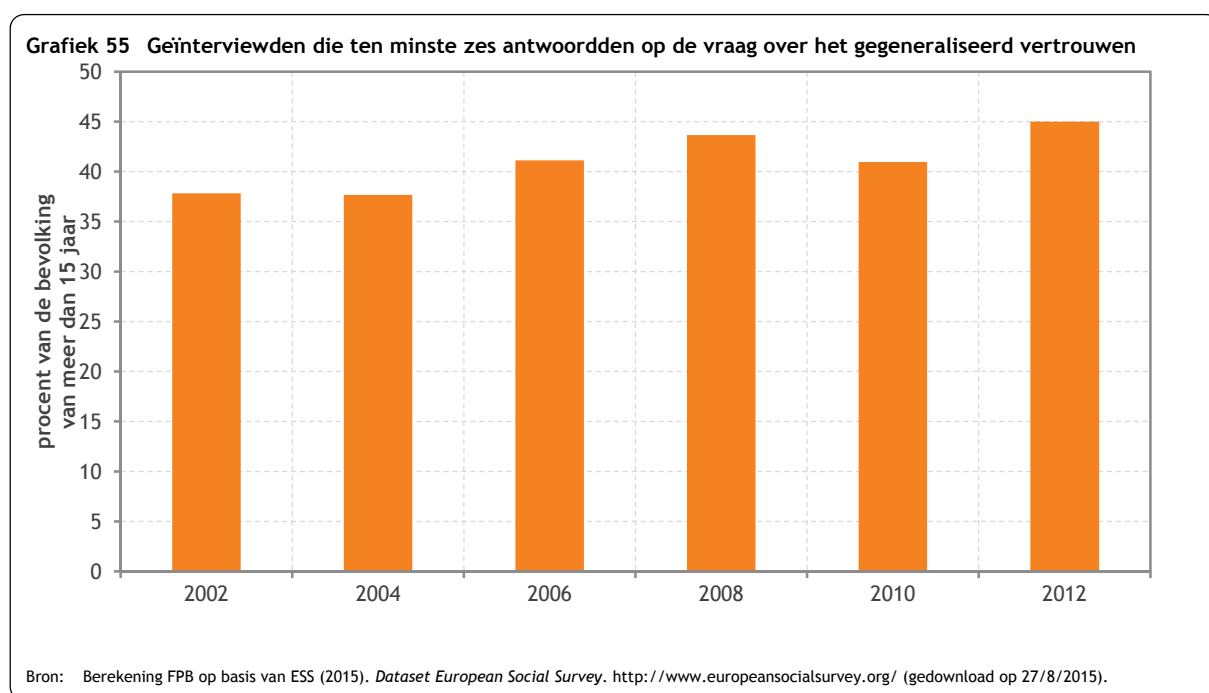
Indicator 28. Gegeneraliseerd vertrouwen

Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	2002	37,8
Einde van de periode	2012	45,0
Minimum	2004	37,7
Maximum	2012	45,0
Gemiddelde jaarlijkse groei	2002-2012	+1,8%

Definitie: het *gegeneraliseerd vertrouwen* wordt weergegeven door het aandeel van de geïnterviewden voor de *European Social Survey* (ESS) dat ten minste zes antwoordde op de volgende vraag: "Denkt u, over het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat u niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?". De geïnterviewden kunnen antwoorden op een schaal van nul ("je kunt niet voorzichtig genoeg zijn") tot tien ("de meeste mensen zijn te vertrouwen"). Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

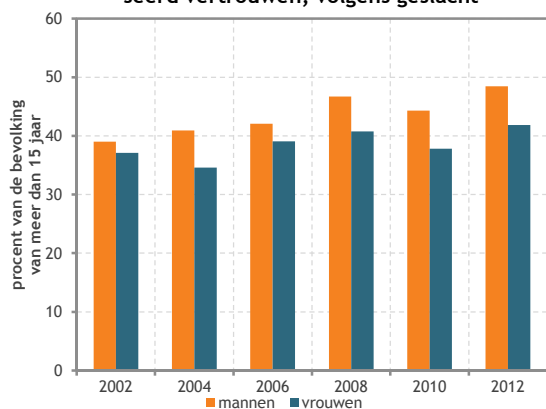
Evolutie: volgens de ESS is het gegeneraliseerd vertrouwen in België bij de geïnterviewden gestegen in de loop van de periode van 2002 tot 2012. Het aandeel nam toe van 37,8% tot 45,0% met een gemiddelde jaarlijkse toename van 1,8%.

Doelstelling: er is geen doelstelling over het gegeneraliseerd vertrouwen. Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat het gegeneraliseerd vertrouwen niet moet dalen.

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 56 Geïnterviewden die ten minste zes antwoorden op de vraag over het gegeneraliseerd vertrouwen, volgens geslacht

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). *Dataset European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

Voor alle zes edities van de ESS was het gegeneraliseerd vertrouwen van de mannelijke geïnterviewden hoger dan dat van de vrouwelijke geïnterviewden. Dit verschil was het kleinst in 2002 (1,9 procentpunt) en het grootst in 2012 (6,6 procentpunt). Sinds 2006 neemt dit verschil toe bij elke editie van de ESS.

Indicator 29. Contact met vrienden en familie

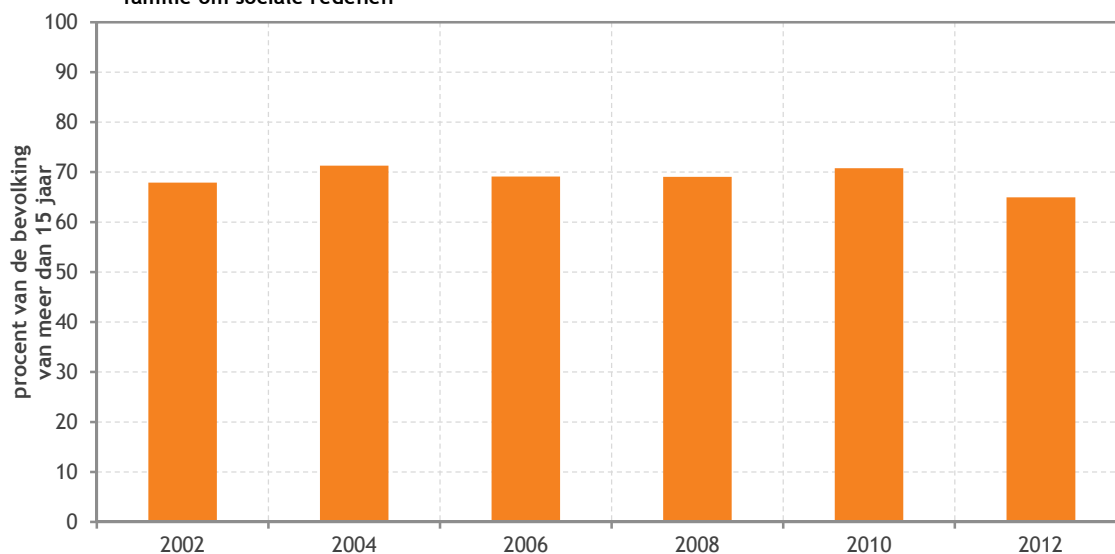
Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu & Later	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	2002	67,8
Einde van de periode	2012	64,9
Minimum	2012	64,9
Maximum	2004	71,3
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	2002-2012	-0,4%

Definitie: sociale contacten worden gemeten met het aandeel van de geïnterviewden voor de *European Social Survey* (ESS) dat aangeeft minstens één keer per week vrienden, familie of collega's te ontmoeten om sociale redenen (niet omwille van het werk of uit zuiver plichtsgevoel, maar omdat ze ervoor kiezen om vrienden, familie of collega's te ontmoeten³²). Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de ESS evolueerde het aandeel geïnterviewden dat aangeeft minstens één keer per week sociaal contact te hebben, in beperkte mate tussen 2002 en 2012 van 67,8% tot 64,9%. Het daalde licht met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 0,4% over die periode.

Doelstelling: er is geen doelstelling over sociale contacten van de bevolking. Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat het aandeel personen dat aangeeft minstens één keer per week sociaal contact te hebben met vrienden of familie om sociale redenen niet moet dalen.

Grafiek 57 Geïnterviewden die aangeven minstens één keer per week sociaal contact te hebben met vrienden of familie om sociale redenen

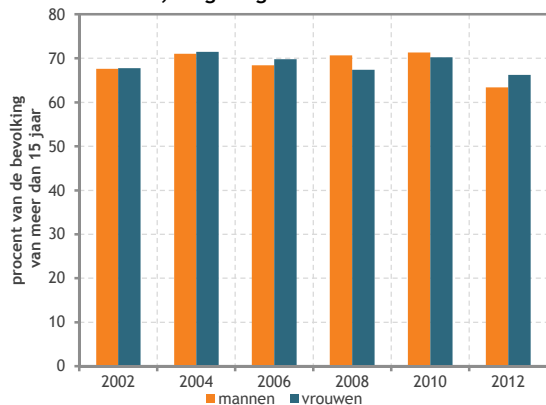

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). Dataset *European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

³² Dit komt overeen met de oorspronkelijke Europese vragenlijst en met de Nederlandstalige vragenlijst. De Franstalige vragenlijst precificeert enkel "niet omwille van het werk".

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 58 Geïnterviewden die aangeven minstens één keer per week sociaal contact te hebben met vrienden of familie om sociale redenen, volgens geslacht

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). *Dataset European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

Doorheen de zes edities van de ESS evolueerde het aandeel mannen en vrouwen van de geïnterviewden dat aangeeft minstens één keer per week sociaal contact te hebben verschillend: nu eens was het aandeel mannen groter, dan weer het aandeel vrouwen. De verschillen tussen mannen en vrouwen waren ook eerder beperkt en steeds kleiner dan 3,3 procentpunt.

Indicator 30. Vertrouwen in instellingen

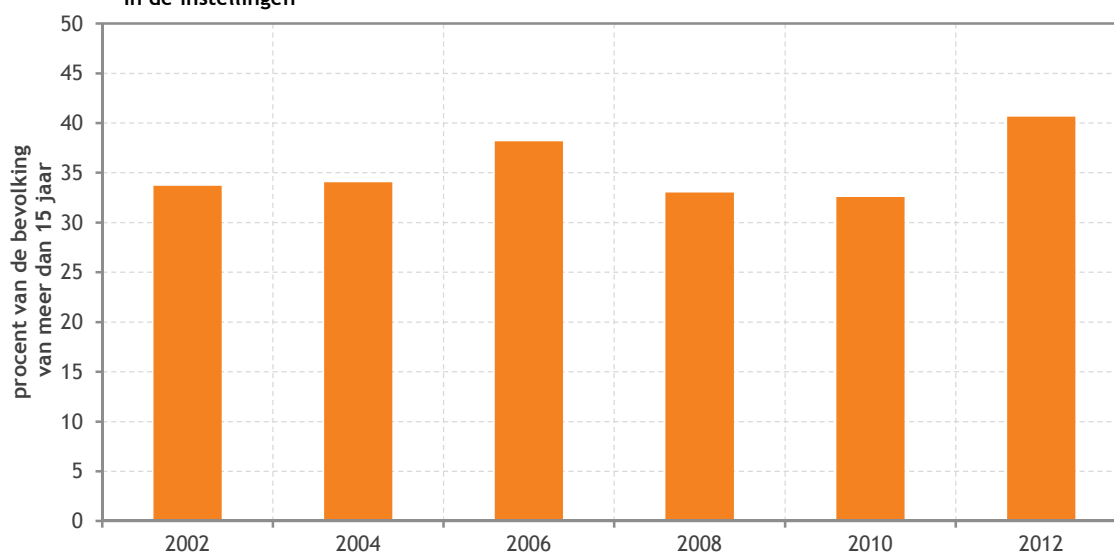
Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	2002	33,7
Einde van de periode	2012	40,6
Minimum	2010	32,6
Maximum	2012	40,6
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	2002-2012	+1,9%

Definitie: het *vertrouwen in instellingen* wordt gemeten met het aandeel van de geïnterviewden voor de *European Social Survey* (ESS) dat gemiddeld ten minste zes antwoordde op de volgende twee vragen: "Kunt u aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van volgende instellingen? Ten eerste in het Belgisch parlement en ten tweede in het rechtssysteem". De geïnterviewden kunnen antwoorden op een schaal van nul ("helemaal geen vertrouwen") tot tien ("volledig vertrouwen"). Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de ESS steeg het aandeel van de geïnterviewden dat gemiddeld ten minste zes antwoordde op de vragen naar hun vertrouwen in het Belgisch parlement en het rechtssysteem, in de periode van 2002 tot 2012 van 33,7% tot 40,6%; dat is met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 1,9%. Het lagere vertrouwen in 2008 en 2010 is te wijten aan een daling in het vertrouwen in het Belgisch parlement, want in die jaren blijft het vertrouwen in het rechtssysteem op eenzelfde niveau.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De federale overheid zal alle gebruikers, ongeacht hun sociale en culturele status, een dienstverlening bieden die aan hun verwachtingen beantwoordt rekening houdend met het algemeen belang" (doelstelling 41). Om bij te dragen aan deze doelstelling moet het vertrouwen in instellingen stijgen.

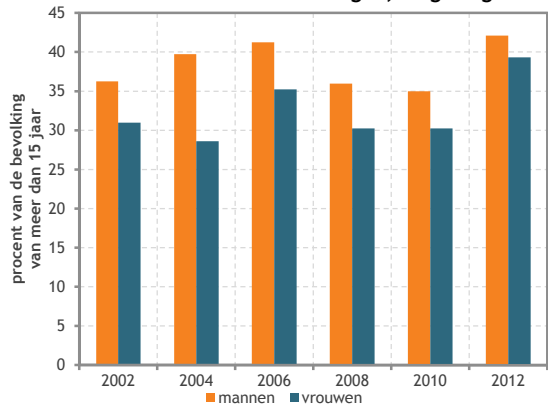
Grafiek 59 Geïnterviewden die gemiddeld ten minste zes antwoordden op de vraag naar het vertrouwen in de instellingen

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). Dataset European Social Survey. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 60 Geïnterviewden die gemiddeld ten minste zes antwoordden op de vraag naar het vertrouwen in de instellingen, volgens geslacht

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). *Dataset European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

Voor alle zes edities van de ESS was het vertrouwen in de instellingen en het rechtssysteem hoger bij de mannelijke dan bij de vrouwelijke geïnterviewden. Ook het gegeneraliseerd vertrouwen (zie Indicator 28) lag hoger bij de mannelijke geïnterviewden. Bovendien zijn de verschillen in vertrouwen in de instellingen aanzienlijk: het kleinste verschil werd opgetekend in 2012 (2,8 procentpunt) en het grootste verschil was 11,1 procentpunt in 2004. Sinds dat jaar wordt dat verschil in elke editie van de ESS kleiner.

Indicator 31. Opkomst bij verkiezingen

Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de geregistreerde kiezers)		
Begin van de periode	1991	92,7
Einde van de periode	2014	89,4
Minimum	2010	89,2
Maximum	1991	92,7
Gemiddelde jaarlijks groei	1991-2014	-0,2%
Voet	2007-2014	-0,3%

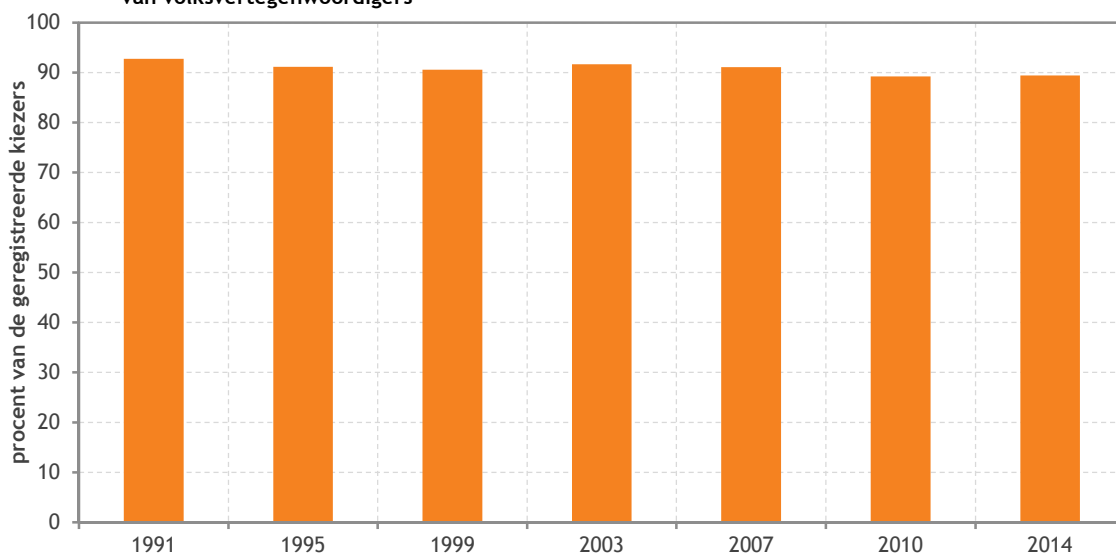
Definitie: de *opkomst bij verkiezingen* wordt gemeten met het aandeel van de geregistreerde kiezers dat effectief stemde bij de parlementaire verkiezingen voor de federale Kamer van volksvertegenwoordigers. De gegevens komen van het International Institute for Democracy and Electoral Assistance (2015).

Evolutie: omdat er in België een opkomstplicht bestaat, kan deze indicator niet gebruikt worden voor vergelijkingen met andere landen. De indicator zegt wel iets over de evolutie in België van de opkomst bij verkiezingen: die is in licht dalende lijn, gaande

van 92,7% in 1991 tot 89,4% in 2014. Er is een lichte daling met een vermindering van 0,2% per jaar over de periode van 1991 tot 2014. Vanaf 2007 bedraagt die gemiddelde jaarlijkse groei -0,3%.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*De federale overheid zal de democratische werking van haar organen voor overleg en beraadslaging blijven garanderen*" (doelstelling 40). Die doelstelling wijst op het belang van burgers die betrokken zijn bij het beleid en het politieke proces en eraan deelnemen. Om bij te dragen aan deze doelstelling moet de opkomst bij verkiezingen niet dalen.

Grafiek 61 Geregistreerde kiezers die effectief stemden bij de parlementaire verkiezingen voor de federale Kamer van volksvertegenwoordigers

Bron: IDEA (2015). *Global Database on Elections and Democracy - Voter turnout Database - Belgium - Parliamentary*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. <http://www.idea.int/> (laatst geraadpleegd op 27/8/2015).

Indicator 32. Vrouwelijke parlementsleden

Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de parlementsleden)		
Begin van de periode	1995	17,7
Einde van de periode	2014	41,5
Minimum	1995	17,7
Maximum	2014	41,5
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1995-2014	+4,6%
	2009-2014	+1,0%

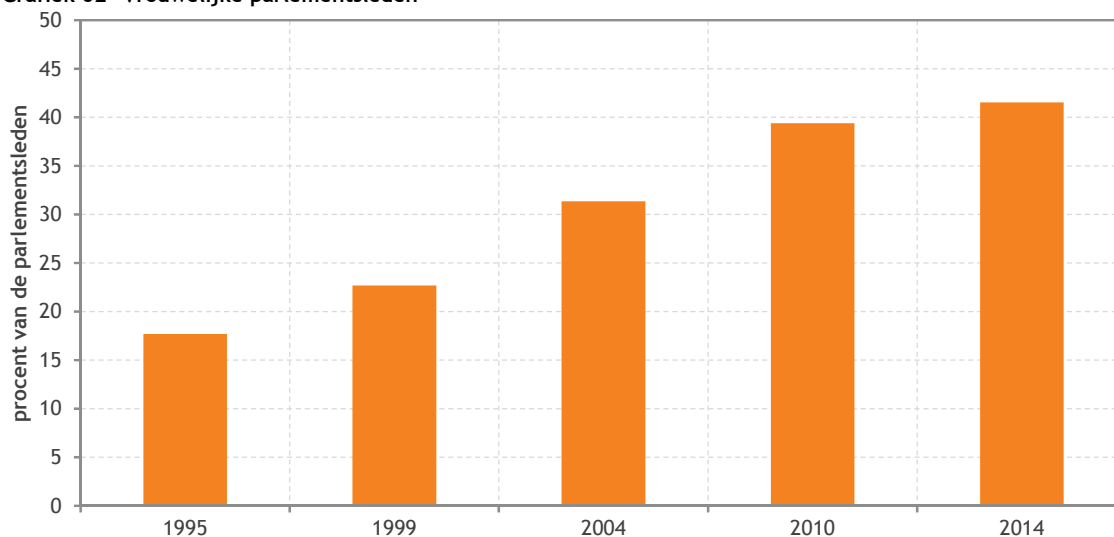
Definitie: aandeel van de vrouwen in de (federale) Kamer en Senaat, in de parlementen van de gewesten en gemeenschappen en onder de Belgische Europese parlementsleden, na elke verkiezing. De gegevens komen van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (2014).

Evolutie: het aandeel van de vrouwelijke parlementsleden stijgt in de loop van de tijd: van 17,7% in 1995 tot 41,5% in 2014. Tussen 1994 en 2012 is de wetgeving gewijzigd op de verschillende beleidsniveaus (federaal, gewesten en gemeenschappen) waardoor

partijen eerst verplicht werden lijsten op te stellen met een meer evenwichtige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen en daarna met een man-vrouw-afwisseling op de eerste twee plaatsen van de lijst³³.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*vrouwen en mannen zullen hun rechten gelijk uitoefenen. Zij zullen kunnen bijdragen tot alle aspecten van de ontwikkeling van de samenleving en de verbetering van de levensomstandigheden zonder onderscheid, uitsluiting of beperking op grond van hun geslacht*" (doelstelling 1). Om die doelstelling te behalen moet het aandeel van de vrouwelijke parlementsleden ongeveer de helft bedragen. Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het aandeel vrouwelijke parlementsleden stijgen.

Grafiek 62 Vrouwelijke parlementsleden

Bron: IGVM (2014). *Aanwezigheid van vrouwen in de Belgische wetgevende en uitvoerende instellingen*. Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. <http://igvm-iefh.belgium.be/nl/actiedomeinen/besluitvorming/cijfers> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Nota: bij 2004 staan de resultaten van de verkiezingen van 2003 en 2004, bij 2010 die van 2009 en 2010.

³³ IGVM (2014). *Aanwezigheid van vrouwen in de Belgische wetgevende en uitvoerende instellingen*. Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. <http://igvm-iefh.belgium.be/nl/actiedomeinen/besluitvorming/cijfers> (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).

Indicator 33. Slachtofferschap

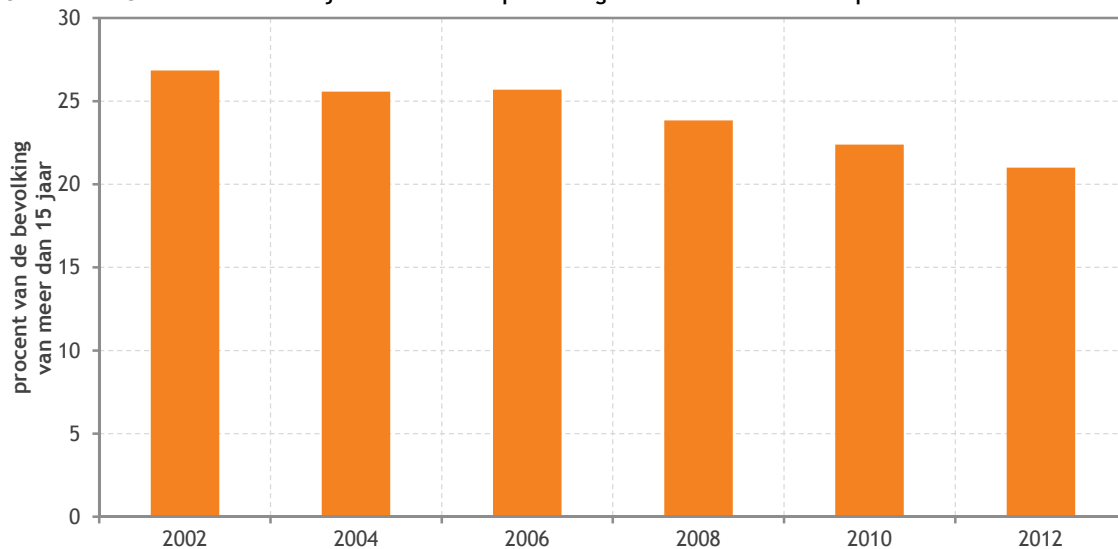
Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	2002	26,9
Einde van de periode	2012	21,0
Minimum	2012	21,0
Maximum	2002	26,9
Gemiddelde jaarlijkse groei/voet	2002-2012	-2,4%

Definitie: *slachtofferschap* wordt gemeten met het aandeel van de geïnterviewden voor de *European Social Survey* (ESS) dat ja antwoordde op de volgende vraag: "Bent u of iemand in uw huishouden in de afgelopen 5 jaar slachtoffer geweest van een inbraak of van lichamelijk geweld?". Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de enquête ESS daalde het aandeel geïnterviewden dat zelf of van wie een gezinslid slachtoffer was van een inbraak of lichamelijk geweld, tussen 2002 en 2012 van 26,9% tot 21,0%. Dat was een gemiddelde jaarlijkse afname over die periode van 2,4%.

Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten de volgende doelstelling: "Alle vormen van geweld en gerelateerde sterftcijfers in de hele wereld aanzienlijk verminderen" (doel 16.1, vertaling FPB). Om bij te dragen aan deze doelstelling moet het aandeel respondenten dat zelf of van wie een gezinslid slachtoffer was van een inbraak of lichamelijk geweld dalen.

Grafiek 63 Geïnterviewden die ja antwoordden op de vraag over het slachtofferschap

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). Dataset *European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

Indicator 34. Onveiligheidsgevoelens

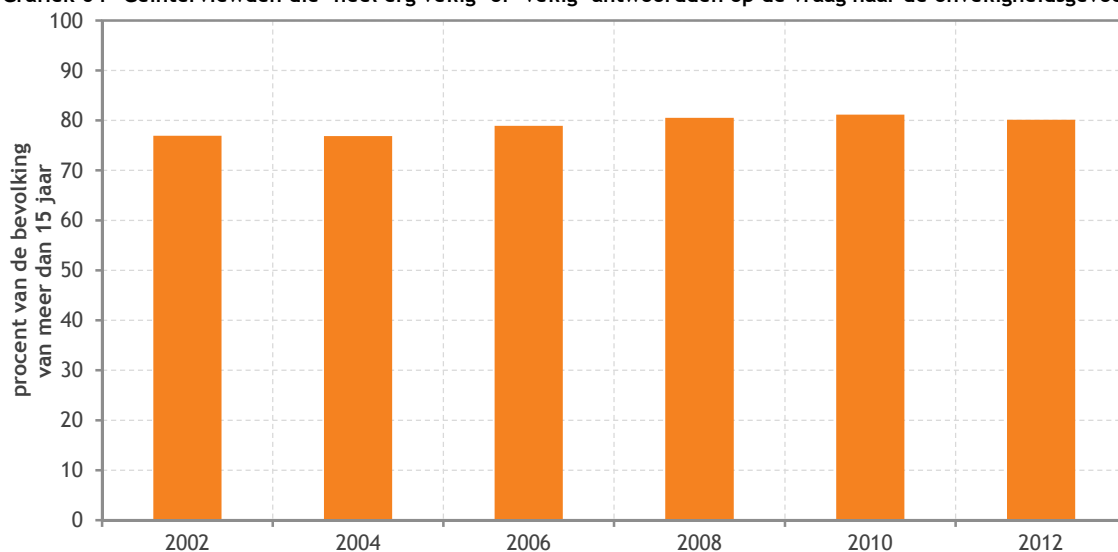
Thema	Samenleving	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (procent van de bevolking van meer dan 15 jaar)		
Begin van de periode	2002	76,9
Einde van de periode	2012	80,2
Minimum	2004	76,9
Maximum	2010	81,2
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	2002-2012	+0,4%

Definitie: *onveiligheidsgevoelens* worden gemeten met het aandeel van de geïnterviewden voor de *European Social Survey* (ESS) dat "heel erg veilig" of "veilig" antwoordde op de vraag: "Als u in het donker in uw eentje door deze buurt loopt hoe veilig voelt u zich dan?". Deze vraag kwam telkens aan bod in de zes tweejaarlijkse enquêtes van de ESS. Deze indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van de ESS (2015).

Evolutie: volgens de enquête ESS steeg het aandeel van de geïnterviewden dat "heel erg veilig" of "veilig" antwoordde op de vraag, in de periode van 2002 tot 2012 van 76,9% tot 80,2%. Het nam over die periode jaarlijks gemiddeld met 0,4% toe.

Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten de volgende doelstelling: "Alle vormen van geweld en gerelateerde sterftcijfers in de hele wereld aanzienlijk verminderen" (doel 16.1, vertaling FPB). Het regeerakkoord noemt onveiligheidsgevoelens "onaanvaardbaar in een moderne, democratische samenleving"³⁴. Om bij te dragen aan deze doelstelling moet het aandeel respondenten met onveiligheidsgevoelens dalen.

Grafiek 64 Geïnterviewden die "heel erg veilig" of "veilig" antwoordden op de vraag naar de onveiligheidsgevoelens

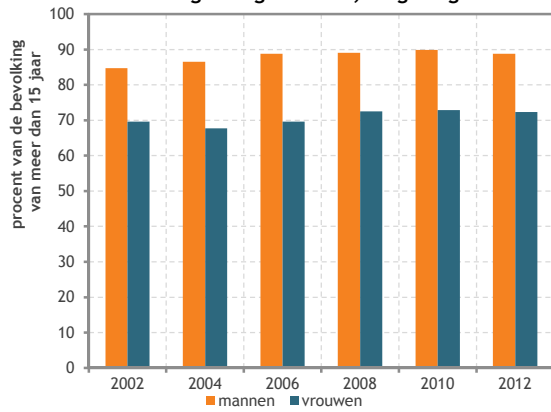

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). Dataset *European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

³⁴ Federale Regering (2014). *Federaal regeerakkoord*, 9 oktober 2014. p. 118 <http://www.dekamer.be/FLWB/PDF/54/0020/54K0020001.pdf> (laatst geraadpleegd op 02/12/2015).

Opsplitsing volgens geslacht

Grafiek 65 Geïnterviewden die "heel erg veilig" of "veilig" antwoordden op de vraag naar de onveiligheidsgevoelens, volgens geslacht

Bron: Berekening FPB op basis van ESS (2015). *Dataset European Social Survey*. <http://www.europeansocialsurvey.org/> (gedownload op 27/8/2015).

De mannelijke geïnterviewden voelden zich aanzienlijk veiliger dan de vrouwelijke geïnterviewden. Dat verschil in onveiligheidsgevoelens tussen mannen en vrouwen werd in alle edities van de ESS opgetekend en het is ook groot: het lag nooit beneden de 15,0 procentpunt en was het grootst in 2006 met 19,2 procentpunt.

4.7. Milieu

Indicator 35. Uitstoot van fijnstofdeeltjes (PM_{2,5})

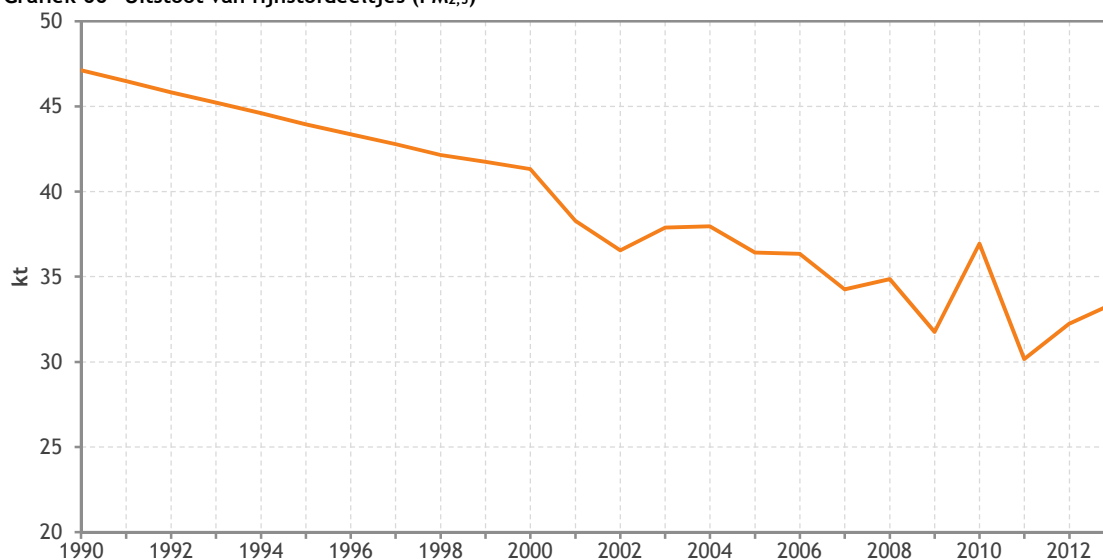
Thema	Milieu	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (kt)		
Begin van de periode	1990	47,1
Einde van de periode	2013	33,4
Minimum	2011	30,2
Maximum	1990	47,1
Gemiddelde jaarlijks groei	1990-2013	-1,5%
	2008-2013	-0,8%

Definitie: de uitstoot van fijnstofdeeltjes (PM_{2,5}) is de totale uitstoot van deeltjes met een diameter kleiner dan 2,5 µm op het Belgische grondgebied, uitgedrukt in kiloton (kt). Die deeltjes worden hoofdzakelijk uitgestoten tijdens verbrandingsprocessen (motoren, verwarmingsketels...) en in bepaalde industriële activiteiten (cementproductie...). De gegevens worden samengebracht door de Intergewestelijke Cel voor het Leefmilieu en zijn beschikbaar op de site van het Europees Milieuagentschap (EEA, 2015).

Evolutie: tussen 1990 en 2013 daalde de uitstoot van 47 kt tot 33 kt, dat is voor alle bronnen samen een gemiddelde daling van 29%. Tussen 2000 en 2013 daalde de uitstoot vooral in het vervoer en de industrie, terwijl hij steeg in de residentiële sector (verwarming van gebouwen).

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De uitstoot van vervuilende stoffen, zoals (...) fijn stof, (...), zal aanzienlijk vermindert zijn en de lucht (binnen en buiten)-, water- en bodemvervuiling zal niet langer een significante – directe of indirecte – weerslag hebben, noch op de gezondheid, noch op het milieu" (doelstelling 35). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de uitstoot van fijnstofdeeltjes dalen.

Grafiek 66 Uitstoot van fijnstofdeeltjes (PM_{2,5})

Bron: EEA (2015). Air pollutant emissions data viewer (LRTAP Convention). <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/data-viewers/air-emissions-viewer-lrtap> (laatst geraadpleegd op 11/08/2015).

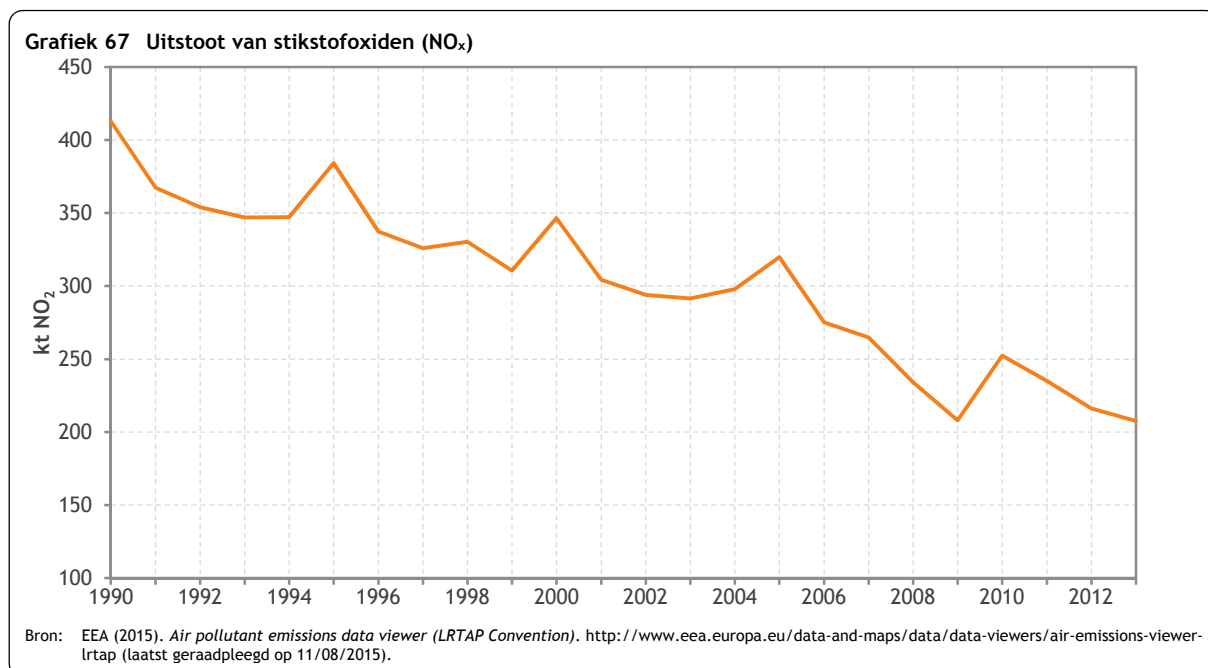
Indicator 36. Uitstoot van stikstofoxiden (NO_x)

Thema	Milieu
Dimensies	Hier en nu
Kerncijfers (kt NO ₂)	
Begin van de periode	1990 413,0
Einde van de periode	2013 207,7
Minimum	2013 207,7
Maximum	1990 413,0
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2013 -2,9%
	2008-2013 -2,4%

Definitie: de *uitstoot van stikstofoxiden (NO_x)* is de totale uitstoot van NO_x op het Belgische grondgebied, uitgedrukt in kiloton stikstofdioxide (kt NO₂). NO_x wordt hoofdzakelijk uitgestoten bij het gebruik van fossiele brandstoffen in motoren en verwarmingsketels. De gegevens worden verzameld door de Interge-westelijke Cel voor het Leefmilieu en zijn beschikbaar op de website van het Europees Milieuagentschap (EEA, 2015).

Evolutie: tussen 1990 en 2013 daalde de uitstoot van stikstofoxiden met 50%. Het wegvervoer is een van de belangrijkste oorzaken van deze vervuiling. De daling van de uitstoot is het resultaat van de snelle verbetering van de emissienormen per kilometer voor voertuigen, met de opeenvolgende invoering van de vervuilingnormen Euro 1 (1993) tot Euro 6 (2014). Die verbetering wordt niettemin getemperd door drie factoren. De eerste factor is het vervangingstempo van oude voertuigen: aangezien die vervuilingnormen alleen van toepassing zijn op nieuwe voertuigen, gaat de vooruitgang traag omdat oude voertuigen maar geleidelijk vervangen worden. De tweede factor is het tempo van de verkeerstoename die de daling van de emissies per kilometer als gevolg van de strengere vervuilingnormen gedeeltelijk tenietdoet. De derde factor is de verdieseling van het wagenpark: dieselwagens stoten minder vluchtige organische stoffen (VOS), maar meer NO_x uit dan benzinewagens.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*De uitstoot van vervuilende stoffen, zoals stikstofoxiden, (...), zal aanzienlijk verminderd zijn en de lucht (binnen en buiten)-, water- en bodemvervuiling zal niet langer een significante – directe of indirecte – weerslag hebben, noch op de gezondheid, noch op het milieu*" (doelstelling 35). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de uitstoot van stikstofoxiden dalen.

Indicator 37. Nitraat in rivierwater

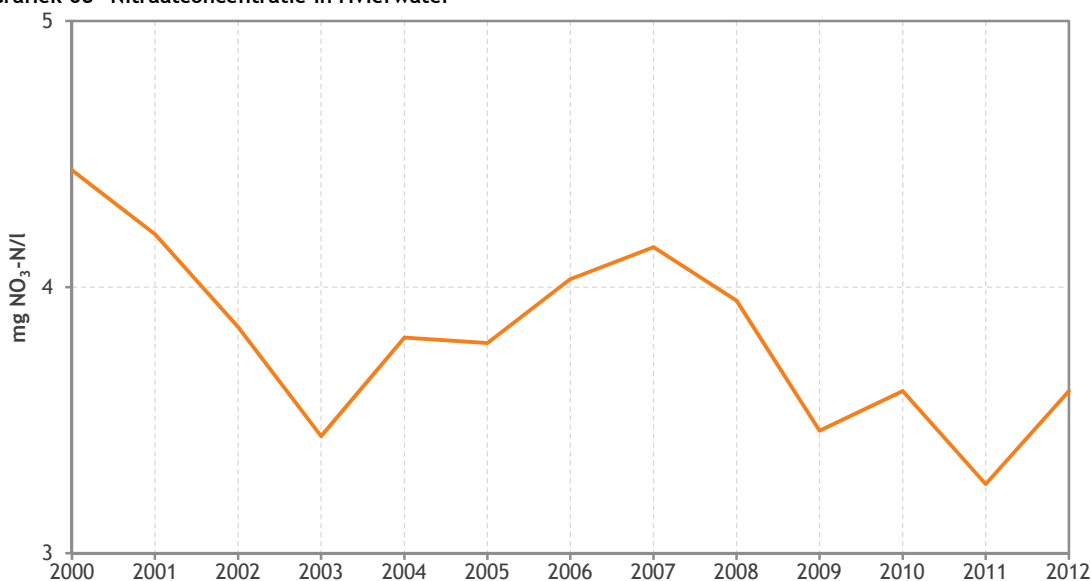
Thema	Milieu
Dimensies	Later
Kerncijfers (mg NO ₃ -N/l)	
Begin van de periode	2000 4,4
Einde van de periode	2012 3,6
Minimum	2011 3,3
Maximum	2000 4,4
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2000-2012 -1,7% 2007-2012 -2,8%

Definitie: de gemiddelde *nitraatconcentratie in rivierwater* wordt berekend op basis van 36 meetpunten verspreid over heel België. Ze wordt uitgedrukt aan de hand van het gewicht stikstof in deze nitraten per liter water (mg NO₃-N/l). De gegevens zijn afkomstig van het Europees Milieuagentschap (EEA, 2015).

Evolutie: de gemiddelde nitraatconcentratie in rivierwater in België daalde tussen 2000 en 2012 van 4,44 mg NO₃-N/l tot 3,61 mg NO₃-N/l (EEA, 2015). De waargenomen daling gaat samen met de daling van de stikstofemissies van industriële oorsprong, de ontwikkeling van waterzuiveringsinfrastructuur en het landbouwbeleid dat bijvoorbeeld aanzet tot een beter beheer van meststoffen.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De uitstoot van vervuilende stoffen [...] zal aanzienlijk verminderd zijn en de lucht (binnen en buiten)-, water- en bodemvervuiling zal niet langer een significante – directe of indirecte – weerslag hebben, noch op de gezondheid, noch op het milieu" (doelstelling 35). Om aan die doelstelling bij te dragen, moet de gemiddelde nitraatconcentratie in rivierwater dalen.

Grafiek 68 Nitraatconcentratie in rivierwater

Bron: EEA (2015). *Nutrients in freshwater (CSI 020/WAT 003) - Assessment published Feb 2015*. <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/nutrients-in-freshwater/nutrients-in-freshwater-assessment-published-6> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

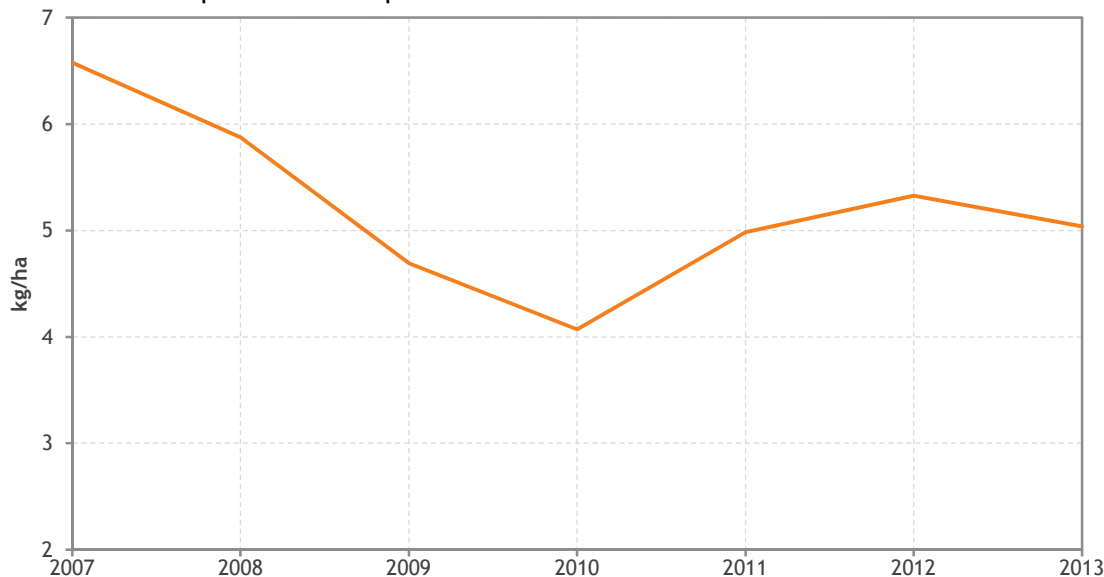
Indicator 38. Landbouwpesticiden

Thema	Milieu	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (kg/ha)		
Begin van de periode	2007	6,6
Einde van de periode	2013	5,0
Minimum	2010	4,1
Maximum	2007	6,6
Gemiddelde jaarlijks groeivoet	2007-2013	-4,4%

Definitie: *landbouwpesticiden* zijn chemische stoffen die hoofdzakelijk in de landbouw gebruikt worden om organismen te vernietigen die schadelijk zijn voor gewassen, zoals zwammen, insecten, bacteriën en planten. De consumptie van landbouwpesticiden wordt gedefinieerd als de verhouding tussen de totale hoeveelheid verkochte landbouwpesticiden en de totale landbouwooppervlakte, uitgedrukt in kg/hectare. De totale hoeveelheid landbouwpesticiden omvat alle stoffen uit de bijlage bij Verordening (EG) nr. 1185/2009³⁵ betreffende statistieken over pesticiden. De indicator wordt door het FPB berekend op basis van gegevens van de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2015) en Statistics Belgium (2015).

Evolutie: de hoeveelheid verkochte landbouwpesticiden per hectare daalt tussen 2007 en 2010 en stijgt vervolgens tot 5,0 kg/ha in 2013, wat lager blijft dan de 6,6 kg/ha van 2007. De neerwaartse trend van de hoeveelheid verkochte landbouwpesticiden tussen 2007 en 2013 is onder meer toe te schrijven aan het feit dat die pesticiden efficiënter geworden zijn. De nieuwe producten zijn niet enkel efficiënter (toepassing in g/ha in plaats van kg/ha), maar ook specifiek gericht (minder impact op organismen waarop ze niet gericht zijn). Dit kan evenwel gepaard gaan met een toename van het toxiciteitsniveau van de actieve bestanddelen voor de mens, de fauna en de flora. Daarom neemt de EU maatregelen om de meest toxische producten van de markt te halen.

Grafiek 69 Consumptie van landbouwpesticiden

Bron: Berekening FPB op basis van FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu (2015). *Verkoop van pesticiden 2007-2013*. (rechtstreekse mededeling); FOD Economie - ADSEI (2010). Landbouw: landbouw telling/enquête mei 2000-2009. <http://statbel.fgov.be>; Statistics Belgium (2015). Kerncijfers landbouw 2010-2013. <http://statbel.fgov.be>.

³⁵ EU (2009). *Verordening (EG) nr. 1185/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 betreffende statistieken over pesticiden*. Publicatieblad van de Europese Unie, L324, 10/12/2009, pp.1-22.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*De sociale en ecologische impact van onze productie- en consumptiewijzen op het vlak van voedingsmiddelen zal aanzienlijk verlaagd zijn*" (doelstelling 28). Om in de richting van die doelstelling te gaan, moet de hoeveelheid verkochte landbouwpesticiden per hectare dalen.

4.8. Klimaat en energie

Indicator 39. Uitstoot van broeikasgassen

Thema	Klimaat en energie	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt CO ₂ -equivalent)		
Begin van de periode	1990	144,8
Einde van de periode	2013	115,7
Minimum	2012	115,4
Maximum	1996	156,3
Gemiddelde jaar- lijkse groei-voet	1990-2013	-1,0%
	2008-2013	-3,0%

Definitie: de *netto-uitstoot van broeikasgassen* (BKG) is de totale netto-uitstoot op het Belgische grondgebied. De beschouwde BKG zijn deze die vallen onder het Kyotoprotocol³⁶: koolstofdioxide (CO₂), distikstofoxide (N₂O), methaan (CH₄) en drie types fluorgassen (HFC's, PFC's, SF₆), die niet opgenomen zijn in het Protocol van Montreal³⁷. Het gaat om de netto-uitstoot: er wordt rekening gehouden met de uitstoot en de absorptie van de LULUCF-sector (*Land Use, Land Use Change and Forestry*), zoals de absorptie van CO₂ door de bossen. De indicator wordt uitgedrukt in megaton CO₂-equivalent (Mt CO₂-eq.). De gegevens komen van de nationale inventarissen van BKG-uitstoot (Nationale klimaatcommissie, 2015).

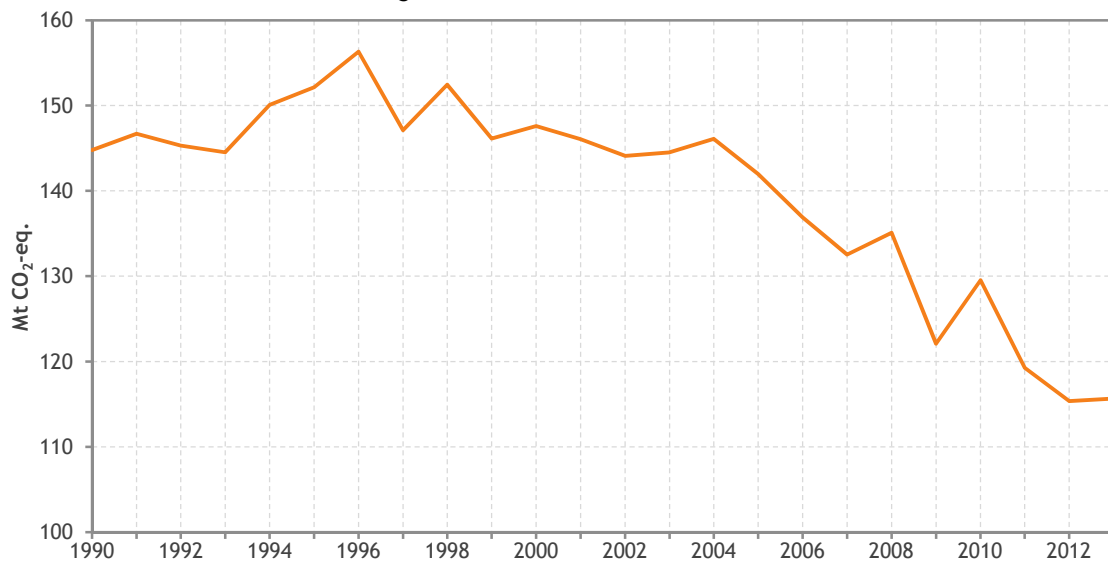
Evolutie: in het begin van de jaren 1990 steeg de Belgische BKG-uitstoot. Het maximum werd bereikt in 1996, toen de strenge winter zorgde voor een bijzonder sterke toename van het verwarmingsgebruik in gebouwen, waardoor de uitstoot van broeikasgassen toenam. Nadien bleef de uitstoot op een peil vergelijkbaar met dat van 1990, vooraleer er een regelmatige daling optrad vanaf 2004. In 2013 bedroeg de Belgische uitstoot 115,7 miljoen ton CO₂-equivalent (netto-uitstoot). Dit betekent een daling met 20,1% sinds 1990. Deze evoluties kunnen onder andere toegeschreven worden aan de resultaten van het gevoerde beleid (bijvoorbeeld het verbruik van wagens en de energieprestatie van gebouwen), aan de financiële en economische crisis, aan de schommelingen in de energieprijzen en aan de weersomstandigheden.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De Belgische emissies van broeikasgassen zullen in 2050 in eigen land met minstens 80 tot 95% gedaald zijn ten opzichte van hun niveau in 1990" (doelstelling 31). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de uitstoot van broeikasgassen dalen.

³⁶ UNFCCC (1997). *Kyoto protocol*. United Nations Framework Convention on Climate Change. www.unfccc.int.

³⁷ UNEP (1987). *Montreal protocol*, UNEP. <http://ozone.unep.org>.

Grafiek 70 Netto-uitstoot van broeikasgassen

Bron: Nationale klimaatcommissie (2015). Nationale inventarissen van broeikasgassenuitstoot. http://cdr.eionet.europa.eu/be/eu/mmr/art07_inventory/ghg_inventory/.

Indicator 40. Uitstoot van broeikasgassen niet-ETS

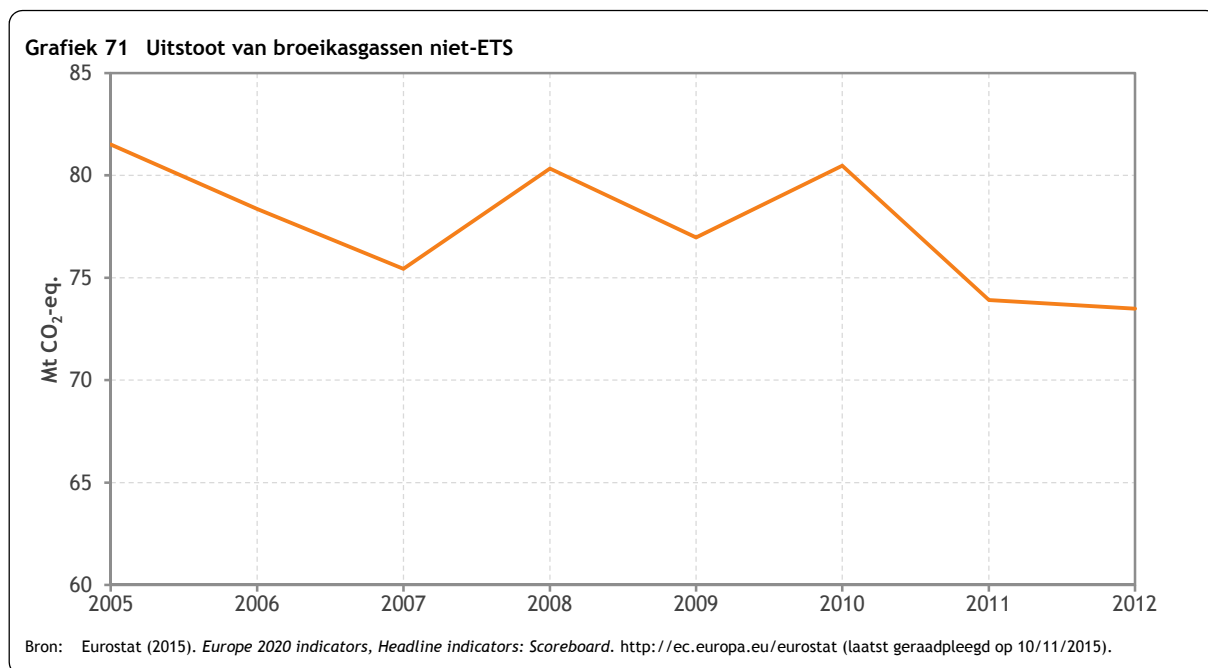
Thema	Klimaat en energie	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt CO₂-equivalent)		
Begin van de periode	2005	81,5
Einde van de periode	2012	73,5
Minimum	2012	73,5
Maximum	2005	81,5
Gemiddelde jaarlijks groei	2005-2012	-1,5%

Definitie: de *uitstoot van broeikasgassen (BKG) niet-ETS* is de uitstoot van de sectoren die niet vallen onder het Europese emissiehandelssysteem (in het Engels ETS, *Emission Trading Scheme*). In 2005 werd het ETS ingevoerd in de Europese Unie voor ondernemingen die veel CO₂ uitstoten (bijvoorbeeld de energieproductie, de metaalnijverheid of de niet-metaalhoudende mineralen). Daardoor wordt de BKG-uitstoot onderverdeeld in uitstoot van de ETS-sector en uitstoot van de niet-ETS-sectoren, die voornamelijk het vervoer (buiten de luchtvaart), de diensten, de woningen, de landbouw, het afval en de industrieën die niet onder

het ETS vallen, omvatten. De indicator wordt uitgedrukt in megaton CO₂-equivalent (Mt CO₂-eq.). De gegevens komen van Eurostat (2015).

Evolutie: tussen 2005 en 2012 daalde de BKG-uitstoot van de niet-ETS-sectoren met 9,8%, van 81,5 tot 73,5 Mt CO₂-equivalent. Die neerwaartse trend kan o.a. toegeschreven worden aan de resultaten van het gevoerde beleid (bijvoorbeeld het verbruik van wagens en de energieprestatie van gebouwen), de economische en financiële crisis en de prijsschommelingen van energie. Bovendien verklaren de schommelingen in de vraag naar verwarming van gebouwen – die toe te schrijven zijn aan de veranderingen van de weersomstandigheden van jaar tot jaar – grotendeels de jaarlijkse variabiliteit van de BKG-uitstoot in de niet-ETS-sectoren.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De Belgische emissies van broeikasgassen zullen in 2050 in eigen land met minstens 80 tot 95% gedaald zijn ten opzichte van hun niveau in 1990" (doelstelling 31). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de uitstoot van broeikasgassen niet-ETS dalen.

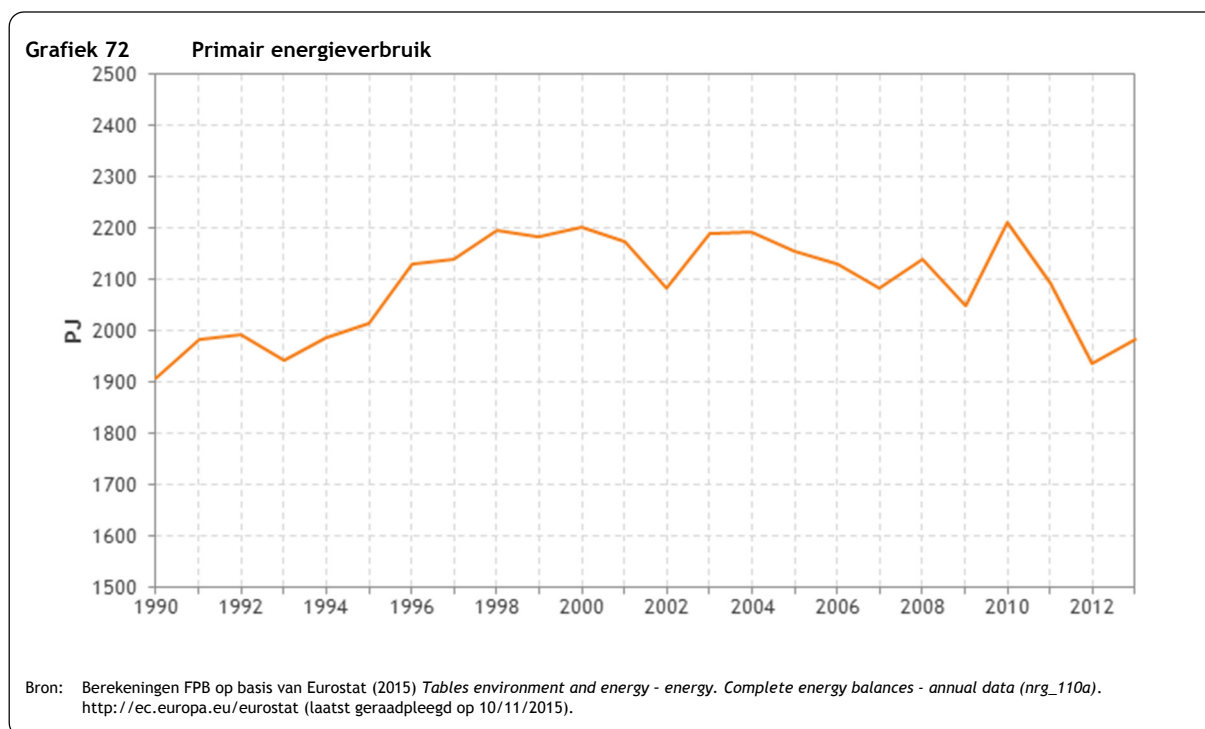

Indicator 41. Primair energieverbruik

Thema	Klimaat en energie	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (PJ)		
Begin van de periode	1990	1907,4
Einde van de periode	2013	1983,6
Minimum	1990	1907,4
Maximum	2010	2210,8
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2013	+0,2%
	2008-2013	-1,5%

Definitie: het *primaire energieverbruik* is de in België ingevoerde of geproduceerde energie vóór verwerking (in hoofdzaak olie-raffinage en elektriciteitsproductie), uitgezonderd de uitvoer, de zeebunkers (de brandstof die geleverd wordt aan schepen voor internationale trajecten) en het niet-energetisch verbruik (bijvoorbeeld olie die gebruikt wordt als grondstof in de chemie). Deze indicator wordt uitgedrukt in Petajoulen (PJ) en wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van Eurostat (2015).

Evolutie: het primaire energieverbruik is gestegen tijdens de jaren 1990. Na een plateau tussen 1998 en 2004 daalde het trendmatig tussen 2004 en 2013. Zowel op Europees³⁸ als op Belgisch niveau heeft het energie-efficiëntiebeleid, maar ook de economische en financiële crisis, bijgedragen tot die daling. In België leidde de crisis onder andere tot een groeivertraging van de industriële productie en het wegverkeer tussen 2008 en 2013. Bovendien worden de jaarlijkse schommelingen van deze indicator – die verband houden met de vraag naar energie voor verwarming – gedeeltelijk verklaard door de jaarlijkse veranderingen in de weersomstandigheden.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De verhoging van de energie-efficiëntie van producten zal worden voortgezet met het

³⁸ Eurostat (2015). *Sustainable development in the European Union, 2015 monitoring report of the EU sustainable development strategy*. Luxemburg: Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat> (laatst geraadpleegd op 10/11/2015).

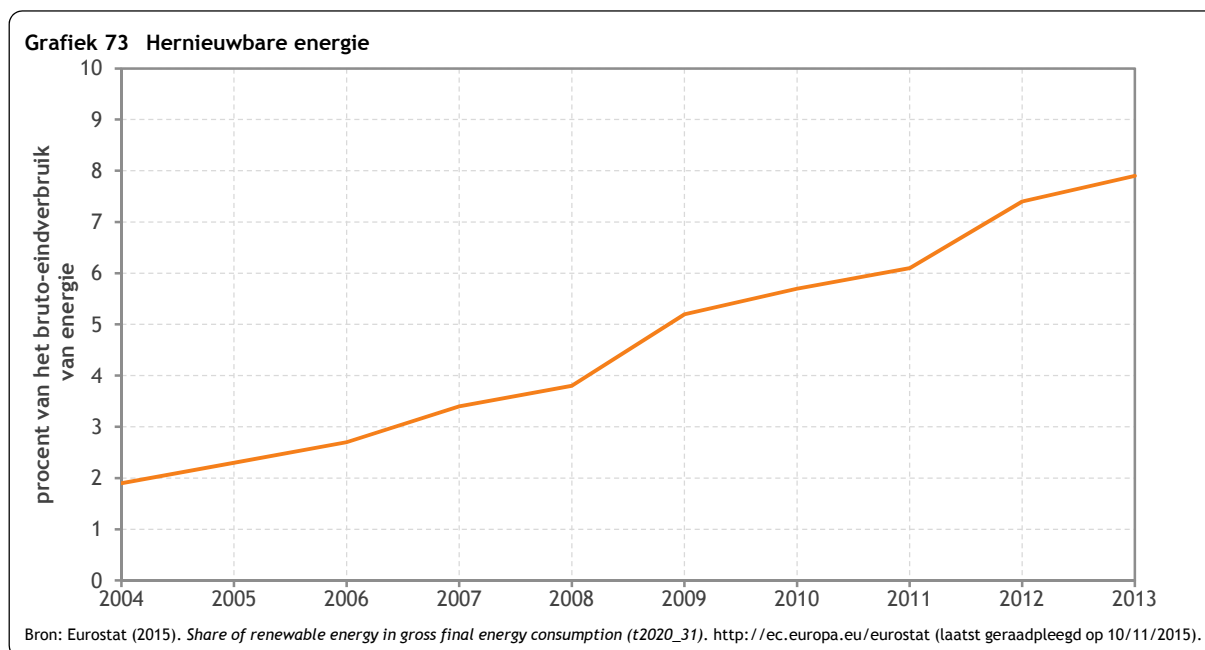
oog op de vermindering van het eindenergieverbruik” (doelstelling 18). Het Nationaal hervormingsprogramma definieert voor België een reductiedoelstelling van het energieverbruik in het kader van de Europese reductiedoelstelling van 20% van het energieverbruik ten opzichte van een referentiescenario. Die doelstelling is om een primair energieverbruik te bereiken van 43,7 Mtoe (of 1830 PJ) tegen 2020. Dit is een daling van het primaire energieverbruik van 15,1% tussen 2005 en 2020. Om in de richting van deze laatste doelstelling te gaan, moet het primaire energieverbruik dalen.

Indicator 42. Hernieuwbare energie

Thema	Klimaat en energie	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het bruto-eindverbruik van energie)		
Begin van de periode	2004	1,9
Einde van de periode	2013	7,9
Minimum	2004	1,9
Maximum	2013	7,9
Gemiddelde jaarlijks groeivoet	2004-2013	+17,2%
	2008-2013	+15,8%

Definitie: *hernieuwbare energie* wordt gemeten met het aandeel van het energieverbruik geproduceerd uit hernieuwbare bronnen in het bruto-eindverbruik van energie, zoals gedefinieerd in de Europese richtlijn 2009/28/EG³⁹. Het bruto-eindverbruik van energie is de energie die verbruikt wordt door alle eindgebruikers, inclusief de verliezen op het transportnetwerk en het verbruik van de energiesector zelf. De gegevens zijn afkomstig van Eurostat (2015).

Evolutie: het aandeel van de energie geproduceerd uit hernieuwbare bronnen in het bruto-eindverbruik van energie bedroeg 7,9% in 2013. Dit is een stijging ten opzichte van de 1,9% in 2004, het eerste jaar waarvoor gegevens beschikbaar zijn voor deze indicator. De stijging is voornamelijk het gevolg van de snelle groei van de elektriciteitsproductie op basis van biomassa, windmolens en fotovoltaïsche zonnepanelen, alsook het rechtstreekse gebruik van biomassa door de huishoudens.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: 'De koolstofarme energievormen zullen overheersen in de energiemix. De hernieuwbare energiebronnen zullen er een significant aandeel van uitmaken' (doelstelling 16). Het Nationaal hervormingsprogramma dat door België in 2011 werd goedgekeurd en dat jaarlijks bijgewerkt wordt in het kader van de Europa 2020-strategie bevat de doelstelling om in 2020 een aandeel van 13% energie geproduceerd uit hernieuwbare bronnen in het bruto-eindverbruik van energie te bereiken. Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet deze indicator stijgen.

³⁹ EU (2009). *Richtlijn 2009/28/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen en houdende wijziging en intrekking van Richtlijn 2001/77/EG en Richtlijn 2003/30/EG*. Publicatieblad van de Europese Unie L 140 van 05/06/2009, pp. 16-62.

Indicator 43. Energieafhankelijkheid

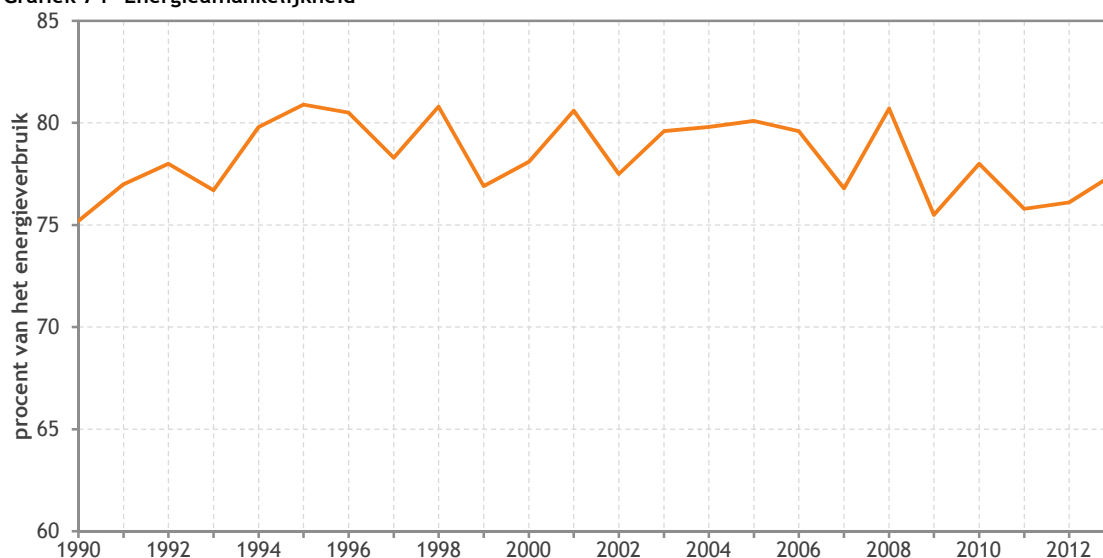
Thema	Klimaat en energie	
Dimensies	Hier en nu	
	Kerncijfers (procent van het energieverbruik)	
Begin van de periode	1990	75,2
Einde van de periode	2013	77,5
Minimum	1990	75,2
Maximum	1995	80,9
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2013	+0,1%
	2008-2013	-0,8%

Definitie: de *energieafhankelijkheid* wordt berekend als de verhouding tussen de netto-invoer van energie (de invoer minus de uitvoer) en het energieverbruik in België. Dat verbruik is de som van het bruto binnenlands energieverbruik (bbev, hoofdzakelijk samengesteld uit de energieproductie in België en de invoer, minus de uitvoer) en de zeebunkers (de brandstof die geleverd wordt aan schepen voor internationale trajecten). De gegevens zijn afkomstig van Eurostat (2015).

Evolutie: België heeft een grote energieafhankelijkheid die relatief stabiel is sinds 1990: tussen 75% en iets meer dan 80%. Die grote energieafhankelijkheid kan verklaard worden door het feit dat België geen fossiele brandstoffen onttrekt uit zijn bodem. Fossiele brandstoffen dienen dus geïmporteerd te worden. In 2013 vertegenwoordigden ze 77,5% van het totale bruto binnenlands energieverbruik en de zeebunkers. Het niet-ingevoerde saldo van 22,5% bestaat uit hernieuwbare energie en kernenergie. In het geval van kernenergie worden ingevoerde splijtstoffen niet meegerekend in de energie-invoer, maar in de invoer van mineralen, terwijl de aan de hand van kernreacties geproduceerde warmte – die gebruikt wordt voor de elektriciteitsproductie – meegerekend wordt als energieproductie in België.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling bevat de volgende doelstelling: "*De energiebevoorrading zal verzekerd zijn*" (doelstelling 20). Om bij te dragen tot de realisatie van de doelstelling, moet de energieafhankelijkheid van België dalen.

Grafiek 74 Energieafhankelijkheid

Bron: Eurostat (2015). *Tables environment and energy - energy. Energy dependence (tsdcc310)*. <http://ec.europa.eu/eurostat> (laatst geraadpleegd op 10/11/2015).

4.9. Natuurlijke hulpbronnen

Indicator 44. Binnenlands materiaalverbruik: totaal

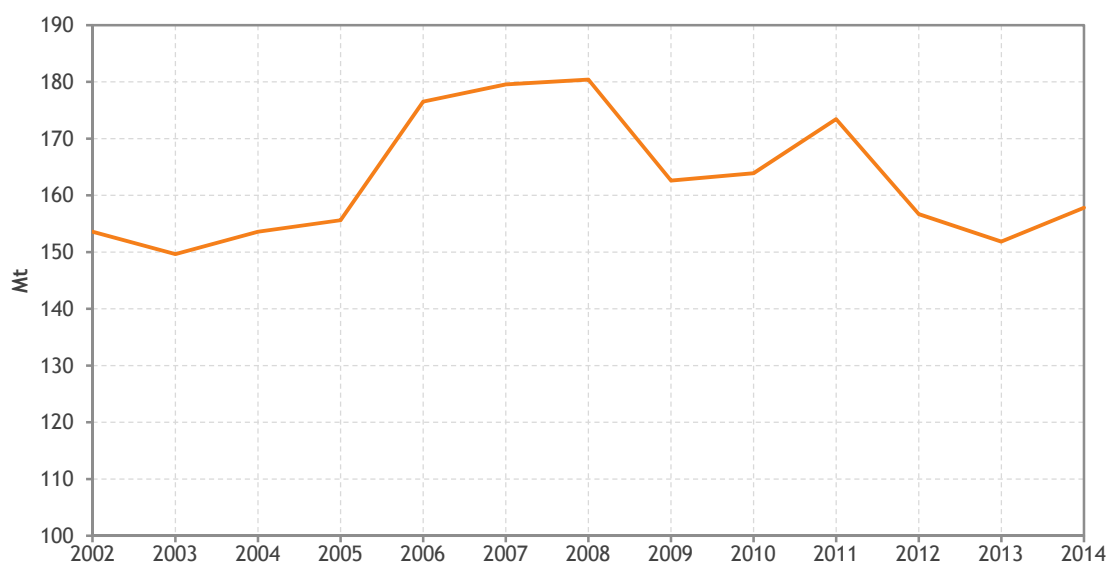
Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt)		
Begin van de periode	2002	153,6
Einde van de periode	2014	157,8
Minimum	2003	149,7
Maximum	2008	180,4
Gemiddelde jaar- lijkse groei	2002-2014	+0,2%
voet	2009-2014	-0,6%

Definitie: het *binnenlands materiaalverbruik* stemt overeen met de binnenlandse ontginning, waarbij de invoer wordt opgeteld en waarvan de uitvoer wordt afgetrokken. De beschouwde grondstoffen zijn de biomassa, de metaalertsen, de niet-metaalhoudende mineralen en de fossiele brandstoffen, alsook twee restcategorieën (met betrekking tot afval en andere producten die 1 tot 2% van het totaal uitmaken). Het binnenlands materiaalverbruik houdt rekening met de grondstoffen vervat in de afgewerkte en halfafgewerkte goederen die in België worden ingevoerd of door België worden uitgevoerd, maar deze grondstoffen worden enkel meegerekend in de materiaalcategorie waaruit het product in hoofdzaak bestaat. De indicator wordt uitgedrukt in megaton (Mt). De gegevens komen van Eurostat (2015).

Evolutie: het binnenlands materiaalverbruik steeg tussen 2002 en 2008. Tussen 2008 en 2014 daalde dat verbruik echter. In 2014 lag het verbruik iets hoger dan het niveau van 2002. In 2014 vertegenwoordigde de netto-invoer 41% van het binnenlands materiaalverbruik in België.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstellingen: "De verbruikte hoeveelheid niet-hernieuwbare grondstoffen zal aanzienlijk verminderd zijn en die grondstoffen zullen enkel verder ontgonnen worden indien er geen alternatief uit recyclage bestaat" (doelstelling 33) en "hernieuwbare grondstoffen [...] zullen ontgonnen worden zonder het vermogen van toekomstige generaties om die hulpbronnen te ontginnen, in het gedrang te brengen" (doelstelling 34). Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het totale binnenlands materiaalverbruik dalen.

Grafiek 75 Binnenlands materiaalverbruik: totaal

Bron: Eurostat (2015). *Tables Environment and energy - environment. Material flows and resource productivity - Domestic material consumption by material - 1 000 t (tsdpc230)*. <http://ec.europa.eu/eurostat> (laatst geraadpleegd op 18/11/2015).

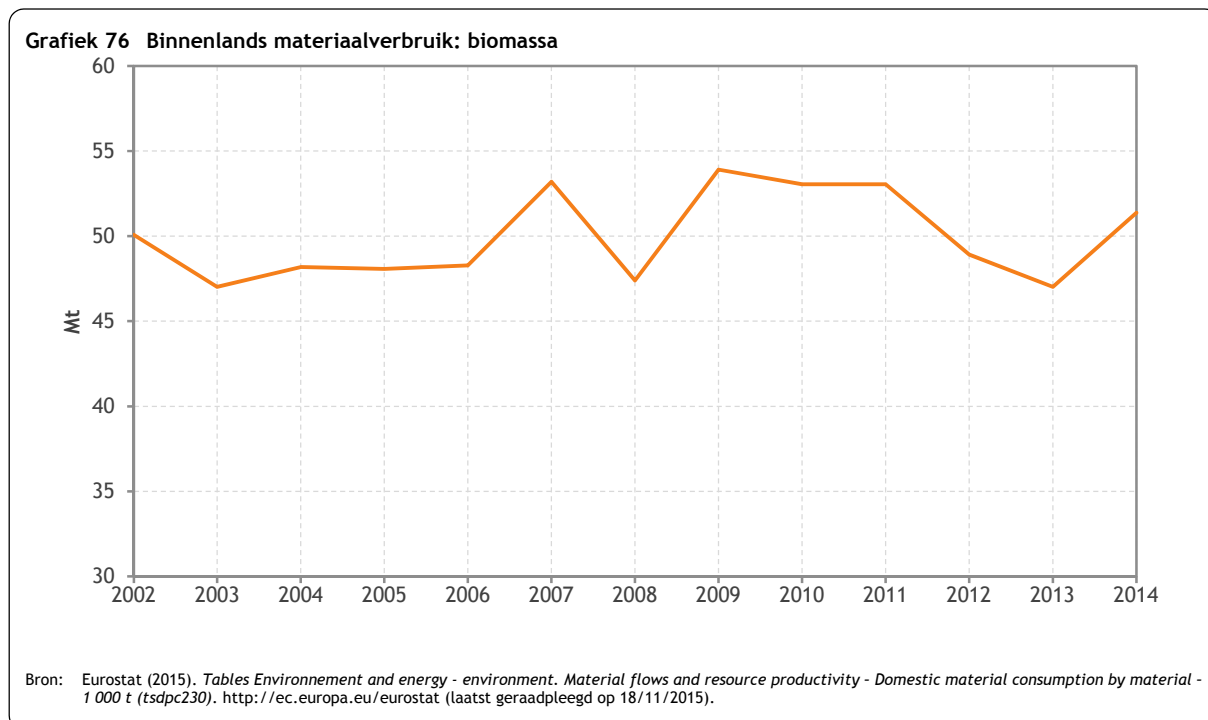
Indicator 45. Binnenlands materiaalverbruik: biomassa

Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt)		
Begin van de periode	2002	50,0
Einde van de periode	2014	51,4
Minimum	2003 & 2013	47,0
Maximum	2009	53,9
Gemiddelde jaar- lijkse groei-voet	2002-2014	+0,2%
	2009-2014	-1,0%

Definitie: het *binnenlands materiaalverbruik* stemt overeen met de binnenlandse ontginning, waarbij de invoer wordt opgeteld en waarvan de uitvoer wordt afgetrokken. *Biomassa* duidt alle organische, niet-fossiele grondstoffen van biologische oorsprong aan⁴⁰ die gebruikt worden in de voeding of de industriële of energieproductie. Het binnenlands materiaalverbruik houdt rekening met de grondstoffen vervat in de afgewerkte en halfafgewerkte goederen die in België worden ingevoerd of door België worden uitgevoerd, maar deze grondstoffen worden enkel meegerekend in de materiaalcategorie waaruit het product in hoofdzaak bestaat. De indicator wordt uitgedrukt in megaton (Mt). De gegevens komen van Eurostat (2015).

Evolutie: het binnenlands materiaalverbruik van biomassa is in de loop van de tijd relatief stabiel rond 50 Mt. In 2014 vertegenwoordigde de netto-invoer 31% van het binnenlands materiaalverbruik van biomassa in België.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*hernieuwbare grondstoffen [...] zullen ontgonnen worden zonder het vermogen van toekomstige generaties om die hulpbronnen te ontginnen, in het gedrang te brengen*" (doelstelling 34). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het binnenlands materiaalverbruik van biomassa dalen.

⁴⁰ Eurostat (2013). *Economy-Wide Material Flow Accounts - Compilation Guide 2013*. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/1798247/6191533/2013-EW-MFA-Guide-10Sep2013.pdf/54087dfb-1fb0-40f2-b1e4-64ed22ae3f4c> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

Indicator 46. Binnenlands materiaalverbruik: metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen

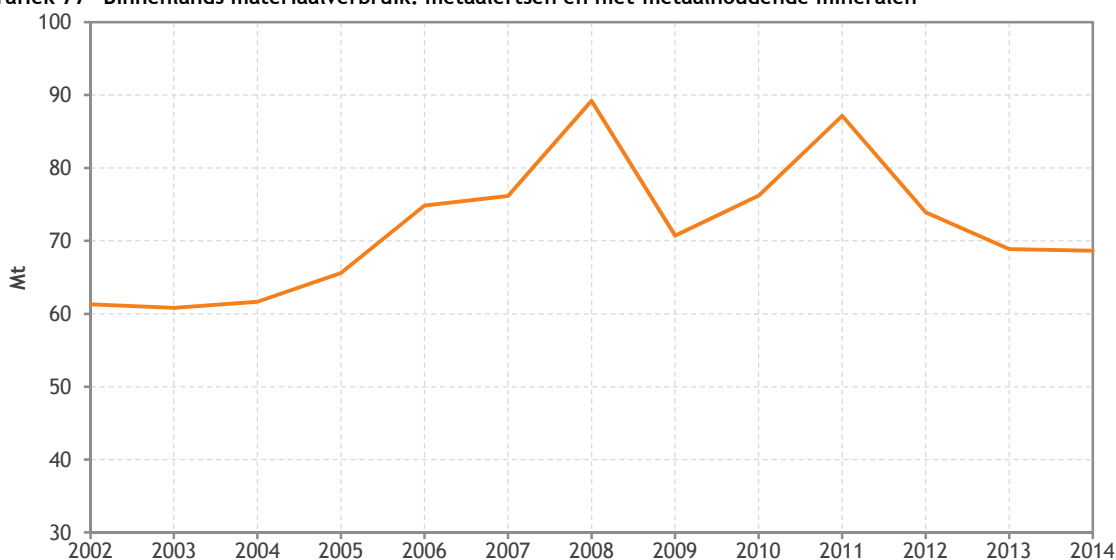
Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt)		
Begin van de periode	2002	61,3
Einde van de periode	2014	68,6
Minimum	2003	60,8
Maximum	2008	89,2
Gemiddelde jaarlijks groei	2002-2014	+1,0%
	2009-2014	-0,6%

Definitie: het *binnenlands materiaalverbruik* stemt overeen met de binnenlandse ontginning, waarbij de invoer wordt opgeteld en waarvan de uitvoer wordt afgetrokken. De *metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen* omvatten de niet-organische grondstoffen gewonnen uit de bodem (met uitzondering van fossiele brandstoffen). Het binnenlands materiaalverbruik houdt rekening met de grondstoffen vervat in de afgewerkte en halfafgewerkte goederen die in België worden ingevoerd of door België worden uitgevoerd, maar deze grondstoffen worden enkel meegerekend in de materiaalcategorie waaruit het product in hoofdzaak bestaat. De indicator wordt uitgedrukt in megaton (Mt). De gegevens komen van Eurostat (2015).

Evolutie: het binnenlands materiaalverbruik van metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen steeg tussen 2002 en 2008. Tussen 2008 en 2014 schommelde dat materiaalverbruik tussen ongeveer 70 en 90 Mt. In 2014 bedroeg het 68,6 Mt. In 2014 bestond dat materiaalverbruik in België voor 91% uit niet-metaalhoudende mineralen en voor 9% uit metaalertsen. Datzelfde jaar vertegenwoordigde de netto-invoer 16% van het binnenlands materiaalverbruik van metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De verbruikte hoeveelheid niet-hernieuwbare grondstoffen zal aanzienlijk verminderd zijn en die grondstoffen zullen enkel verder ontgonnen worden indien er geen alternatief uit recyclage bestaat" (doelstelling 33). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het binnenlands materiaalverbruik van metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen dalen.

Grafiek 77 Binnenlands materiaalverbruik: metaalertsen en niet-metaalhoudende mineralen

Bron: Eurostat (2015). *Tables Environment and energy - environment. Material flows and resource productivity - Domestic material consumption by material - 1 000 t (tsdpc230)*. <http://ec.europa.eu/eurostat> (laatst geraadpleegd op 18/11/2015).

Indicator 47. Binnenlands materiaalverbruik: fossiele brandstoffen

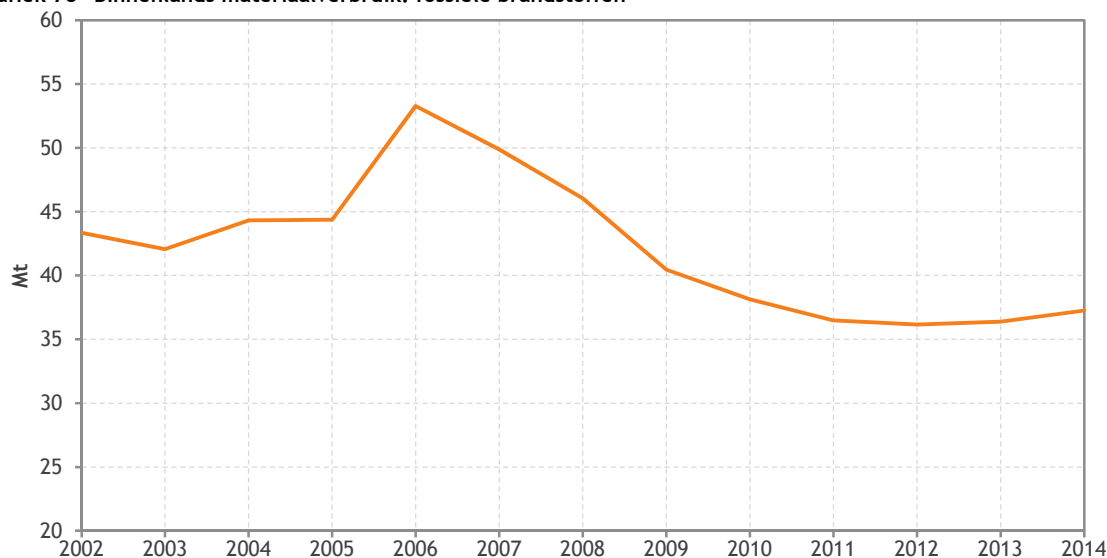
Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later & Elders	
Kerncijfers (Mt)		
Begin van de periode	2002	43,3
Einde van de periode	2014	37,3
Minimum	2012	36,1
Maximum	2006	53,3
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	2002-2014	-1,3%
	2009-2014	-1,6%

Definitie: het *binnenlands materiaalverbruik* stemt overeen met de binnenlandse ontginning, waarbij de invoer wordt opgeteld en waarvan de uitvoer wordt afgetrokken. *Fossiele brandstoffen* zijn voornamelijk benzine, aardgas en steenkool. Het binnenlands materiaalverbruik houdt rekening met de grondstoffen vervat in de afgewerkte en halfafgewerkte goederen die in België worden ingevoerd of door België worden uitgevoerd, maar deze grondstoffen worden enkel meegerekend in de materiaalcategorie waaruit het product in hoofdzaak bestaat. De indicator wordt uitgedrukt in megaton (Mt). De gegevens komen van Eurostat (2015).

Evolutie: het binnenlands materiaalverbruik van fossiele brandstoffen steeg tussen 2002 en 2006. Tussen 2006 en 2014 daalde het om zich vanaf 2010 te stabiliseren rond ongeveer 37 Mt. In België worden er geen fossiele brandstoffen meer ontgonnen. In 2014 vertegenwoordigde de netto-invoer 100% van het binnenlands materiaalverbruik van fossiele brandstoffen.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De verbruikte hoeveelheid niet-hernieuwbare grondstoffen zal aanzienlijk verminderd zijn en die grondstoffen zullen enkel verder ontgonnen worden indien er geen alternatief uit recyclage bestaat" (doelstelling 33). Om in de richting van deze doelstellingen te gaan, moet het binnenlands materiaalverbruik van fossiele brandstoffen dalen.

Grafiek 78 Binnenlands materiaalverbruik: fossiele brandstoffen

Bron: Eurostat (2015). *Tables Environnement and energy - environment. Material flows and resource productivity - Domestic material consumption by material - 1 000 t (tsdpc230)*. <http://ec.europa.eu/eurostat> (laatst geraadpleegd op 18/11/2015).

Indicator 48. Waterverbruik

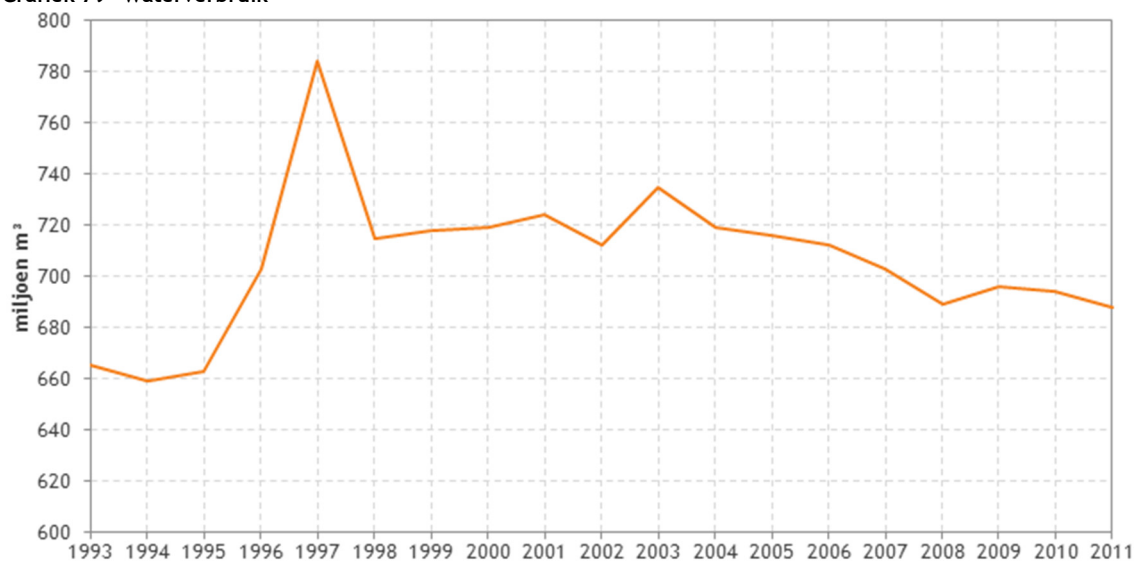
Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (miljoen m ³)		
Begin van de periode	1993	665
Einde van de periode	2011	688
Minimum	1994	659
Maximum	1997	784
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1993-2011	+0,2%
	2006-2011	-0,7%

Definitie: het verbruik van drinkbaar leidingwater, ook *drinkwaterverbruik* geheten, is de hoeveelheid drinkbaar water die door de openbare watervoorziening geleverd wordt aan woonhuizen, handelszaken, openbare gebouwen, de industrie (met inbegrip van koelwater) en de landbouw. Het wordt uitgedrukt in m³. Het waterverbruik door huishoudens met een regenwaterput en door bepaalde lokale overheidsdiensten en bepaalde industrieën met een eigen waterwinning worden niet meegeteld. De gegevens komen van Statistics Belgium (2013).

Evolutie: met uitzondering van een piek in het verbruik in 1997, is het waterverbruik redelijk stabiel gebleven tussen 1996 en 2011, ook al valt er een dalende trend waar te nemen sinds 2003. Het waterverbruik bedroeg 665 miljoen m³ in 1993 en 688 miljoen m³ in 2011.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*Hernieuwbare grondstoffen, en met name zoet water, zullen ontgonnen worden zonder het vermogen van toekomstige generaties om die hulpbronnen te ontginnen, in het gedrang te brengen*" (doelstelling 34). Om in de richting van deze doelstelling te gaan, moet het waterverbruik dalen.

Grafiek 79 Waterverbruik

Bron: Statistics Belgium (2013). *Distributie van drinkwater in België*. <http://statbel.fgov.be> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

Indicator 49. Gemeentelijk afval

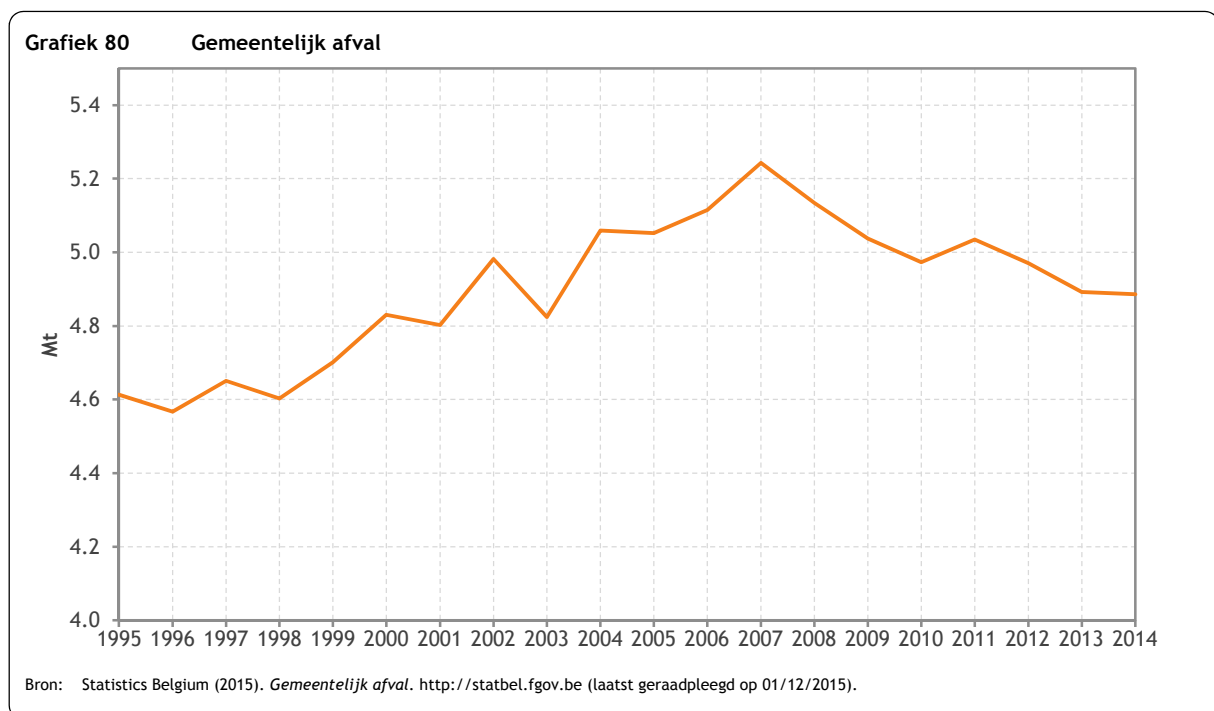
Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (Mt)		
Begin van de periode	1995	4,6
Einde van de periode	2014	4,9
Minimum	1996	4,6
Maximum	2007	5,2
Gemiddelde jaarlijks groei	1995-2014	+0,3%
Voet	2009-2014	-0,6%

Definitie: *gemeentelijk afval* is het afval verzameld door de gemeentelijke ophaaldiensten, containerparken, straatvegers..., uitgezonderd de bouwmaterialen. De indicator wordt uitgedrukt in megaton (Mt). De gegevens zijn afkomstig van Statistics Belgium (2015).

Evolutie: de opgehaalde hoeveelheid gemeentelijk afval nam gestaag toe van 1995 tot 2007, toen ze een maximum van 5,2 miljoen ton bereikte. Die trend is vanaf 2007 gekeerd. De opgehaalde hoeveelheid gemeentelijk afval is sindsdien gestaag gedaald, tot

een totaal van 4,9 miljoen ton in 2014. Een deel van dat afval (55% in 2014) wordt gerecycleerd of gecomposteerd (zie indicator 50 over gerecycleerd afval). Een ander deel wordt verbrand (45% in 2014) of gestort (1% in 2014). De hoeveelheid afval die noch gerecycleerd, noch gecomposteerd wordt, bleef relatief stabiel en schommelde tussen 2 en 2,5 miljoen ton sinds 2000.

Doelstelling: de duurzame-ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten de volgende doelstelling: "Tegen 2030 de afvalproductie aanzienlijk terugdringen door preventie, reductie, recyclage en hergebruik" (doelstelling 12.5, vertaling FPB). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het gemeentelijk afval dalen.

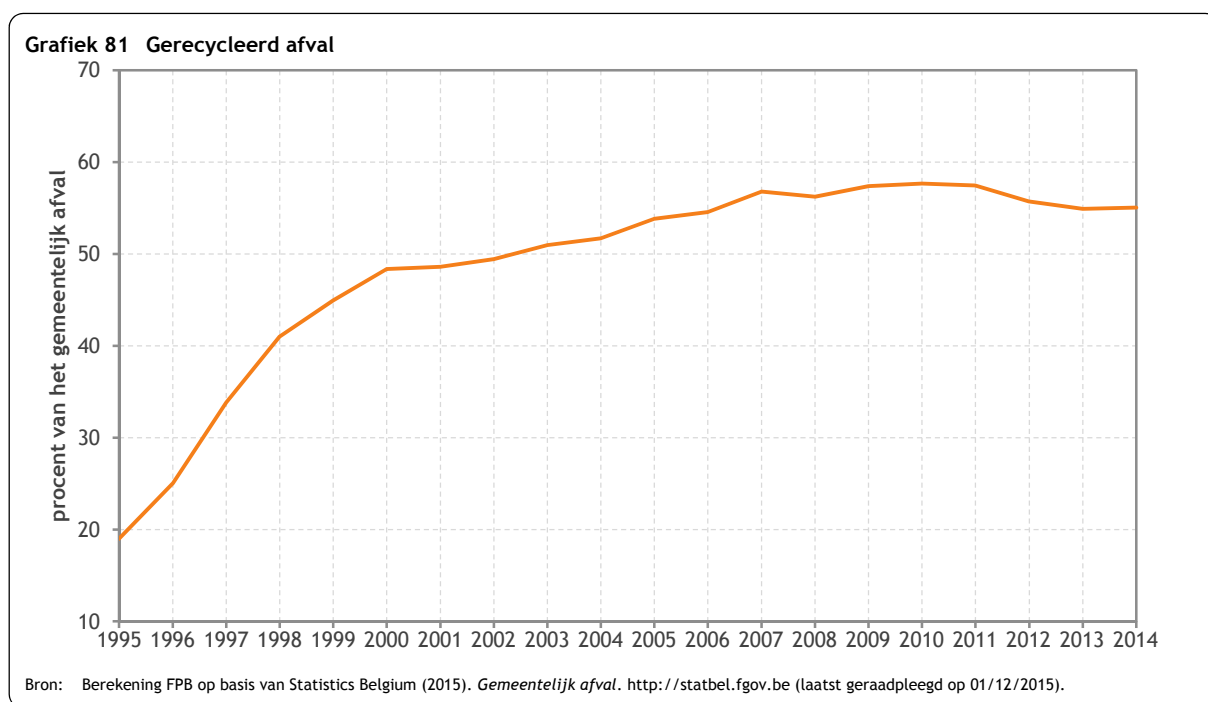
Indicator 50. Gerecycleerd afval

Thema	Natuurlijke hulpbronnen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het gemeentelijk afval)		
Begin van de periode	1995	19,0
Einde van de periode	2014	55,1
Minimum	1995	19,0
Maximum	2010	57,7
Gemiddelde jaarlijks groei	1995-2014	+5,8%
Voet	2009-2014	-0,8%

Definitie: gemeentelijk afval is alle afval verzameld door de gemeentelijke ophaaldiensten, containerparken, straatvegers..., uitgezonderd de bouwmaterialen. Dat afval kan op vier manieren behandeld worden: storting, verbranding (met of zonder energiewinning), recyclage, alsook compostering/fermentatie. De indicator over *gerecycleerd afval* wordt berekend als het aandeel gemeentelijk afval van die laatste twee categorieën recyclage en compostering/fermentatie. Die indicator wordt door het FPB berekend op basis van gegevens van Statistics Belgium (2015).

Evolutie: de recyclagegraad van afval steeg snel van 19% in 1995 tot ongeveer 50% in 2000. Sinds 2000 is hij gestegen tot 57,7% in 2010 en hij viel daarna terug tot 55,1% in 2014. Die indicator moet vergeleken worden met indicator 49 over de ophaling van gemeentelijk afval.

Doelstelling: de duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN (SDG) bevatten de volgende doelstelling: "Tegen 2030 de afvalproductie aanzienlijk terugdringen door preventie, reductie, recyclage en hergebruik" (doelstelling 12.5, vertaling FPB). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het gerecycleerd afval stijgen.

4.10. Land en ecosystemen

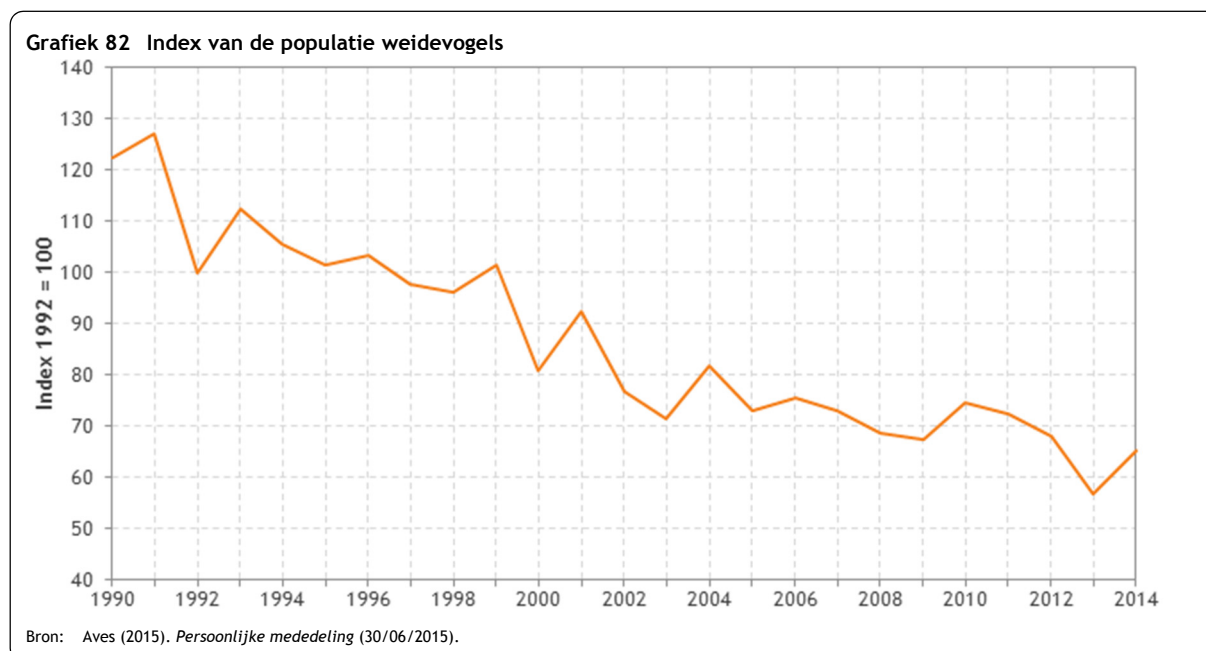
Indicator 51. Populatie weidevogels

Thema	Land en ecosystemen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (index 1990 = 100)		
Begin van de periode	1990	122,3
Einde van de periode	2014	65,1
Minimum	2013	56,5
Maximum	1991	127,0
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2014	-2,6%
	2009-2014	-0,6%

Definitie: de *index van de populatie weidevogels* is een geaggregeerde indicator van demografische schattingen van vijftien soorten weidevogels met als referentiejaar 1992 (1992=100). De gegevens komen van jaarlijkse enquêtes over de broedvogels en worden in het kader van een pan-Europees netwerk voor monitoring van vogels samengebracht. Op dit moment maken enkel het Waals Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deel uit van dit netwerk en zij leveren de gegevens waarmee Eurostat deze indicator voor België publiceert. Het Vlaams Gewest heeft zijn eigen opvolgingsmethode en indicator⁴¹. De gegevens komen van Aves (2015).

Evolutie: de index van de populatie weidevogels in België, die voor 1992 gelijkgesteld wordt aan 100, is bijna voortdurend gedaald, tot 65,1 in 2014.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De goederen en diensten die de ecosystemen leveren, zullen hersteld, gevaloriseerd en behoudzaam en duurzaam gebruikt worden, waardoor zij rechtstreeks zullen bijdragen tot het in stand houden van de biodiversiteit" (doelstelling 37). Om bij te dragen aan deze doelstelling moet de index van de populatie weidevogels stijgen.

⁴¹ INBO (2015a). *Europese algemene broedvogelindex*. <https://www.inbo.be/nl/natuurindicator/europese-algemene-broedvogelindex> (laast geraadpleegd op 01/12/2015) en INBO (2015b). *Persoonlijke mededeling* (26/03/2015).

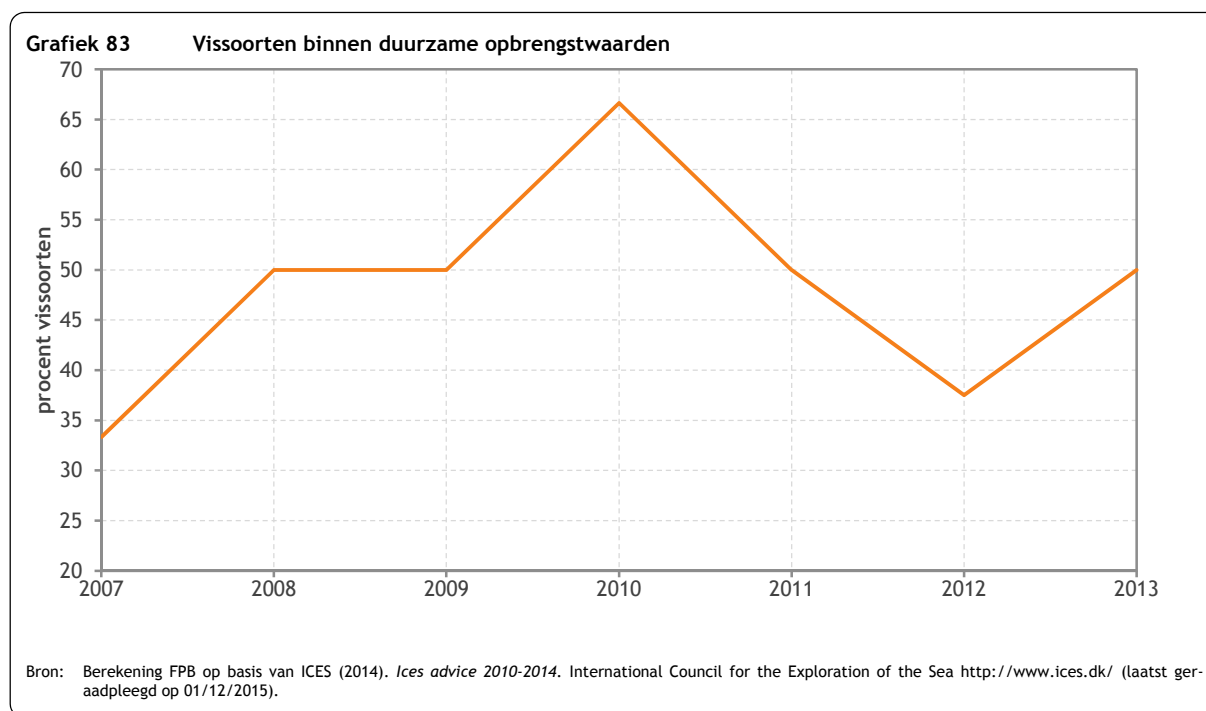
Indicator 52. Vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden

Thema	Land en ecosystemen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent vissoorten)		
Begin van de periode	2007	33,3
Einde van de periode	2013	50,0
Minimum	2012	37,5
Maximum	2010	66,7
Gemiddelde jaarlijks groeivoet	2007-2013	+7,0%

Definitie: de indicator over *vissoorten* is gebaseerd op het concept van 'maximale duurzame opbrengstwaarden' (*maximum sustainable yield*) die zo worden gedefinieerd dat de naleving ervan duurzame exploitatie van de visbestanden garandeert. De indicator geeft het aandeel commerciële vissoorten in de Noordzee en aangrenzende wateren waarvan het bestand zich binnen die waarden bevindt in het aantal vissoorten waarvoor die waarden worden berekend. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens afkomstig van de adviezen van de International Council for the Exploration of the Sea (2015).

Evolutie: het aandeel commerciële vissoorten waarvan het bestand zich binnen de maximale duurzame opbrengstwaarden bevindt in het aantal vissoorten waarvoor die waarden worden berekend, stijgt van 33,3% in 2007 (twee op de zes soorten) tot 50,0% in 2013 (vier op de acht soorten). Bij de interpretatie van deze indicator moet er rekening gehouden worden met het kleine aantal vissoorten dat er deel van uitmaakt.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De goederen en diensten die de ecosystemen leveren, zullen hersteld, gevaloriseerd en behoedzaam en duurzaam gebruikt worden, waardoor zij rechtstreeks zullen bijdragen tot het in stand houden van de biodiversiteit" (doelstelling 37). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet het aandeel vissoorten binnen duurzame opbrengstwaarden stijgen.

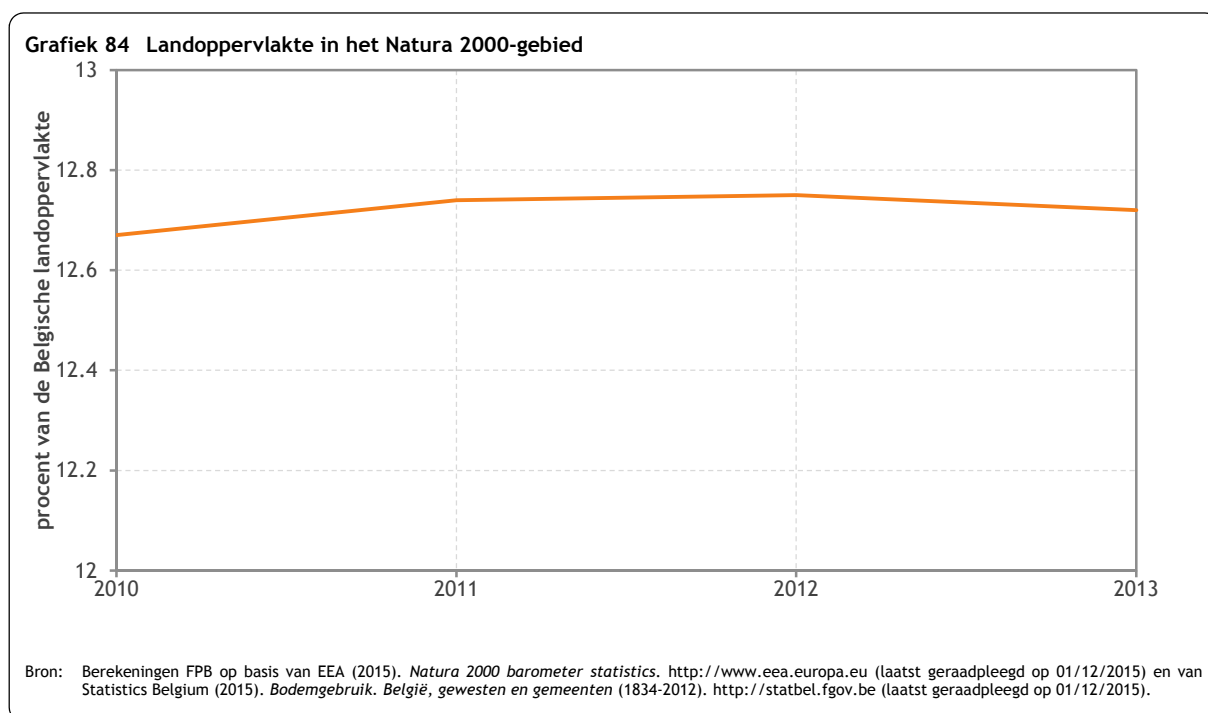
Indicator 53. Landoppervlakte in het Natura 2000-gebied

Thema	Land en ecosystemen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van de Belgische landoppervlakte)		
Begin van de periode	2010	12,67
Einde van de periode	2013	12,72
Minimum	2010	12,67
Maximum	2012	12,75
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	2010-2013	+0,1%

Definitie: deze indicator vertegenwoordigt het aandeel van de oppervlakte van de Natura 2000-gebieden (onder de habitatrichtlijn 92/43/EEG⁴² en/of de vogelrichtlijn 79/409/EEG⁴³) in de totale oppervlakte van het Belgische grondgebied. De indicator wordt door het FPB berekend op basis van de gegevens van het Europees Milieuagentschap (EEA, 2015) en Statistics Belgium (2015).

Evolutie: het aandeel van de landoppervlakte van de Natura 2000-gebieden evolueert weinig tussen 2010 en 2013 en vertegenwoordigt 12,7% van het Belgische grondgebied in 2013.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De goederen en diensten die de ecosystemen leveren, zullen hersteld, gevaloriseerd en behoedzaam en duurzaam gebruikt worden, waardoor zij rechtstreeks zullen bijdragen tot het in stand houden van de biodiversiteit" (doelstelling 37). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de landoppervlakte in het Natura 2000-gebied stijgen.

⁴² EU (1992). *Richtlijn 92/43/EEG van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=URISERV:l28076&from=NL> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

⁴³ EU (1979). *Richtlijn 79/409/EEG van de Raad van 2 april 1979 inzake het behoud van de vogelstand*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=URISERV:l28046&from=NL> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

Indicator 54. Bebouwde oppervlakte

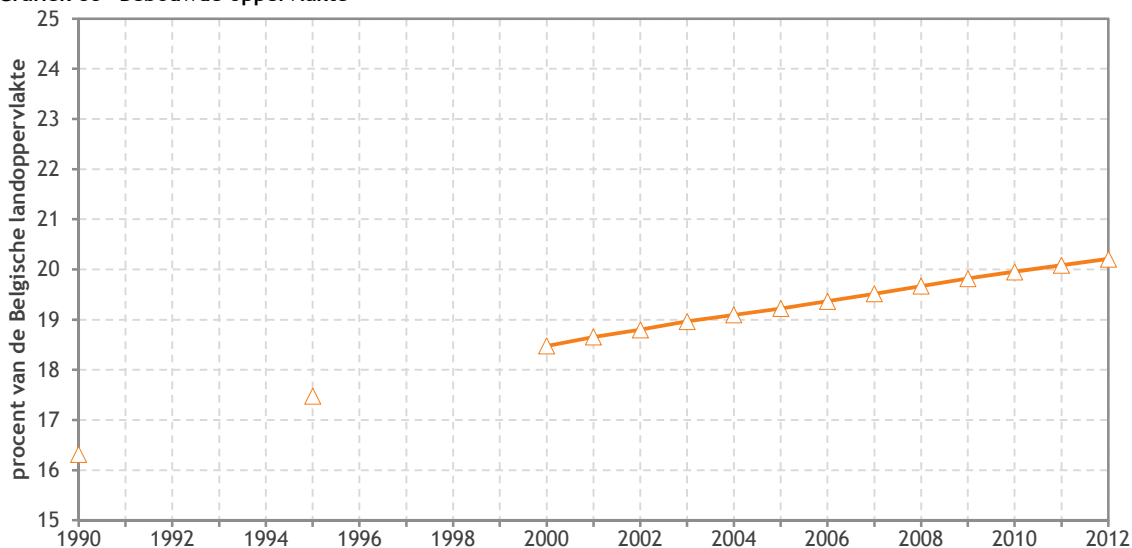
Thema	Land en ecosystemen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van de Belgische landoppervlakte)		
Begin van de periode	1990	16,3
Einde van de periode	2012	20,2
Minimum	1990	16,3
Maximum	2012	20,2
Gemiddelde jaarlijks groei	1990-2012	+1,0%
	2007-2012	+0,7%

Definitie: deze indicator geeft het aandeel van de bebouwde oppervlakte in de totale oppervlakte van het Belgische grondgebied. De bebouwde oppervlakte omvat gebouwen, transportinfrastructuur en tuinen. De indicator wordt door het FPB berekend op basis van de gegevens van Statistics Belgium (2013).

Evolutie: het aandeel bebouwde oppervlakte neemt sinds 1990 constant toe tot 20,2% van de oppervlakte van het Belgische grondgebied in 2012. Enerzijds draagt de toename van de bebouwde oppervlakte door infrastructuur en gebouwen bij aan het welzijn van de bevolking. Anderzijds gaat deze stijging gepaard met een versnippering van de natuurlijke habitats, wat een nadelig effect heeft op het voortbestaan van de soorten. Dit leidt ook tot bodemafdekking, waardoor het risico op overstromingen wordt verhoogd. Bovendien is die grond niet meer beschikbaar voor ander gebruik, zoals landbouw.

Doelstelling: Er is geen doelstelling over het aandeel bebouwde oppervlakte.

Grafiek 85 Bebouwde oppervlakte

Bron: Berekeningen FPB op basis van Statistics Belgium (2015). *Bodemgebruik. België, gewesten en gemeenten (1834-2012)*. <http://statbel.fgov.be> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

Indicator 55. Oppervlakte biologische landbouw

Thema	Land en ecosystemen	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van de landbouwoppervlakte)		
Begin van de periode	1991	0,1
Einde van de periode	2013	4,7
Minimum	1991	0,1
Maximum	2013	4,7
Gemiddelde jaar- lijkse groei	1991-2013	+19,3%
voet	2008-2013	+12,3%

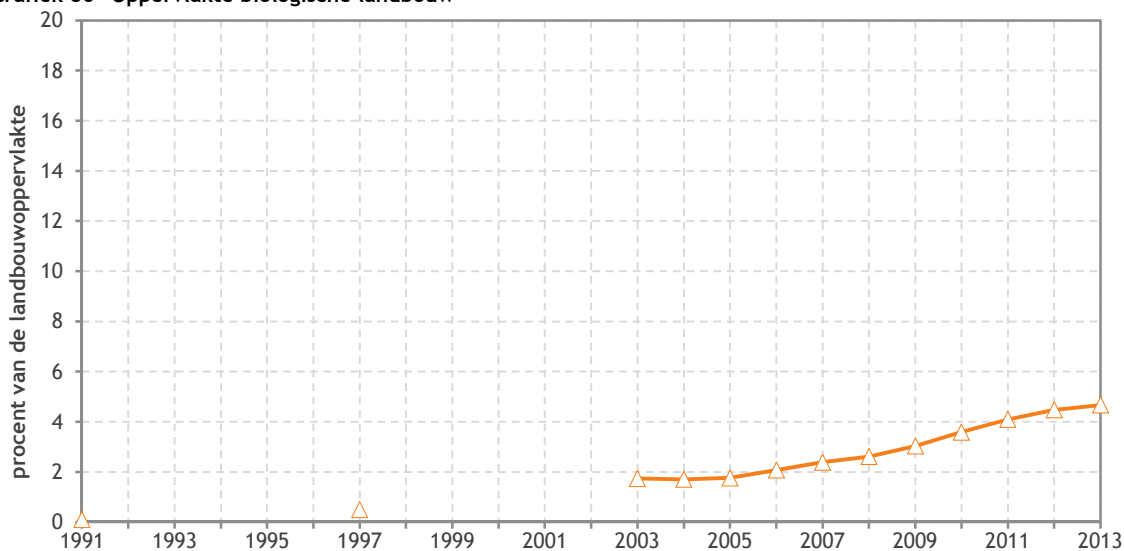
Definitie: deze indicator geeft het aandeel van de gebruikte landbouwoppervlakte door de biologische landbouw in de totale landbouwoppervlakte. "De biologische productie is een alomvattend systeem van landbouwbeheer en levensmiddelenproductie waarbij de beste praktijken op milieugebied worden gecombineerd met een hoog niveau van biodiversiteit, de instandhouding van natuurlijke hulpbronnen, de toepassing van strenge normen op het gebied van dierenwelzijn en een productie die is afgestemd op de voorkeur van bepaalde consumenten voor producten die worden vervaardigd met natuurlijke stoffen en procedés"⁴⁴. De indicator wordt door het FPB

berekend op basis van de gegevens van Statistics Belgium (2015).

Evolutie: het aandeel van de biologische landbouw stijgt snel en bereikt 4,7% van de landbouwoppervlakte in 2013.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling bevat de volgende doelstelling: "De sociale en ecologische impact van onze productie- en consumptiewijzen op het vlak van voedingsmiddelen zal aanzienlijk verlaagd zijn" (doelstelling 28). Om bij te dragen tot de realisatie van de doelstelling, moet het aandeel van de oppervlakte biologische landbouw stijgen.

Grafiek 86 Oppervlakte biologische landbouw

Bron: Berekeningen FPB op basis van Statistics Belgium (2015). *Kerncijfers landbouw 2010-2013*. <http://statbel.fgov.be> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015) en van Statistics Belgium (2015). *Biologische landbouw*. <http://statbel.fgov.be> (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

⁴⁴ EU (2007). Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EEG) nr. 2092/91. Publicatieblad van de Europese Unie, 20/07/2007, L 189, pp. 1-23.

4.11. Economisch kapitaal

Indicator 56. Vaste kapitaalgoederenvoorraad

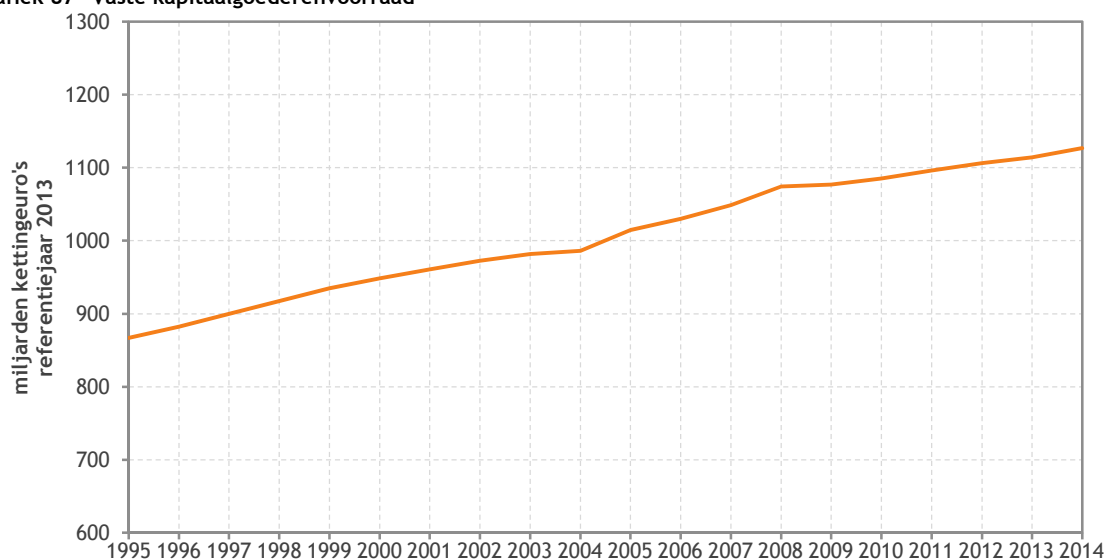
Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (miljarden kettingeuro's, referentiejaar 2013)		
Begin van de periode	1995	866,9
Einde van de periode	2014	1126,9
Minimum	1995	866,9
Maximum	2014	1126,9
Gemiddelde jaarlijksse groeivoet	1995-2014	+1,4%
	2009-2014	+0,9%

Definitie: de *vaste kapitaalgoederenvoorraad* is de som van alle economische activa die meer dan een jaar herhaaldelijk of continu gebruikt worden in het productieproces (sectie AN.11 uitgezonderd sectie AN.117 uit de nationale rekeningen⁴⁵). De indicator meet de *nettokapitaalgoederenvoorraad* (machines, gebouwen, transport- en communicatie-infrastructuren enz.). Deze wordt berekend door de brutokapitaalgoederenvoorraad – waarbij alle activa gewaardeerd worden aan de prijzen die betaald zouden moeten worden wanneer de activa nu worden aangekocht – te verminderen met de cumulatieve waarde van de afschrijvingen.

De indicator wordt uitgedrukt in constante prijzen aan de hand van kettingeuro's (miljarden kettingeuro's, referentiejaar 2013). De gegevens komen van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de netto vaste kapitaalgoederenvoorraad (in volume) in de Belgische economie stijgt constant sinds 1995, gemiddeld 1,4% per jaar. Sinds 2008, is de groei zwakker met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 0,9%.

Grafiek 87 Vaste kapitaalgoederenvoorraad

Bron: INR (2015). <http://stat.nbb.be>. *Nationale rekeningen / Kapitaalgoederenvoorraad* (gedownload op 27/11/2015).

⁴⁵ Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.

Doelstelling: er is geen doelstelling voor de kapitaalgoederenvoorraad. De kapitaalgoederenvoorraad is echter "*een middel om de waarde van de ene verslagperiode naar de andere over te hevelen*"⁴⁶. De kapitaalgoederenvoorraad kan dus gebruikt worden door toekomstige generaties en bijdragen aan hun welvaart. Vanuit een toekomstgeoriënteerd perspectief kan er geoordeeld worden dat de kapitaalgoederenvoorraad behouden moet blijven⁴⁷. In dit rapport wordt als impliciete doelstelling beschouwd dat de netto vaste kapitaalgoederenvoorraad niet moet dalen.

⁴⁶ Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. p.170, vertaling FPB.

⁴⁷ UNECE (2014). *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development*. p.29 http://www.unece.org/publications/ces_sust_development.html (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

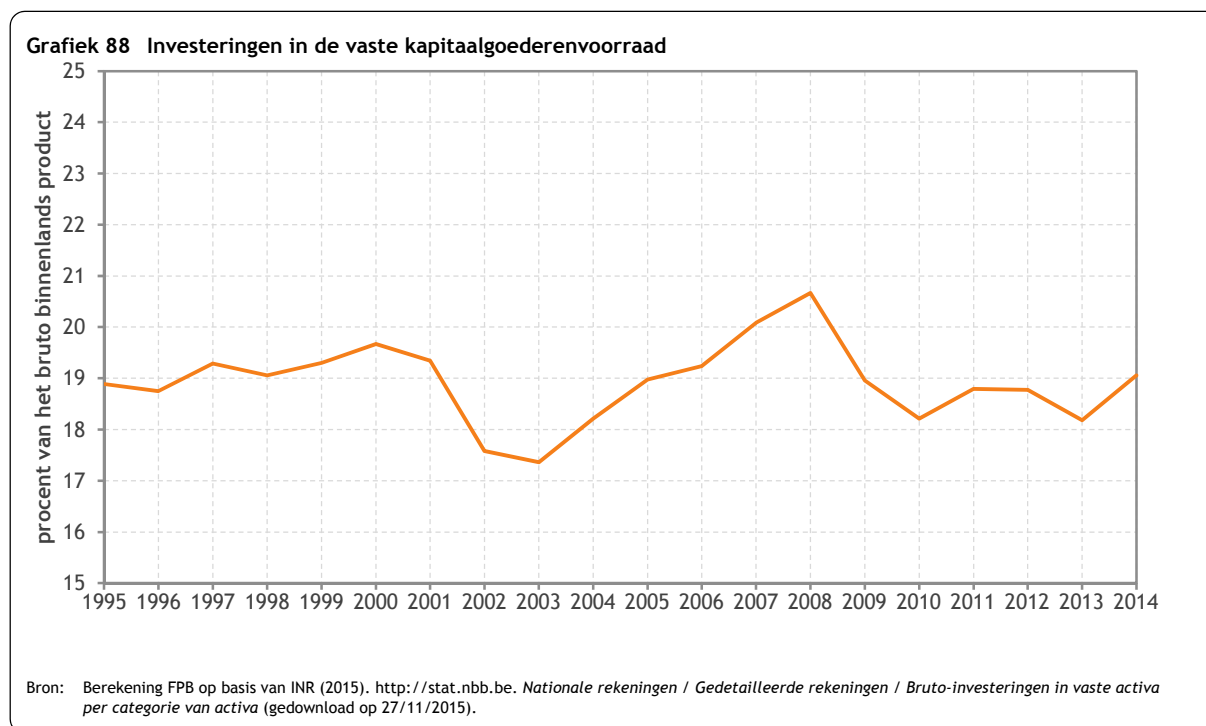
Indicator 57. Investerings (bruto) in de vaste kapitaalgoederenvoorraad

Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het bruto binnenlands product)		
Begin van de periode	1995	18,9
Einde van de periode	2014	19,1
Minimum	2003	17,4
Maximum	2008	20,7
Gemiddelde jaarlijks groeivoet	1995-2014	+0,1%
	2009-2014	+0,1%

Definitie: de *bruto-investeringen in de vaste kapitaalgoederenvoorraad* (sectie AN.11 uitgezonderd sectie AN.117 uit de nationale rekeningen⁴⁸) worden gemeten in procent van het bruto binnenlands product (bbp). De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de bruto-investeringen in de vaste kapitaalgoederenvoorraad schommelen beperkt doorheen de tijd. Er is geen duidelijke trend waar te nemen. De investeringen lagen zowel in het

begin als aan het einde van de periode rond de 19% van het bbp. In 2008 lagen de investeringen het hoogst: 20,7% van het bbp.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De economische ontwikkeling en het milieubedrijf zullen volledig ontkoppeld zijn. In die ontwikkeling staat het creëren van waardig werk centraal, waarbij tegelijkertijd een voldoende aanbod aan goederen en diensten wordt verzekerd dat in de basisbehoeften voorziet" (doelstelling van de uitdaging "een maatschappij die haar economie aanpast aan de economische, sociale en leefmilieu uitdagingen").

Voor een performante economie met een zo beperkt mogelijke negatieve milieu-impact zijn voldoende en milieuvriendelijke kapitaalgoederen onontbeerlijk. Bovendien kunnen de kapitaalgoederen ook gebruikt worden door toekomstige generaties en bijdragen aan hun welvaart. Voldoende investeringen in kapitaalgoederen zijn dus noodzakelijk; niet enkel om verouderde kapitaalgoederen te vervangen maar

⁴⁸ Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.

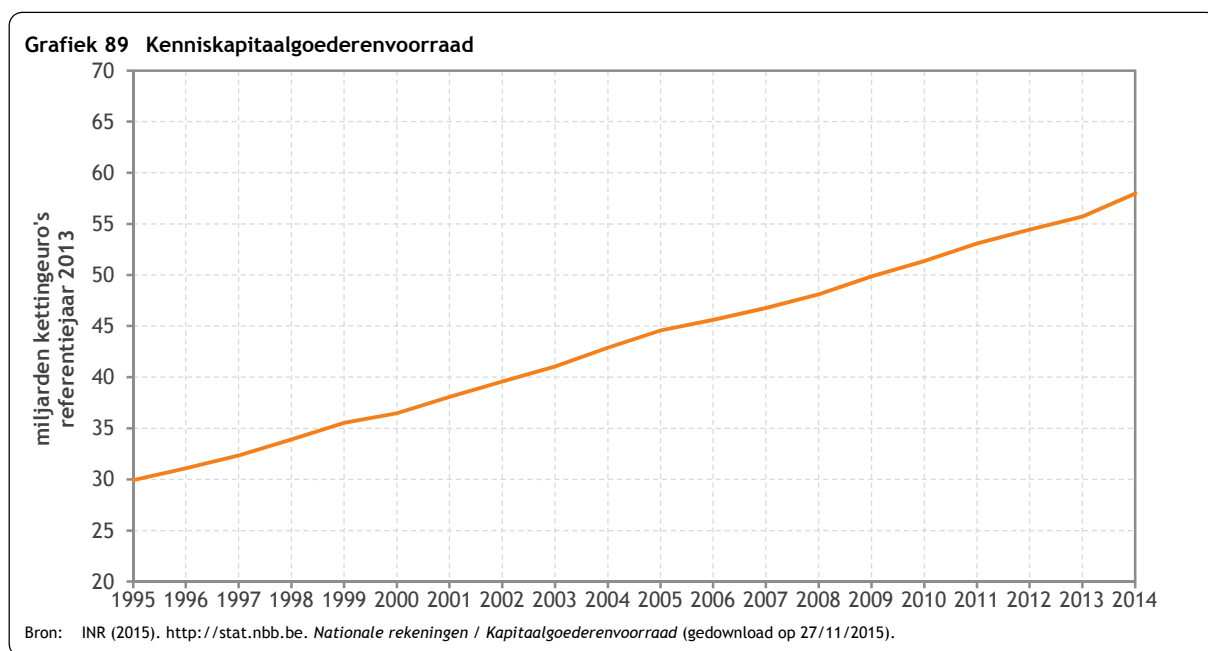
ook om de kapitaalgoederen performanter en milieuvriendelijker te maken aangezien nieuwe investeringen het mogelijk maken om de laatste technologische ontwikkelingen op te nemen. Het is echter niet mogelijk om een optimaal niveau voor deze indicator vast te leggen.

Indicator 58. Kenniskapitaalgoederenvoorraad

Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (miljarden kettingeuro's, referentiejaar 2013)		
Begin van de periode	1995	29,9
Einde van de periode	2014	58,0
Minimum	1995	29,9
Maximum	2014	58,0
Gemiddelde jaarlijkse groeivoet	1995-2014	+3,5%
	2009-2014	+3,1%

Definitie: de *kenniskapitaalgoederenvoorraad* is de som van alle vaste activa die gecategoriseerd staan onder de sectie *intellectuele eigendommen* (AN.117 in de nationale rekeningen⁴⁹). De indicator meet de *nettokenniskapitaalgoederenvoorraad*. Deze wordt berekend door van de brutokenniskapitaalgoederenvoorraad – waarbij alle activa gewaardeerd worden aan de prijzen die betaald zouden moeten worden wanneer de activa nu worden aangekocht – te verminderen met de cumulatieve waarde van de afschrijvingen. De indicator wordt uitgedrukt in constante prijzen aan de hand van kettingeuro's (miljarden kettingeuro's, referentiejaar 2013). De gegevens komen van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de nettokenniskapitaalgoederenvoorraad (in volume) stijgt constant sinds 1995, met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 3,5%. Sinds 2008 is de groei iets zwakker met een gemiddelde jaarlijkse groeivoet van 3,1%.

Doelstelling: er is geen expliciete doelstelling voor de kenniskapitaalgoederenvoorraad. De kenniskapitaalgoederenvoorraad is echter " *een middel om de waarde van de ene verslagperiode naar de andere over te hevelen*"⁵⁰. De kapitaalgoederenvoorraad kan dus gebruikt worden door toekomstige generaties en bijdragen aan hun welvaart. Vanuit een toekomstgeoriënteerd perspectief kan er geoordeeld worden dat

⁴⁹ Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.

⁵⁰ Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. p.170, vertaling FPB.

de kenniskapitaalgoederenvoorraad behouden moet blijven⁵¹. Dit rapport beschouwt als een impliciete doelstelling dat de nettokenniskapitaalgoederenvoorraad niet moet dalen.

⁵¹ UNECE (2014). *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development*. p.29 http://www.unece.org/publications/ces_sust_development.html (laatst geraadpleegd op 01/12/2015).

Indicator 59. Investerings (bruto) in de kenniskapitaalgoederenvoorraad

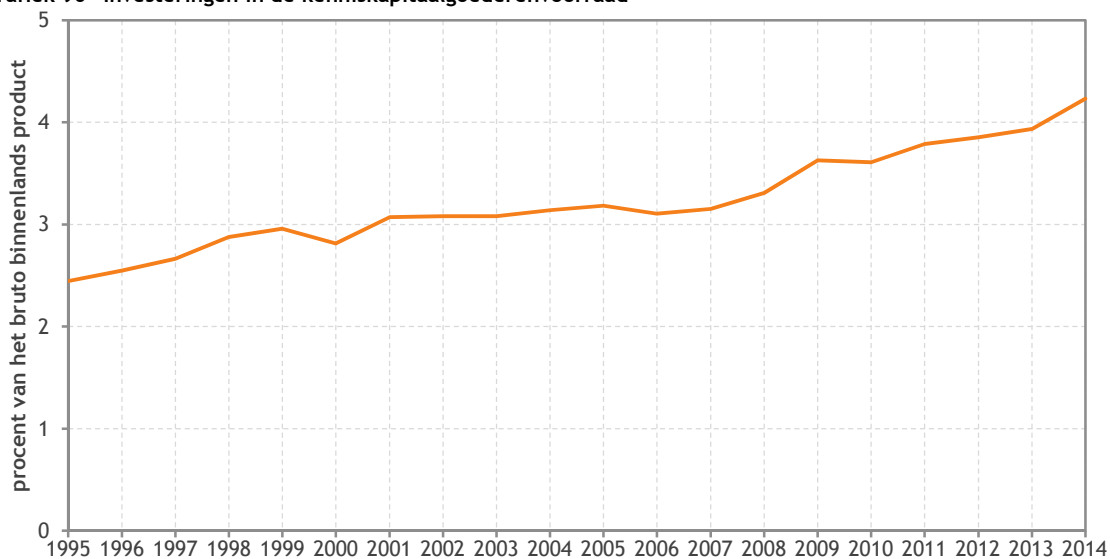
Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het bruto binnenlands product)		
Begin van de periode	1995	2,4
Einde van de periode	2014	4,2
Minimum	1995	2,4
Maximum	2014	4,2
Gemiddelde jaarlijks groei	1995-2014	+2,9%
	2009-2014	+3,1%

Definitie: de *bruto-investeringen in de kenniskapitaalgoederenvoorraad* (sectie AN.117 uit de nationale rekeningen⁵²) worden gemeeten in procent van het bruto binnenlands product (bbp). De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de investeringen in de kenniskapitaalgoederenvoorraad tonen een duidelijk positieve trend. De investeringen bedroegen 2,4% van het bbp in 1995 en zijn in 2014 opgeklommen tot 4,2% van het bbp.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "*De budgetten voor onderzoek & ontwikkeling [...] nemen jaar na jaar toe*" (doelstelling 49). Daarenboven is dit type investering belangrijk om innovatie te steunen en de absorptie van buitenlandse vooruitgang te verbeteren. Er is echter geen optimaal niveau voor de bruto-investeringen in de kenniskapitaalgoederenvoorraad.

Grafiek 90 Investerings in de kenniskapitaalgoederenvoorraad

Bron: Berekening FPB op basis van INR (2015). <http://stat.nbb.be>. Nationale rekeningen / Gedetailleerde rekeningen / Bruto-investeringen in vaste activa per categorie van activa (gedownload op 27/11/2015).

⁵² Eurostat (2013). *European system of accounts. ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, p.170, vertaling FPB.

Indicator 60. Internationale investeringspositie

Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het bruto binnenlands product)		
Begin van de periode	2008	51,7
Einde van de periode	2014	57,2
Minimum	2013	51,6
Maximum	2010	65,1
Gemiddelde jaar- lijkse groei	2008-2014	+1,7%
voet	2009-2014	0,0%

Definitie: de *internationale investeringspositie* geeft voor een bepaald moment in de tijd een geaggregeerd overzicht van de netto financiële positie (activa min passiva) van België ten opzichte van de rest van de wereld. De indicator wordt uitgedrukt in procent van het bruto binnenlands product. De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de internationale investeringspositie is positief gedurende de hele periode. De Belgische uitstaande tegoeden tegenover het buitenland zijn dus groter dan de Belgische schulden tegenover het buitenland. Tussen 2008 en 2014 schommelde de internationale investeringspositie tussen 50 en 65% van het bbp. In 2014 bedroeg de positie 57,2% van het bbp.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) omvat de volgende doelstelling: "België zal een situatie van evenwicht bereiken wat zijn handels- en financiële relaties met andere landen betreft" (doelstelling 45). Gebaseerd op deze doelstelling is het echter onmogelijk een optimaal niveau voor de internationale investeringspositie te bepalen.

Indicator 61. Overheidsschuld

Thema	Economisch kapitaal	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het bruto binnenlands product)		
Begin van de periode	1995	136,3
Einde van de periode	2014	106,6
Minimum	2007	86,8
Maximum	1995	136,3
Gemiddelde jaarlijks groei	1995-2014	-1,3%
Voet	2009-2014	+1,5%

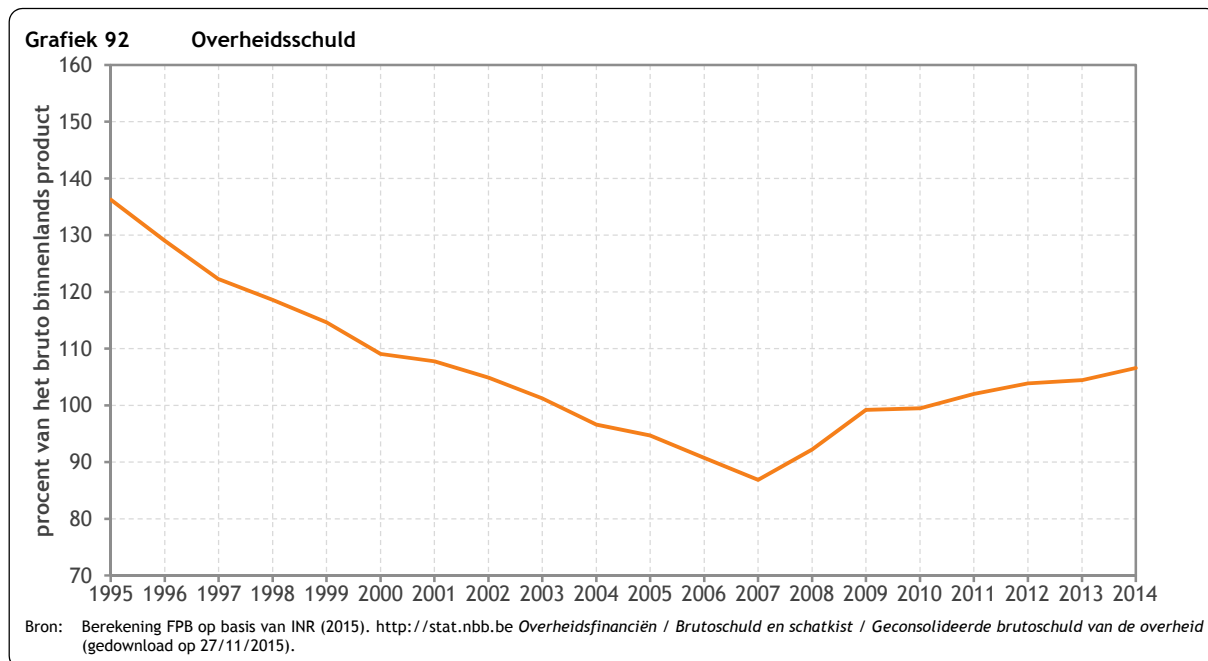
Definitie: de *overheidsschuld* is de totale geconsolideerde brutoschuld van de gezamenlijke overheid in procent van het bruto binnenlands product (bbp). De indicator wordt berekend door het FPB op basis van de gegevens van het Instituut voor de Nationale Rekeningen (2015).

Evolutie: de overheidsschuld daalde van 136,3% van het bbp tot 86,8% in de periode van 1995 tot 2007. Dit was het gevolg van een bijna-stabilisatie van de schuld in lopende prijzen en een toename van het bbp. Sinds 2008 stijgt de overheidsschuld. Dit is

het gevolg van de financiële en economische crisis en een terugkeer van begrotingstekorten door o.a. het herkapitaliseren van financiële instellingen en een vertraging van de bbp-groei. In 2014 bedroeg de schuld 106,6% van het bbp.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "De schuldenlast die zowel voortvloeit uit sociale verschijnselen als uit milieu- en economische verschijnselen, zal op een houdbaar niveau blijven en de toekomstige generaties dus niet belasten" (doelstelling 44).

Het *Verdrag betreffende de Europese Unie*⁵³ bevat het volgende cijferdoel: een verhouding van maximaal 60% tussen de overheidsschuld en het bbp die de lidstaten niet mogen overschrijden of in elk geval in een bevredigend tempo moeten halen. Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de overheidsschuld dalen.

⁵³ EU (1992). *Verdrag betreffende de Europese Unie*. Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen C 191 van 29/07/1992. http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_nl.pdf.

4.12. Mobiliteit en vervoer

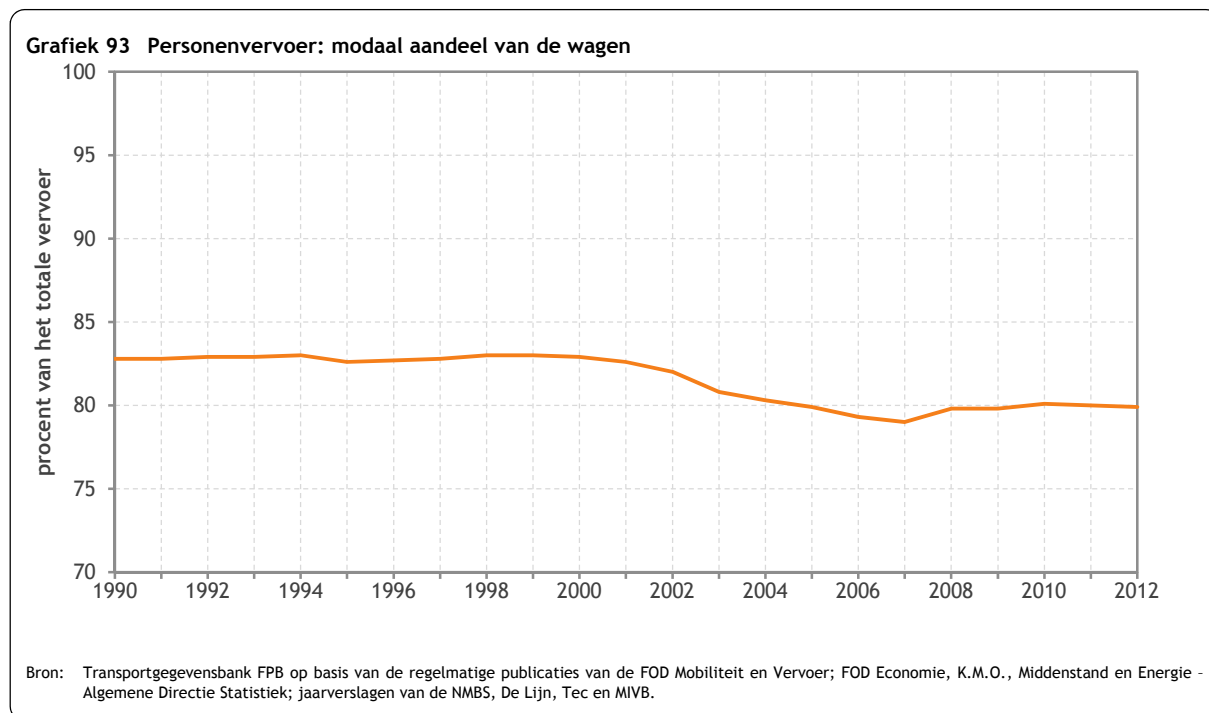
Indicator 62. Vervoer van personen met de wagen

Thema	Mobiliteit en vervoer	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het totale vervoer)		
Begin van de periode	1990	82,8
Einde van de periode	2012	79,9
Minimum	2007	79,0
Maximum	1994, 1998 & 1999	83,0
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2012	-0,2%
	2007-2012	+0,2%

Definitie: het modale aandeel van de wagen in het vervoer van personen is het aandeel van het totale vervoer dat met de wagen gerealiseerd wordt. De andere beschouwde vervoerswijzen zijn collectief vervoer: trein, bus, touringcar, tram en metro. Om redenen van gegevensverzameling zijn motoren in de wagen-categorie inbegrepen. Het vervoer wordt gemeten in reizigerskilometer, verkregen door voor elke verplaatsing het aantal passagiers te vermenigvuldigen met het aantal afgelegde kilometer. De indicator wordt door het FPB berekend op basis van de gegevens uit verscheidene bronnen (publicaties van de FOD Mobiliteit en Vervoer; FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie – Algemene Directie Statistiek; jaarverslagen van de NMBS, De Lijn, Tec en MIVB).

Evolutie: dit modale aandeel bleef stabiel rond 83% in de jaren 1990 en is verminderd tussen 2000 en 2007 om zich te stabiliseren rond 80% vanaf 2008. In 2012, bedroeg het modale aandeel van het collectief vervoer 13% voor bus, touringcar, tram en metro (11% in 1990 en 2000) en 7% voor het spoor (6% in 1990 en 2000).

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "Collectieve vervoerswijzen zullen primeren boven individuele vervoerswijzen" (doelstelling 23). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet deze indicator dalen.

Indicator 63. Vervoer van goederen over de weg

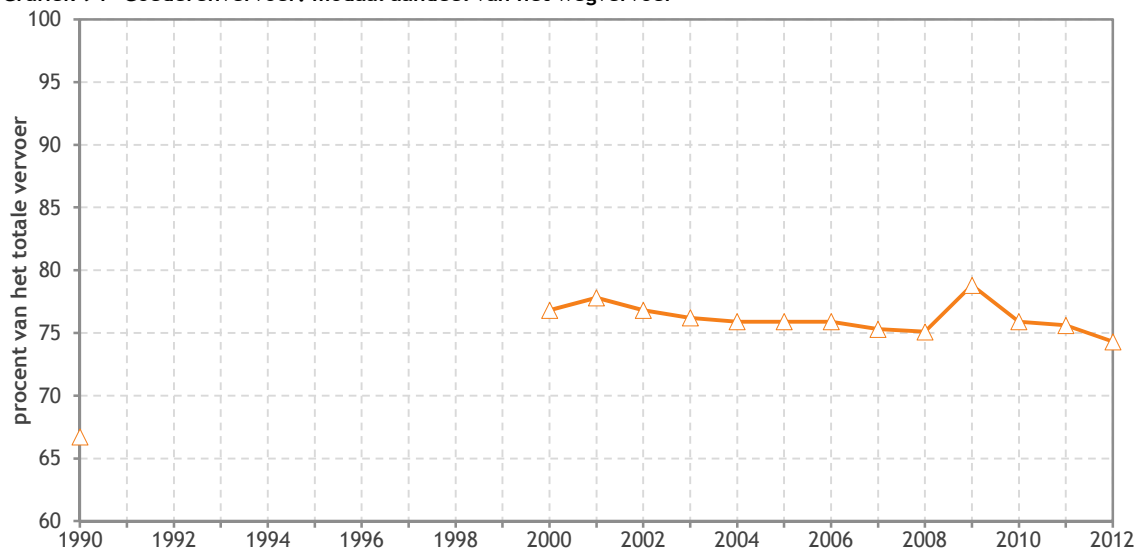
Thema	Mobiliteit en vervoer	
Dimensies	Later	
Kerncijfers (procent van het totale vervoer)		
Begin van de periode	1990	66,7
Einde van de periode	2012	74,3
Minimum	1990	66,7
Maximum	2009	78,8
Gemiddelde jaar-	1990-2012	+0,5%
lijkse groeivoet	2007-2012	-0,3%

Definitie: het modale aandeel van de weg in het goederenvervoer is het aandeel van de vrachtwagen en de bestelwagen in het totale vervoer. De andere beschouwde vervoerswijzen zijn de spoor- en waterwegen. Het vervoer wordt gemeten in tonkilometer, verkregen door voor iedere verplaatsing het aantal vervoerde ton te vermenigvuldigen met het aantal afgelegde kilometer. De indicator wordt door het FPB berekend op basis van gegevens uit verscheidene bronnen (publicaties van de FOD Mobiliteit en Vervoer; FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie - Algemene Directie Statistiek; jaarverslagen van de NMBS).

Evolutie: tussen 1990 en 2000 steeg het modale aandeel van de weg in het goederenvervoer (vrachtwagens en bestelwagens) van 67% tot 77%. Sinds 2000 is dat aandeel licht gedaald tot 74% in 2012. De hoge waarde van 2009 kan verklaard worden door het feit dat de economische crisis een sterkere impact had op het spoor en de binnenvaart dan op het wegvervoer.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "Voor het goederenvervoer zullen spoor en binnenvaart het meest gebruikt worden" (doelstelling 23). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet deze indicator dalen.

Grafiek 94 Goederenvervoer: modaal aandeel van het wegvervoer

Bron: Transportgegevensbank van het FPB, op basis van regelmatige publicaties van de FOD Mobiliteit en Vervoer; FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie - Algemene Directie Statistiek; NMBS.

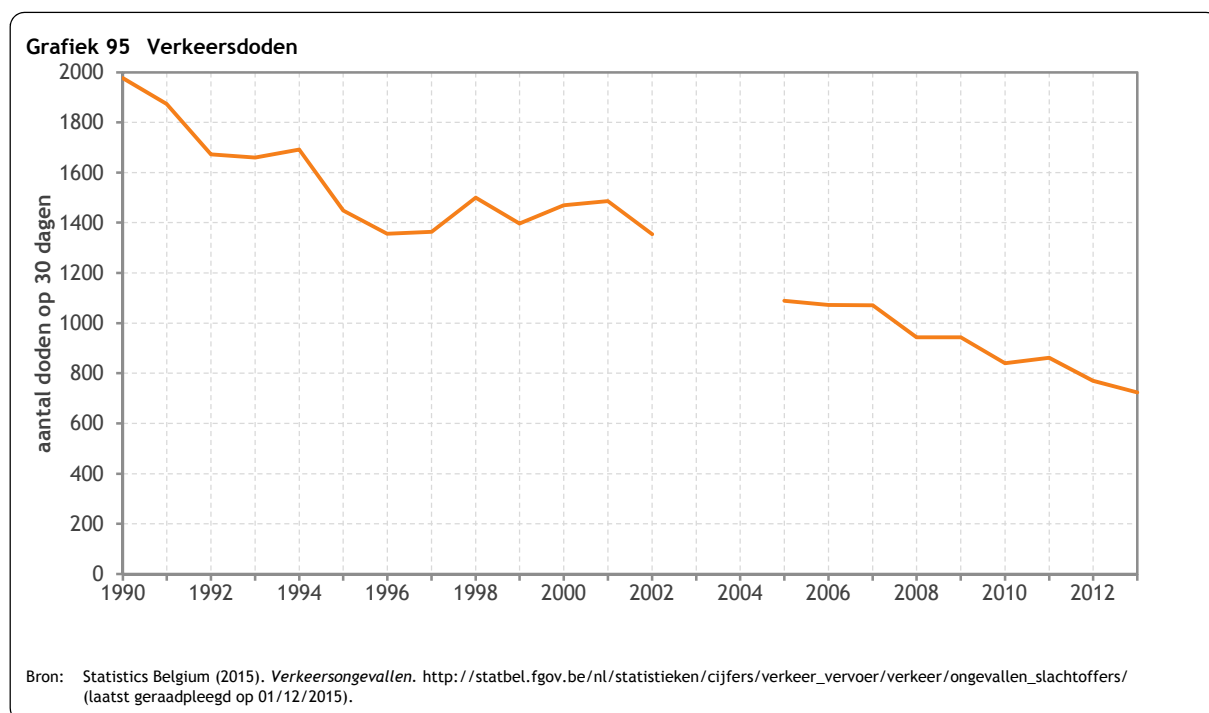
Indicator 64. Verkeersdoden

Thema	Mobiliteit en vervoer	
Dimensies	Hier en nu	
Kerncijfers (aantal doden op 30 dagen)		
Begin van de periode	1990	1976
Einde van de periode	2013	724
Minimum	1990	1976
Maximum	2013	724
Gemiddelde jaar- lijkse groeivoet	1990-2013	-4,3%
	2008-2013	-5,2%

Definitie: de indicator *verkeersdoden 30 dagen* komt overeen met het aantal personen dat onmiddellijk of binnen de dertig dagen na een ongeval overlijdt als gevolg van dat ongeval. De gegevens zijn afkomstig van politieverlagen, aangevuld met informatie van de parketten die worden samengebracht door Statistics Belgium (2015).

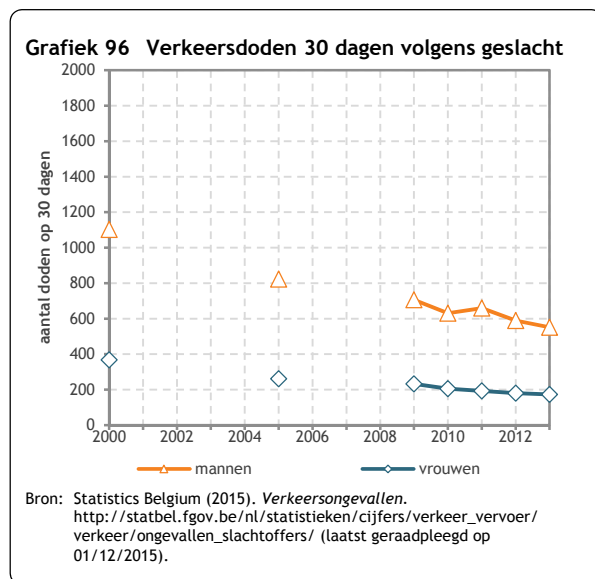
Evolutie: het aantal verkeersdoden daalde tussen 1990 en 2013 met 63,4%. De onderbreking in de gegevens is gelinkt aan het feit dat de gegevens voor die jaren minder betrouwbaar zijn door een reorganisatie van de politiediensten⁵⁴.

Doelstelling: de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling (LTV DO) bevat de volgende doelstelling: "Mobiliteit en vervoer zullen onder maximale veiligheidsomstandigheden gebeuren met "nul doden" als doel" (doelstelling 24). Om in de richting van de doelstelling te gaan, moet de indicator dalen.

⁵⁴ Statistics Belgium (2015). *Verkeer en vervoer - Verkeersongevallen (2014)*. Dossier van de Algemene Directie Statistiek - Statistics Belgium. *Gehanteerde definities*. http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/verkeer_vervoer/verkeer_en_vervoer_-_verkeersongevallen_dossier_2014.jsp (laatst geraadpleegd op 28/01/2016).

Opsplitsing volgens geslacht

Het aandeel van de vrouwen in de verkeersdoden is steeds lager dan dat van de mannen: vrouwen vertegenwoordigden 24,4% van de doden 30 dagen in 1995 en 23,9% in 2013.

5. Samenvatting en besluiten

De wet van 14 maart 2014 vraagt een set aanvullende indicatoren uit te werken "*voor het meten van levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, de sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie*". Het gaat om de meting van het welzijn van mensen en van de ontwikkeling van de samenleving, de mogelijkheid van de toekomstige generaties om hun welzijn en hun ontwikkeling te behouden of zelfs te doen vooruitgaan, evenals de impact van België op de rest van de wereld.

De vorige hoofdstukken hebben een set aanvullende indicatoren naast het bbp gepresenteerd die de vraag van de wet beantwoordt. Uiteraard zal die set verbeterd kunnen worden bij de jaarlijkse bijwerking van dit rapport. De eerste paragraaf van dit hoofdstuk (5.1) maakt de balans op van het nut en de beperkingen van deze set aanvullende indicatoren naast het bbp. De tweede paragraaf (5.2) overloopt kort de evoluties van de indicatoren sinds 1990. De opsplitsing van deze indicatoren in relevante categorieën van de bevolking komt aan bod in de derde paragraaf (5.3). De laatste paragraaf (5.4) stelt verscheidene werkpistes voor de toekomst voor.

5.1. Nut en beperkingen van deze set aanvullende indicatoren naast het bbp

Het bruto binnenlands product (bbp) is een nuttige indicator, maar hij volstaat niet om de ontwikkeling van de maatschappij of het welzijn van mensen te meten. Andere indicatoren zijn noodzakelijk om de evoluties te meten in domeinen zoals gezondheid, werkomstandigheden en milieukwaliteit, en om verdelingsvraagstukken van die indicatoren te onderzoeken.

Dit rapport definieert een set van 64 indicatoren (zie tabel 21, p. 45). Ze bestrijken de evolutie van bepaalde factoren voor het welzijn en de ontwikkeling van de maatschappij, voor de mogelijkheid van de toekomstige generaties om hun welzijn en hun ontwikkeling te behouden of zelfs te doen vooruitgaan, evenals voor de impact van België op de rest van de wereld. Om die set te definiëren werd de methodologie gebruikt die ontwikkeld werd door de *Conference of European Statisticians*, die de UNECE, de OESO en Eurostat omvat (UNECE, 2014). De indicatoren zijn gegroepeerd in twaalf thema's (gedefinieerd in hoofdstuk 3) en gestructureerd in drie dimensies afkomstig uit de Brundtland-definitie (WCED, 1987) van duurzame ontwikkeling (zie paragraaf 2.5).

Tijdens de voorbereiding van dit rapport werden de bevoegde overheidsdiensten en het maatschappelijk middenveld geraadpleegd over een ontwerprapport via respectievelijk de Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling (ICDO) en de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO). De raadpleging heeft geleid tot verscheidene verbeteringen en een validering van de gekozen thema's en indicatoren. Een document dat de raadpleging samenvat, is beschikbaar op de website van het FPB (www.plan.be; FPB, 2016).

De twaalf thema's omvatten de domeinen die belangrijk geacht worden voor het welzijn en de ontwikkeling. Ze bestrijken en groeperen soms de gekozen thema's uit de referentiewerkzaamheden (zie ta-

bel 2, p. 14). De thema's zijn eveneens coherent met deze die in gelijkaardige werkzaamheden in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk na een ruime raadpleging van het maatschappelijk middenveld gekozen werden (France Stratégie, 2015; ONS, 2012).

De indicatoren informeren over de drie dimensies van duurzame ontwikkeling, afkomstig uit de Brundtland-definitie (WCED, 1987) van duurzame ontwikkeling: *hier en nu*, *later* en *elders*. De indicatoren geven inderdaad informatie over het welzijn van mensen en de ontwikkeling van de maatschappij vandaag in België (*hier en nu*), maar eveneens over de capaciteit van de toekomstige generaties om dit welzijn te behouden en te ontwikkelen (*later*) en over de impact van België op de rest van de wereld (*elders*). Deze indicatoren geven eveneens informatie over andere transversale dimensies, zoals gender en ongelijkheden. Als dat relevant is, worden de indicatoren immers opgesplitst om verschillende evoluties bij specifieke groepen te tonen (volgens geslacht, leeftijd, inkomens- of opleidingsniveau...).

De wet vraagt om deze set indicatoren jaarlijks bij te werken. De volgende edities zouden onder andere internationale vergelijkingen moeten bevatten. Andere veranderingen zouden onder meer kunnen voortkomen uit nieuw onderzoek en uit de parlementaire bespreking die in de wet is opgenomen. Hoofdstuk 3, dat de selectie van de indicatoren in elk thema en de gekozen kwaliteitscriteria voor die selectie beschrijft, legt eveneens uit welke indicatoren verbeterd en welke nieuwe indicatoren ontwikkeld zouden kunnen worden. Bepaalde indicatoren uit dit rapport zouden vervangen en andere toegevoegd kunnen worden, onder andere om de volgende redenen.

- Om het aantal indicatoren te beperken werd er binnen de bestaande indicatoren geselecteerd. Zo werd voor de arbeidsomstandigheden een indicator over stress op het werk gekozen, terwijl andere keuzes mogelijk waren, bijvoorbeeld een indicator over werkongevallen.
- Bepaalde indicatoren bestaan, maar ze werden slechts voor een enkel jaar berekend in het kader van niet-permanent wetenschappelijk onderzoek. Die indicatoren kunnen enkel in de set van dit rapport opgenomen worden als er middelen vrijgemaakt worden voor een regelmatige evaluatie. Het gaat bijvoorbeeld om indicatoren over bijensterfte en fragmentatie van het landschap.
- Bepaalde indicatoren hebben slechts betrekking op een deel van het te meten verschijnsel. Dat kan onder andere het gevolg zijn van niet-beschikbare gegevens, beperkte middelen om informatie te verzamelen of nog te ontwikkelen methodologieën. Zo wordt het gemeentelijke afval in plaats van het totale afval gebruikt omdat de methodologie voor de gegevensverzameling van het totale afval in de loop der jaren geregeld veranderd is.
- Bepaalde indicatoren bestaan momenteel niet. Dat kan te wijten zijn aan de moeilijkheid om relevante of coherente gegevens te verzamelen op Belgische schaal. Dat geldt bijvoorbeeld voor de congestie van het wegverkeer. Dit kan ook het geval zijn voor domeinen waar de huidige kennis nog niet toelaat een relevante indicator te definiëren. Er is nog onderzoek nodig in die domeinen, zoals over de aanpassing aan klimaatverandering of over invasieve soorten.

5.2. Trends van de indicatoren

Het doel van dit rapport is een set aanvullende indicatoren naast het bbp te selecteren, eerder dan de trends van die indicatoren diepgaand te analyseren. Toch is het mogelijk om op basis van de verzamelde indicatoren enkele eerste vaststellingen te formuleren over de evolutie en de duurzaamheid van het welzijn en de ontwikkeling van de maatschappij.

De meeste indicatoren uit dit rapport (58 van de 64) kunnen gekoppeld worden aan een door het beleid bepaalde doelstelling op Belgisch, Europees of wereldvlak. Die doelstellingen zijn vermeld in de presentatie van elke indicator in hoofdstuk 4. Sommige doelstellingen zijn gekwantificeerd, andere zijn kwalitatief. Ze informeren dan enkel over de richting waarin de indicator zou moeten evolueren.

De evaluatie in deze paragraaf steunt uitsluitend op de richting waarin de indicatoren evolueren, dus naar de doelstelling of ervan weg. Die evaluatie moet om verscheidene redenen met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

- De evaluatie zegt niets over het tempo van de evolutie van de indicatoren, namelijk of ze traag of snel naar hun doelstelling evolueren.
- De evaluatie zegt niets over het huidige niveau van de indicator, of hij zich dicht bij of ver van zijn doelstelling bevindt.
- Aangezien de doelstellingen door het beleid bepaald zijn, gaat de analyse evenmin over de relevantie van de doelstellingen, gegeven de wetenschappelijke kennis.

Voor ongeveer de helft van de indicatoren zijn er bovendien weinig gegevens beschikbaar (bepaalde enquêtes worden bijvoorbeeld maar om de vijf jaar georganiseerd, of bepaalde indicatoren werden recent ontwikkeld). Het is dan ook moeilijk om de statistische significantie van de waargenomen trends te analyseren. De hier uitgevoerde evaluatie steunt enkel op de voorbije trends op lange en middellange termijn, gemeten met de gemiddelde jaarlijkse groeivoeten van de indicatoren voor de hele periode (van 1990 tot 2014, afhankelijk van de beschikbare gegevens) en voor de laatste vijf waarnemingsjaren. Die groeivoeten zijn opgenomen in de tabellen met kerncijfers van elke indicator in hoofdstuk 4.

In deze paragraaf worden de evoluties van de indicatoren samengevat in de transversale dimensies: *hier en nu, later, elders* (punten 5.2.1 tot 5.2.3). Elke indicator informeert immers over een of meer van die dimensies.

5.2.1. Hier en nu

Deze dimensie omvat de indicatoren die het mogelijk maken de volgende vragen te beantwoorden: hoe evolueert het welzijn van de Belgen sinds 1990; in welke richting ontwikkelt de Belgische maatschappij zich sinds 1990? Deze dimensie bevat 36 indicatoren, vooral uit de sociale thema's *subjectief welzijn, levensstandaard en armoede, werk en vrije tijd, gezondheid, opleiding en vorming* en *samenleving*, evenals twee milieu-indicatoren (uitstoot van PM_{2,5} en NO_x), de indicator over energieafhankelijkheid en die over verkeersdoden.

Voor deze dimensie tekent zich geen duidelijke trend af.

- Het *subjectief welzijn* blijft stabiel tussen 2002 en 2012.
- De meeste indicatoren van de thema's *gezondheid en opleiding en vorming* gaan in de richting van hun doelstellingen.
- In de thema's *levensstandaard en armoede, werk en vrije tijd en samenleving* evolueren iets meer dan de helft van de indicatoren in de richting van hun doelstellingen over de hele waarnemingsperiode en iets minder dan de helft in de tegengestelde richting. Tijdens de laatste vijf jaar daarentegen verwijderd de overgrote meerderheid zich van de doelstellingen.
- Van de laatste vier indicatoren evolueren er drie (uitstoot PM_{2,5} en NO_x en verkeersdoden) in de richting van hun doelstelling, terwijl de energieafhankelijkheid zich ervan verwijderd sinds 1990, maar er de laatste vijf jaar dichterbij komt.

5.2.2. Later

Deze dimensie omvat de indicatoren die het mogelijk maken de volgende vragen te beantwoorden: hoe evolueert de capaciteit van de Belgen en van de maatschappij om het welzijn in de toekomst te behouden of zelfs te verhogen? Deze dimensie bevat 34 indicatoren, voornamelijk uit de milieu- (*milieu, klimaat en energie, natuurlijke hulpbronnen, land en ecosystemen*) en de economische thema's (*economisch kapitaal, mobiliteit en vervoer*). Ze bevat eveneens de thema's *gezondheid en opleiding en vorming*, evenals twee indicatoren van het thema *samenleving* (gegeneraliseerd vertrouwen en contact met vrienden en familie, die op sociaal kapitaal betrekking hebben) en een indicator van het thema *werk en vrije tijd* (jongeren die niet werken en noch onderwijs noch opleiding volgen).

De meeste indicatoren van deze dimensie evolueren in de richting van hun doelstelling, zowel over de hele periode als over de laatste vijf jaar. De belangrijkste uitzonderingen zijn de volgende.

- De meeste indicatoren van het thema *natuurlijke hulpbronnen* verwijderen zich van hun doelstelling over de periode met beschikbare gegevens (sinds 2002 voor het materiaalverbruik, sinds het midden van de jaren 1990 voor water en afval). Niettemin is de trend recent gekeerd: tijdens de laatste vijf jaar evolueren ze in de richting van hun doelstelling. Dezelfde trend wordt waargenomen voor het primaire energieverbruik (thema *klimaat en energie*).
- De populatie weidevogels (thema *land en ecosystemen*), een van de zeldzame indicatoren over biologische diversiteit die over een lange periode beschikbaar is, verwijderd zich van zijn doelstelling sinds 1990, ook in de laatste vijf jaar.
- In het thema *economisch kapitaal* verwijderd de indicator overheidsschuld zich van zijn doelstelling sinds 2007.
- In het thema *mobiliteit en vervoer* evolueerde het aandeel van de wagen (personenvervoer) in de richting van zijn doelstelling sinds 1990, maar die indicator verwijderd zich ervan in de laatste vijf jaar. Voor het goederenvervoer verwijderd het aandeel van de weg zich van zijn doelstelling sinds 1990, maar in de laatste vijf jaar komt die indicator er dichterbij.

5.2.3. Elders

Deze dimensie omvat indicatoren die het mogelijk maken de volgende vraag te beantwoorden: hoe beïnvloedt de ontwikkeling van de maatschappij in België de capaciteit van de andere landen om zich te ontwikkelen en het welzijn van hun bevolking? Deze dimensie bevat acht indicatoren, zeven uit de thema's *natuurlijke hulpbronnen* en *klimaat en energie*, en een over officiële ontwikkelingshulp uit het thema *levensstandaard en armoede*.

- De indicatoren uit de thema's *natuurlijke hulpbronnen* en *klimaat en energie* zijn verbonden met de wereldwijde milieukapitalen, zoals het klimaatsysteem en de grondstoffen. Over de hele waarnemingsperiode verwijderen bepaalde indicatoren zich van hun doelstelling terwijl andere ernaar evolueren. Over de laatste vijf jaar bewegen alle indicatoren in de richting van hun doelstelling.
- De officiële ontwikkelingshulp lag in de jaren 2000 gemiddeld hoger dan in de jaren 1990, ook al is het niveau van 2014 bijna gelijk aan dat van 1990.

5.3. Opsplitsing van de indicatoren

De waarden en de evoluties van eenzelfde indicator verschillen vaak voor verschillende bevolkingscategorieën. Veel indicatoren (26 van de 64) zijn dan ook opgesplitst volgens relevante bevolkingscategorieën, zoals beschreven in tabel 22 op het einde van hoofdstuk 3. Er werd hoofdzakelijk opgesplitst volgens geslacht, opleidingsniveau en leeftijd. Deze paragraaf geeft een eerste transversale analyse van die drie types opsplitsingen. Andere opsplitsingen werden eveneens gebruikt, zoals het type huishouden, de activiteitsstatus, het inkomensniveau en de werkloosheidsduur, maar die komen in dit hoofdstuk niet aan bod.

5.3.1. Opsplitsing volgens geslacht

Een groot aantal in dit rapport geselecteerde indicatoren is opgesplitst om het verschil tussen mannen en vrouwen te meten voor de thema's *subjectief welzijn*, *levensstandaard en armoede*, *werk en vrije tijd*, *gezondheid*, *opleiding en vorming* en *samenleving*. Er is daarentegen geen indicator die toelaat het verschil te meten voor de eigendom van economische kapitaalvoorraden.

De indicatoren van deze set tonen dat de situatie van de vrouwen beter is dan of gelijk is aan die van de mannen voor de gezondheid en haar determinanten, behalve voor depressie, die vaker vrouwen treft. Wat betreft verkeersdoden zijn de mannen vaker het slachtoffer. De verschillen nemen af voor al deze indicatoren, wat waarschijnlijk samengaat met een toenemende gelijkheid in de levensstijlen van mannen en vrouwen.

Voor de indicatoren van het thema *levensstandaard en armoede* toont de indicator over de loonkloof tussen mannen en vrouwen dat de lonen van de mannen nog steeds hoger liggen dan die van de vrouwen, ook al verkleint de kloof.

Voor de indicatoren van de thema's *werk en vrije tijd* en *vorming en opleiding* volgen meer vrouwen dan mannen hoger onderwijs, is er een toenadering tussen de werkgelegenheidsgraad van mannen en die van vrouwen en hebben de mannen nog altijd duidelijk meer vrije tijd dan de vrouwen.

Voor de thema's *samenleving* en *subjectief welzijn* verschillen de percepties van vrouwen ten opzichte van die van mannen vooral door hun kleiner gegeneraliseerd vertrouwen en hun grotere onveiligheidsgevoelens. Bovendien is hun vertrouwen in instellingen geringer dan dat van mannen, ook al verkleint het verschil.

5.3.2. Opsplitsing volgens opleidingsniveau

In het thema *werk en vrije tijd* is het opleidingsniveau een bepalende factor van de situatie op de arbeidsmarkt, aangezien "*het diploma een essentieel wapen blijft in het professioneel universum, zowel om op de arbeidsmarkt te komen als om daarna vooruit te gaan. De situatie is zeer moeilijk voor diegenen die zonder kwalificaties uit het schoolsysteem komen in een systeem dat het diploma ten opzichte van de persoonlijke ervaring overwaardeert*" (Observatoire des inégalités, 2015, vertaling FPB).

De opsplitsingen van de indicator *werkgelegenheidsgraad* tonen dat hij positief gecorreleerd is met het niveau van het diploma. Omgekeerd is de *werkloosheidsgraad* negatief gecorreleerd met het niveau van het diploma. Wat betreft de *vrije tijd* is die belangrijker voor personen met een minder hoog diploma. In die drie gevallen zijn die markante verschillen blijvend over heel de periode waarvoor er gegevens beschikbaar zijn.

Het opleidingsniveau is ook een bepalende factor voor de *gezondheid*, onder andere via het werk en de werkomstandigheden, evenals via het inkomensniveau, dat vaak hoger is voor aan hogere diploma's geassocieerde banen. De gezondheidstoestand, gemeten door de *levensverwachting* en de *levensverwachting in goede gezondheid* is dan ook beter voor diegenen met een hoger diploma. Deze opsplitsing is enkel beschikbaar voor 2004.

Het opleidingsniveau is bovendien positief gecorreleerd met andere bepalende factoren van de gezondheid: er zijn minder dagelijkse rokers bij hooggediplomeerden; er is meer obesitas bij personen met lagere diploma's en die zijn ook vaker het slachtoffer van depressie. Voor die laatste drie bepalende factoren worden de verschillen groter sinds 1997.

Een hoog opleidingsniveau komt dus overeen met een betere situatie zowel voor het thema *werk en vrije tijd* als voor het thema *gezondheid*. De verschillen tussen personen met een laag opleidingsniveau en personen met een hoog opleidingsniveau blijven stabiel voor het thema *werk en vrije tijd*, terwijl ze toenemen voor het thema *gezondheid*.

5.3.3. Opsplitsing volgens leeftijd

Meerdere indicatoren van de thema's *levensstandaard en armoede* en *werk en vrije tijd* zijn opgesplitst naar leeftijd. Ze tonen dat de situatie van personen aan het einde van hun beroepsloopbaan en van gepensioneerden verbeterd is in vergelijking met die van personen aan het begin van hun loopbaan.

Het *risico op armoede of sociale uitsluiting* van 65-plussers is inderdaad gedaald in de laatste tien jaar, vooral dankzij de vermindering van het aandeel gepensioneerden met een inkomen lager dan de armoederisicodrempel. Die daling werd structureel beïnvloed door de stijging tijdens de afgelopen twee decennia van de werkgelegenheidsgraad van ouderen (tussen 55 en 64 jaar) en van vrouwen; wat de opbouw van pensioenrechten heeft versterkt, in het bijzonder van vrouwen.

Hier tegenover staat dat de *werkloosheidsgraad* van 15-24-jarigen de afgelopen twee decennia ongeveer vier keer hoger blijft dan die van ouderen (tussen 55 en 64 jaar). Ook blijkt op basis van de indicatoren opgesplitst naar socio-professionele status dat werklozen meer dan andere socio-professionele categorieën geconfronteerd worden met problemen van armoede of sociale uitsluiting. Zo was het aandeel werklozen met een inkomen onder de armoederisicodrempel de afgelopen tien jaar steeds hoger dan dat van gepensioneerden en de onderlinge verschillen zijn zelfs toegenomen.

De indicatoren opgesplitst naar huishoudentype tonen dat vooral eenoudergezinnen – die bijna uitsluitend bestaan uit volwassenen in de eerste helft van hun professionele loopbaan en hun afhankelijke kinderen – meer problemen hebben dan andere huishoudentypes op het vlak van arbeidsmarktintegratie en ernstige materiële deprivatie. Evenzeer moeten deze gezinnen meer dan andere huishoudentypes leven met een inkomen onder de armoederisicodrempel.

5.4. Pistes voor toekomstige werkzaamheden

Dit rapport is een eerste editie. De indicatorenset zal jaarlijks bijgewerkt worden en kan evolueren naargelang van de evolutie van de kennis en het maatschappelijk debat. Deze set indicatoren verstrekt gegevens die een basis kunnen vormen voor een diepgaandere analyse dan die in dit hoofdstuk. Andere werkzaamheden zouden in de toekomst gebruik kunnen maken van deze gegevensbank, die beschikbaar is op www.plan.be.

Het volgende rapport zal internationale vergelijkingen opnemen, voornamelijk op Europees niveau. Het volgende rapport zou ook de band met andere bestaande werkzaamheden moeten versterken: op internationaal niveau, onder andere de duurzame-ontwikkelingsdoelen (SDG); op Belgisch niveau, zowel op het federale (indicatoren voor de opvolging van de SDG en van de Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling) als op het regionale vlak.

Andere verbeteringen zouden op langere termijn overwogen kunnen worden:

- nieuwe indicatoren ontwikkelen om de set te vervolledigen (zie hoofdstuk 3 en paragraaf 5.1);
- de methodologieën om de evoluties van de indicatoren te evalueren, verfijnen;
- bepalen hoe de evoluties van elke indicator verbonden zijn met die van andere indicatoren.

6. Bijlagen

6.1. Bibliografie

- Belgisch Nationaal knooppunt voor het Verdrag inzake biologische diversiteit (2013). *Biodiversiteit 2020 – Actualisering van de Belgische Nationale Strategie*. Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, Brussel.
- Belgische Senaat (2013a). *Nieuwe indicatoren voor economische prestaties, sociale vooruitgang, levenskwaliteit en geluk. Verslag namens de Commissie voor de Financiën en voor de Economische Aangelegenheden uitgebracht door de heer Schouppe*. Document 5-2303/1 – 2013/2014 van 19/11/2013.
- Belgische Senaat (2013b). *Nieuwe indicatoren voor economische prestaties, sociale vooruitgang, levenskwaliteit en geluk*. Bijlagen. Symposium “Voorbij het bbp. Wetenschappelijke inzichten en beleidsmogelijkheden in België”. 26 november 2012. Bijdragen van de sprekers. Document 5-2303/2 – 2013/2014 van 19/12/2013.
- Bertrand G., Heylen F., Zuinen N., Reginster I., Ruyters Ch. (2015). *Articulations des approches wallonnes en matière d’indicateurs de progrès sociétal: indicateurs complémentaires au PIB et indicateurs de développement durable*, Service Public de Wallonie et IWEPS, Working paper 19 de l’IWEPS.
- BS (2013). *Koninklijk besluit van 18 juli 2013 houdende vaststelling van de federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling*. Belgisch Staatsblad, 08/10/2013, pp. 70864-70873.
- BS (2014a). *Wet van 14 maart 2014 tot aanvulling van de wet van 21 december 1994 houdende sociale en diverse bepalingen met een set aanvullende indicatoren voor het meten van levenskwaliteit, menselijke ontwikkeling, de sociale vooruitgang en de duurzaamheid van onze economie*. Belgisch Staatsblad, 04/04/2014, pp. 29255-29256.
- BS (2014b). *Wet van 5 mei 1997 betreffende de coördinatie van het federale beleid inzake duurzame ontwikkeling*. Geconsolideerde versie. <http://www.ejustice.just.fgov.be/wet/wet.htm>, Numac: 1997021155.
- CBD (2010) Strategic Plan for Biodiversity 2011–2020 and the Aichi Targets “Living in Harmony with Nature”. Convention on Biological Diversity. <https://www.cbd.int/doc/strategic-plan/2011-2020/Aichi-Targets-EN.pdf>
- Coffé H. en Geys B. (2005). *Institutional performance and social capital: an application to the local government level*. Journal of urban affairs, 27: 5, pp.485-501.
- CBS (2014). *Monitor Duurzaam Nederland, 2014*. Centraal Bureau voor de Statistiek, www.cbs.nl.
- Corrado C., Haskel J., Jona-Lasinio C., Iommi M. (2012). *Intangible Capital and Growth*. In Advanced Economies: Measurement Methods and Comparative Results, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit (IZA) / Institute for the Study of Labor (ISL), Discussion paper No. 6733.
- Council of Europe (2008). *Report of the High Level Task Force on Social Cohesion in the 21st century: Towards an active fair and socially cohesive Europe*. [http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/source/TFSC\(2007\)31E.doc](http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/source/TFSC(2007)31E.doc).
- Diener E. (2006). *Guidelines for national indicators of subjective well-being and ill-being*. Applied research in quality of life, No.1, pp.151-157.

- Easterlin R. A. (1974). *Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence*. In: Paul A. David, Melvin Warren Reder (eds), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. New York: Academic Press, pp.89-124.
- EC (2007) *Verordening (EG) Nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EEG) nr. 2092/91*. Europese Gemeenschap. Publicatieblad van de Europese Unie 20.07.2007. L 189/1-23.
- EC (2009). *Het BBP en verder. Meting van de vooruitgang in een veranderende wereld*. Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement. COM(2009) 433, 20/08/2009.
- EEA (2012). *Production and consumption of ozone depleting substances*. (CSI 006/CLIM 049) Assessment published Dec 2012, www.eea.europa.eu (geraadpleegd op 11/08/2015).
- EEA (2015a). *Nutrients in freshwater*. (CSI 020/WAT 003) - Assessment published Feb 2015. <http://www.eea.europa.eu>
- EEA (2015b). *Air pollutant emissions data viewer* (LRTAP Convention). <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/data-viewers/air-emissions-viewer-lrtap> (geraadpleegd op 11/08/2015).
- EEA (2015c). *The European environment — state and outlook 2015: an integrated assessment of the European Environment. European Briefing: Air pollution*. European Environment Agency.
- EPILOBEE (2015). *A pan-European epidemiological study on honeybee colony losses 2012-2014*. http://ec.europa.eu/food/animals/live_animals/bees/docs/bee-report_2012_2014_en.pdf
- ESS (2015) *European Social Survey 2002-2012*. <http://www.europeansocialsurvey.org> (geraadpleegd op 04/09/2015).
- ESSC (2011). *Final report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development, European Statistical System Committee*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/ess/about-us/measuring-progress>.
- EU (1992). *Verdrag betreffende de Europese Unie*. http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/index_nl.htm (geraadpleegd op 2/12/2015).
- EU (2010). *Europa 2020. Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei*. Mededeling van de Commissie. COM(2010) 2020 definitief. Europese Raad (2010).
- EU (2013). *Verordening (EU) nr. 549/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 21 mei 2013 betreffende het Europees systeem van nationale en regionale rekeningen in de Europese Unie*. Publicatieblad van de Europese Unie, 26/06/2013, L 174, pp.1-727.
- Eurofound (2015), *Europese enquête over de kwaliteit van het bestaan 2012*, www.eurofound.europa.eu (geraadpleegd op 25/11/2015).
- Europees Agentschap voor veiligheid en gezondheid op het werk (2002). *Werken aan stress. Preventie van psychosociale risico's en stress op het werk in de praktijk*. <https://osha.europa.eu/nl/tools-and-publications/publications/reports/104/view>.
- Eurostat (2001). *Economy-wide material flow accounts and derived indicators, a methodological guide*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- Eurostat (2013). *European system of accounts*. ESA2010. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.
- Eurostat (2014a). *Sustainable development in the European Union. 2013 monitoring report of the EU sustainable development strategy*. <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Eurostat (2014b). *Getting messages across using indicators, 2014 edition*. <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Eurostat (2014c). *Healthy life years and life expectancy*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/health/health-status-determinants/data/main-tables>. (laatst geraadpleegd op 26/11/2015).
- Eurostat (2015a). *Quality of life, Facts and views*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Eurostat (2015b). *Education*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/gdp-and-beyond/quality-of-life/data/education>.
- Eurostat (2015c). *Participation rate in education and training (last 4 weeks) by sex, age and educational attainment level*. <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Eurostat (2015d). *Population by sex, age and educational attainment level*. <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Eurostat (2015e). *Landscape fragmentation*. http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/t2020_rn110
- Federale Regering (2011). *Regeerakkoord 1 december 2011*. http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/searchlist/Regeerakkoord_1_december_2011.pdf (geraadpleegd op 10/09/2015).
- Federale Regering (2014). *Regeerakkoord 9 oktober 2014*. <http://www.premier.be/nl/regeerakkoord> (geraadpleegd op 2/12/2015).
- FOD Mobiliteit en Vervoer (2011). *Diagnostiek woon-werkverkeer op 30 juni 2011*. <http://www.mobiliteit.belgium.be/nl/mobiliteit/woonwerkverkeer/> (geraadpleegd op 06/08/2015).
- FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en milieu (2015a). *Het klimaat*. <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatverandering/het-kort/het-klimaat> (geraadpleegd op 2/12/2015).
- FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en milieu (2015b). *Rechtstreekse mededeling*, 30/10/2015.
- FPB (2016). *Aanvullende indicatoren naast het bbp. Bijlage: samenvatting van de raadpleging*. Brussel: Federaal Planbureau. www.plan.be.
- France Stratégie (2015). *Au-delà du PIB, un tableau de bord pour la France. Note d'analyse*. http://www.strategie.gouv.fr/sites/strategie.gouv.fr/files/atoms/files/notes_danalyse_n32_-_24.06.pdf.
- Halpern (2005). *Social capital*. Polity Press, Cambridge.
- IGVM (2014). *Wat is pariteit*. http://igvm-iefh.belgium.be/nl/actiedomeinen/besluitvorming/wat_is_pariteit.
- INR/FPB (2016). *Databank van de aanvullende indicatoren naast het bbp*. Instituut voor de Nationale Rekeningen/Federaal Planbureau. Brussel: Federaal Planbureau. www.plan.be.

- Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, FOD Economie, Federaal Planbureau (2015) *De loonkloof tussen vrouwen en mannen in België. Rapport 2015*. http://statbel.fgov.be/nl/binaries/Loonkloofrapport%202015%20DEF_tcm325-267928.pdf.
- International Council for the Exploration of the Sea (2008-2014). *ICES Advices*. <http://www.ices.dk/community/advisory-process/Pages/Latest-Advice.aspx>.
- Lahaye W., Pannecoucke I. Van Rossem R., Vranken J. (2015). *Armoede in België : jaarboek 2015*. Academia Press.
- Langen (2007) *Toolkit Sociologie*. Van Gorcum b.v.
- Layard, R. (2011). *Happiness: Lessons from a New Science* (second edition). London: Penguin Books.
- Millennium Ecosystem Assessment (2005) *Ecosystems and Human Well-being, Biodiversity Synthesis, A Report of the Millennium Ecosystem Assessment*. World Resources Institute, Washington DC.
- MIRA (2011). *Externe gezondheidskosten door fijn stof*. www.milieurapport.be (geraadpleegd op 06/08/2015).
- Nationale Klimaatcommissie (2015). *Belgium's greenhouse gas inventory*. <http://www.climatechange.be/>.
- Observatoire des inégalités (2015). *Le taux de chômage selon le diplôme*. http://www.inegalites.fr/spip.php?page=article&id_article=1585.
- OECD (2011a). *How's Life? Measuring Well-being*. OECD Publishing, www.oecd.org.
- OECD (2011b). *Divided we stand, why inequality keeps rising*. Paris: OECD.
- OECD (2012a). *Less income inequality and more growth – Are they compatible? Part 1: Mapping income inequality across the OECD*. Working paper 924.
- OECD (2012) *Towards Green Growth: Monitoring Progress*. *OECD Indicators*. *OECD Green Growth Studies*. p. 94. Organisation for Economic Co-operation and Development. <http://www.oecd.org/greengrowth/towards-green-growth-monitoring-progress-9789264111356-en.htm>
- OECD (2013a). *How's Life? 2013: Measuring Well-being*. OECD Publishing, www.oecd.org.
- OECD (2013b). *OECD guidelines on measuring subjective well-being*. OECD Publishing.
- OECD (2015). *How's Life? 2015: Measuring Well-being*. OECD Publishing, www.oecd.org.
- ONS (2012), *Measuring national well-being: Report on consultation responses on proposed domains and measures*, Jen Beaumont (Ed), Office for national Statistics – UK, <http://www.ons.gov.uk/> (geraadpleegd op 25/11/2015).
- Paldam en Svendsen (2000). *An essay on social capital : looking for the fire behind the smoke*. *European Journal of Political Economy*, 16: 2 pp.339-366.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1975). *Besluit van de Raad van 22 juli 1975 betreffende het programma voor modelprojecten en modelstudies ter bestrijding van de armoede*. 75/458/EEG. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:1975:199:FULL&from=NL>.

- SPC (2012). *Social protection performance monitor (SPPM) – methodological report by the Indicators Sub-group of the Social Protection Committee*. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=9235&langId=en>.
- Stevenson B. et Wolfers J. (2013). *Subjective well-being and income: is there any evidence of satiation?* NBER working paper 18992, www.nber.org.
- Stichting tegen Kanker (2015). *Rookenquête*. <http://www.kanker.be/rookenquêtes>.
- Stiglitz J. (2012). *The price of inequality: the avoidable causes and invisible cost of inequality*. W.W. Norton & Company Inc.
- Stiglitz, J.E., Sen A. and Fitoussi J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr>.
- SVR (2012). *Omgevingsindicatoren duurzame ontwikkeling*, Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- TFDO (2015a). Gegevensbank van indicatoren van duurzame ontwikkeling, www.indicators.be (geraadpleegd op 01/07/2015).
- TFDO (2015b). *Onze consumptie en productie houdbaar maken. Federale rapporten inzake duurzame ontwikkeling 2015*. Task Force Duurzame Ontwikkeling. Brussel: Federaal Planbureau. http://www.plan.be/admin/uploaded/201504020955410.REP_TFDO2015_10985_N_print.pdf (geraadpleegd op 2/12/2015).
- UN (2015). *Transforming our world by 2030, a new agenda for global action*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, United Nations, A/RES/70/A, <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015> (geraadpleegd op 25/11/2015).
- UNDP (1990). *Human development report 1990*. United Nations Development Program, New York: Oxford University Press.
- UNDP (1994). *Human Development Report 1994*. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf.
- UNECE (2014). *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development*. http://www.unece.org/publications/ces_sust_development.html.
- WCED (1987). *Our Common Future* (also known as the *Brundtland Report*). World Commission on Environment and Development. Oxford University Press.
- WHO (1946). *Constitution of the World Health Organization*. http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (geraadpleegd op 10/09/2015).
- Wilkinson R.G. en Pickett K. (2010). *The Spirit Level. Why equality is better for everyone*. Penguin Books.
- WIV (2014a). Gisle L. *Gebruik van tabak*. In: Gisle L., Demarest S. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 2. Gezondheidsgedrag en leefstijl*. WIV-ISP, Brussel.
- WIV (2014b). Drieskens, S. *Voedingsstatus*. In: Gisle L., Demarest S. (ed.). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 2. Gezondheidsgedrag en leefstijl*. WIV-ISP, Brussel.

6.2. Lijst van afkortingen

AN	Niet-financiële activa
bbp	Bruto binnenlands product
bbev	Bruto binnenlands energieverbruik
BKG	Broeikasgassen
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CKP	Centrale voor kredieten aan particulieren
CO ₂	Koolstofdioxide
DAC	<i>Development Assistance Committee</i>
DO	Duurzame ontwikkeling
EAK	Enquête naar de arbeidskrachten
EC	Europese Commissie
EEA	<i>European Environment Agency (EMA)</i>
EHLEIS	<i>European Health and Life Expectancy Information System</i>
EK	Economisch kapitaal
ESR	Europees systeem van nationale en regionale rekeningen
ESS	<i>European Social Survey (Europees Sociaal Onderzoek)</i>
ESSC	<i>European Statistical System Committee</i>
ETS	<i>Emission Trading Scheme (emissiehandelssysteem)</i>
EU	Europese Unie; <i>European Union</i>
EU-SILC	<i>EU Statistics on Income and Living Conditions (EU-statistiek van inkomens en levensomstandigheden)</i>
FOD	Federale overheidsdienst
FPB	Federaal Planbureau
GDP	<i>Gross Domestic Product (bbp)</i>
ICES	<i>International Council for the Exploration of the Sea</i>
IDEA	<i>International institute for democracy and electoral assistance</i>
IGVM	Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen
INR	Instituut voor de Nationale Rekeningen
IRCEL	Intergewestelijke Cel voor het Leefmilieu
ISCED	<i>International Standard Classification of education</i>
Kt	kiloton (duizend ton)
LFS	<i>Labour Force Survey</i>
LRTAP	<i>Long-range Transboundary Air Pollution (grensoverschrijdende luchtverontreiniging over lange afstand)</i>
LTV	Federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling
LULUCF	<i>Land Use, Land Use Change and Forestry (Grondgebruik, veranderingen in grondgebruik en bosbouw)</i>
MEK	Menselijk kapitaal
MIK	Milieukapitaal
Mt	megaton (miljoen ton)
NACE	<i>Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne (Statistische classificatie van de economische activiteiten in de EU)</i>
NBB	Nationale Bank van België
NEC	<i>National Emission Ceilings (nationale emissieplafonds)</i>
NO ₂	Stikstofdioxide
NO _x	Stikstofoxiden
O ₃	Ozon
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
ODA	<i>Official Development Assistance (officiële ontwikkelingshulp)</i>
OECD	<i>Organisation for Economic Co-operation and Development (OESO)</i>
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling

PM	<i>Particulate Matter</i> (fijnstofdeeltjes)
POD	Programmatorische federale overheidsdienst
SDG	<i>Sustainable development goals</i> (duurzame-ontwikkelingsdoelen)
SK	Sociaal kapitaal
TFDO	Task Force Duurzame Ontwikkeling
TJ	Terajoule
UN	<i>United Nations</i> (VN)
UNECE	<i>UN Economic Commission for Europe</i> (Economische Commissie voor Europa van de VN)
VN	Verenigde Naties
WHO	<i>World Health Organization</i> (Wereldgezondheidsorganisatie)
WIV	Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid

Federaal Planbureau
instelling van openbaar nut

Kunstlaan 47-49
1000 Brussel
tel.: +32-2-5077311
fax: +32-2-5077373
e-mail: contact@plan.be
<http://www.plan.be>

Drukwerk: Federale Overheidsdienst Economie,
KMO, Middenstand en Energie